

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**MECLİSTE GRUBU BULUNAN SİYASAL PARTİLERİN
TÜRKİYE'NİN AVRUPA BİRLİĞİ ÜYELİĞİ
SÜRECİNE YAKLAŞIMLARI (1957 -2005)**

Ayşe AKSOY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANKARA 2016

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**MECLİSTE GRUBU BULUNAN SİYASAL PARTİLERİN
TÜRKİYE'NİN AVRUPA BİRLİĞİ ÜYELİĞİ
SÜRECİNE YAKLAŞIMLARI (1957 -2005)**

Ayşe AKSOY

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANKARA 2016

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "**Mecliste Grubu Bulunan Siyasal Partilerin Türkiye'nin Avrupa Birliği Üyeliği Sürecine Yaklaşımları (1957-2005)**" adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

.../.../.....

Ayşe AKSOY

H. Ü.
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim
Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Üye : Prof. Dr. Ayten Sezer ARIĞ (Danışman)

Üye : Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../.....

Prof. Dr. Adnan SOFUOĞLU
Enstitü Müdürü

ÖZET

Türkiye'nin gündemini yarım yüzyıldan daha fazla süredir meşgul eden önemli konulardan birini Avrupa Birliği teşkil etmiştir. AB sürecinin ilk adımları, Türkiye'de çok partili hayatın ilk yıllarında atılmış ve bu süreç mecliste farklı ideolojileri ve pozisyonları benimseyen siyasal partilerin etkinliğinin arttığı bir dönemle paralel olarak gelişmiştir. Demokrasinin vazgeçilmez bir unsuru olan partiler, iç ve dış politikada önem arz etmiştir. Böylece Türkiye'de AB sürecinin değerlendirilmesi açısından öncelikli başvurulması gereken yapıları oluşturmuştur. Bu çalışmamızda, partilerin AB'ye yaklaşımları ve etkileri ortaya konmuş ve süreçle ilgili olarak hangi konulara olumlu yaklaştığı veya karşı çıktığı değerlendirilmiştir. Ayrıca Türkiye'de AB'nin, siyasal partilerin yaklaşımlarıyla tarihsel gelişimi ve değişimi üzerine odaklanılmıştır. Çalışma, giriş ve üç ana bölümden oluşmuştur.

Giriş Bölümünde; çalışmanın ana konusu *mecliste grubu bulunan siyasal partilerin Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliği sürecine yaklaşımları* olması sebebiyle bu partilerin Türkiye'de nasıl oluştuğunu ve dış politikadaki önemine açıklık getirdik. Birinci bölümde, Türkiye'nin Avrupa ile bütünleşme sürecini hazırlamış olan reformlar tarihsel süreci ile açıkladık; Avrupa Birliği'nin oluşumu ve Türkiye'nin Avrupa Birliği yolu politikalarına odaklandık. İkinci bölümde, Türkiye'nin siyasal hayatında etkili olan ve tek başına iktidara gelen partilerin AB'ye yaklaşımlarını ortaya koyduk. Bunun yanında, süreçte attıkları adımları ve bunların gelişmeler üzerindeki etkilerini açıkladık. Son olarak koalisyon hükümetlerinde yer almış partiler ve iktidarda veya koalisyon hükümetlerinde yer almayan fakat mecliste grubu bulunan siyasal partilerin AB sürecine yaklaşımları değerlendirilmiştir.

ABSTRACT

European Union has been one of the most important subject which has made Turkey's agenda busy for more than half a century. The first steps of the EU process had taken in the first year of multiparty parliamentary system in Turkey and this process was parallel to the period of increasing effectiveness of political parties which accepted different ideologies and positions. The parties which are indispensable component of democracy have been significant in domestic and foreign politics. Thus, they created the preferential structure to evaluate the EU process. In this study, the approaches and efficacy of political parties to the EU are expressed and about the period on which subjects they approached in a positive way or challenged are evaluated. Furthermore, the study has been focused on historical development and change of political parties with their approaches. The study consists of introduction and three main parts.

In the introduction, because of the fact that the main topic of our study is the approaches of political parties which had groups in parliament to the European Union Membership process, we clarified how these parties were formed and the importance of them in the foreign politics. In the first part, we expressed the reforms which brought out European integration process of Turkey with the historical process, focused on the formation of European Union and Turkey's policy on the road to European Union. In the second part, we put across the approaches on European Union of parties which were effective in the political life and came to power alone. Add to this, we explained their steps and the impacts of these on the developments related in the process. Lastly, we examined the parties which were in on coalition governments and did not come to power alone or were not in on any coalition governments but had groups in the parliament.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE TÜRKİYE-AVRUPA İLİŞKİLERİ VE AVRUPA BİRLİĞİNE GİDEN YOL

1. TÜRKİYE-AVRUPA İLİŞKİLERİ.....	8
1.1. Osmanlı Döneminde Batı İle İlişkiler.....	8
1.2. Atatürk Dönemi İnkılâpları.....	12
1.3. Türkiye İle Avrupa Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1945).....	17
2. BİRLİĞE GİDEN YOL (2005'E KADAR).....	23
2.1. Avrupa Birliği'nin Oluşumu.....	23
2.2. Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikası Anlaşmaları/Zirveler.....	31
2.2.1. Avrupa Birliği'ne Giden Süreç.....	31
2.2.2. Ankara Anlaşması.....	34
2.2.3. Katma Protokol'ün İmzalanması.....	36
2.2.4. Gümrük Birliği.....	37
2.2.5. Helsinki ve Brüksel Zirveleri.....	38
3. AVRUPA KOMİSYONU DÜZENLİ İLERLEME RAPORLARI'NDA TÜRKİYE'YE YÖNELİK ELEŞTİRİLER.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

TEK BAŞINA İKTİDARA GELEN PARTİLERİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE YAKLAŞIMLARI

1. CUMHURİYET HALK PARTİSİ.....	45
2. DEMOKRAT PARTİ	58
3. ADALET PARTİSİ.....	65
4. ANAVATAN PARTİSİ.....	72
5. ADALET VE KALKINMA PARTİSİ.....	80

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KOALİSYON HÜKÜMETLERİNDE BULUNAN PARTİLER İLE DİĞER PARTİLERİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE YAKLAŞIMLARI

1. KOALİSYON HÜKÜMETLERİNDE YER ALAN PARTİLER.....	88
1.1. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi.....	88
1.2. Yeni Türkiye Partisi	91
1.3. Milliyetçi Hareket Partisi	94
1.4. Cumhuriyetçi Güven Partisi.....	106
1.5. Milli Selamet Partisi.....	108
1.6. Doğru Yol Partisi	116
1.7. Sosyaldemokrat Halkçı Parti.....	122
1.8. Refah Partisi	127
1.9. Demokratik Sol Parti.....	132
2. DİĞER PARTİLER	139
SONUÇ.....	159
KAYNAKLAR	167

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans çalışması olan tezin konusu “ Mecliste Grubu Bulunan Siyasal Partilerin Türkiye'nin Avrupa Birliği Üyeliği Sürecine Yaklaşımları (1957-2005)”dır. Bu konu çeşitli bakış açıları ile ele alınabilir. Biz bu çalışmada 1957-2005 yılları arasında demokratik sistemin vazgeçilmez unsurlarından olan siyasal partilerin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik sürecine yaklaşımını tarihsel bir perspektifle ortaya koymaya çalıştık.

Bilindiği gibi Türkler ile Avrupalılar arasındaki ilişkiler çok eskiye dayanır. 18. yüzyıla kadar Avrupa karşısındaki gücünü koruyan Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıldan itibaren toprak kaybetmeye başlaması üzerine yenileşme/ıslahat ya da modernleşme olarak nitelendirilen bir sürece girilmiştir. Önceleri askeri alanda başlayan bu hareketlerde Batı yani Avrupa örnek alınmıştır. 15.yüzyılda coğrafi keşiflerle başlayan, Rönesans ve Hümanizma ile devam ederek Reformu yaşayan Avrupa'da bilim, sanat ve edebiyatta önemli gelişmeler yaşanmış, bu süreci 18.yüzyılda aydınlanma ve 1789 Fransız devriminin getirdiği yeni dönem takip etmişti. Fransız devrimi ile mutlak krallıklar yıkılmış, egemenliğin halk ait olduğu fikri benimsenmiş, demokrasi, eşitlik, özgürlük gibi kavramlar yaygınlaşmaya başlamış ve çok uluslu devletleri olumsuz yönde etkileyen milliyetçilik ilkesi ortaya çıkmıştı. Sanayi devrimi ile bilim ve teknolojiye gelişen Batıda sömürgecilik anlayışı ile gelişen rekabet ve büyük devletler arasındaki çekişme bölgede iki büyük (I.ve II. Dünya Savaşları) savaşın yaşanmasına yol açmıştı. Bütün bu gelişmelerden olumsuz etkilenen Osmanlılar bir taraftan Batılılaşma hareketlerine hız verirken diğer taraftan da toprak kaybetmeye devam etmiştir.

Nihayet Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti yıkılmış ve yerine 1923 yılında yeni Türkiye Devleti kurulmuştu. Bu yeni devletin kuruluş aşamasında bir taraftan Anadolu'yu işgal eden Batı ile mücadele edilmiş, diğer taraftan da Batıda ortaya çıkan demokrasi, hukukun üstünlüğü, ulusal egemenlik gibi değerler benimsenerek 1923 yılından sonraki onbeş yılda topyekün bir modernleşme hareketi gerçekleştirilmişti. 200 yılı aşkın süre devam eden batılılaşma /modernleşme

çabaları içinde Türkiye'nin verdiği uğraşlardan biri de ülkeyi Avrupa Devletlerinin bir üyesi yapmaktır.

Bu araştırma yaklaşık altmış yıldır Türkiye ve dünya devletleri dış politikasında etkili olan Avrupa Birliği'ne Türk Siyasal Partileri'nin yaklaşımlarını değerlendirmek için hazırlanmıştır. Mecliste grubu bulunan siyasi partilerin Türkiye'nin Avrupa Birliği'nin bir üyesi olma yolundaki gayretlerine olan bakışı, çabaları ve yaklaşımları dönemin resmî yayınları, parti programları ve konu ile ilgili yapılmış çalışmalar ile bizzat bu sürece şahit olmuş siyasi şahsiyetlerin bakış açıları doğrultusunda ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezimizi hazırlarken sabır ve anlayışını esirgemeyen, her konuda öğrenmenin bireyi aslolan değerlere götüreceği gerçeğini anlatan danışman hocam Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ'a teşekkürü bir borç bilirim. Görüşme talebimizi kabul eden Sayın Hasan Celal GÜZEL, Sayın İmren AYKUT, Sayın Osman Faruk LOĞOĞLU ve Sayın Ferruh BOZBEYLİ'ye de ayrı ayrı şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak hayatım boyunca beni her konuda destekleyen, ilgi ve sevgiyle büyüten sevgili aileme, çalışma sürecinde beni hoşgörüle karşılayan tüm dostlarıma teşekkür ederim.

Ayşe AKSOY

Ankara, 2016

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
AAET	: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ABGS	: Avrupa Birliği Genel Sekreterliği
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
a.g.b.	: Adı Geçen Belge
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
Ak Parti	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
AT	: Avrupa Topluluğu
BAB	: Batı Avrupa Birliği
bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BP	: Birlik Partisi
C.	: Cilt
CGP	: Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMP	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
D.	: Dönem
DP	: Demokrat Parti
DP	: Demokratik Parti
DSP	: Demokratik Sol Parti
DYP	: Doğru Yol Partisi
FP	: Fazilet Partisi
GP	: Güven Partisi
HP	: Hürriyet Partisi
HP	: Halkçı Parti
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KP	: Köylü Partisi
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MÇP	: Milliyetçi Çalışma Partisi
MDP	: Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
MP	: Millet Partisi

MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Paktı Anlaşması)
RP	: Refah Partisi
s.	: Sayfa
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T	: Toplantı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBP	: Türkiye Birlik Partisi
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
YTP	: Yeni Türkiye Partisi
YY	: Yasama Yılı

GİRİŞ

Dünyanın farklı coğrafyalarında bulunan devletlerin ve toplumların farklı gelenek ve görenekler ile değerler ve sistemlere sahip olması kadar; toplumu oluşturan farklı etnik, dilsel ve dinsel grupların ve bireylerin de değişik karakteristik yapılarla sahip olması doğaldır. Dönemin ideolojik akımlarına ve yaşadığı toplumun değer yargılarına göre şekillenen bireylerin, belli bir ortak özelliğe sahip olarak kümelenmesi de siyasal partilerin temel çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu da söz sahibi olmak isteyen grupların çoğalmasına neden olmuş, sonuç olarak siyasal katılıma ve demokrasiye olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Toplumdaki farklı çıkarları temsil eden ve temel kararlara dönüştüren siyasal parti çoğunluklarının iktidar mekânı olan parlamentolar ise demokratikleşme sürecinde varılan en önemli aşamayı teşkil etmiştir.¹ Demokrasinin öncelikli yaşatıldığı parlamentolar ülkeyi ilgilendiren konularda atılacak adımların belirlenmesinde, ulusal politikalarda ve uluslararası ilişkilerin geliştirilmesinde en önemli yerdir. Türkiye'nin Avrupa Birliği sürecini etkileyen aktörlerin başında mecliste grubu bulunan siyasal partiler gelmektedir. Nitekim Türkiye'de siyasal partilerin oluşum süreci Batılılaşma hareketi dönemlerinde gerçekleşmeye başlamıştır. Bu noktada tarihsel süreçte siyasal partilerin ortaya çıkışı çalışmamızın ana konusu olması sebebiyle önemlidir.

Tanzimat'tan itibaren siyasal temsilin adımları, ilk siyasi parti olarak kabul edilen Fedailer Cemiyeti, bunu takiben ikinci siyasal oluşum olarak Genç Osmanlılar² örgütünün çalışmaları ve I. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle ilk parlamentonun oluşturulması olmuştur. Bununla beraber II. Meşrutiyet dönemi Türkiye'nin demokratik gelişmelerinde ileri ve yürekli atılımlarla doludur.³ Zira bu dönem seçimle birlikte halkın siyasal hayata dâhil edilmesi ve dernek kurma hakları söz konusudur. Kısmi özgürlüğün parlamentoda temsil edilmeye başlaması, farklı akımlardan etkilenen grupların çoğalmasına ve ayrışmasına neden olmuştur. *"II. Meşrutiyet'ten itibaren Türk siyasetinde belirginleşen ve her kanadın kendi siyasal*

¹ Taha Parla, **Demokrasi Anayasalar Partiler ve Türkiye'nin Siyasal Rejimi**, Onur Yayınları, İstanbul, Mart 1986, s.97

² Yener Lütfü Mert, **Cumhuriyet Döneminde Kapatılan Siyasi Partiler**, İlkim Bas. Yay. Dağıtım, Ankara, 2008, s.12

³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler - Cilt 1 - İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, Hürriyet Vakıf Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s.3

*örgütlenmesini yarattığı bu ayrışmada, devletçi-seçkinçi cephe, zaman zaman yöresel güçlerle ittifak yapmasına rağmen, toplumsal desteği zayıf kalan, ekonomik, kültürel, siyasal alanda Batı merkezli çağdaşlaşmanın itici gücü olarak bazen baskıcı tutuma yönelmeleri nedeniyle de kitlelere yabancılaşan kesimdir. Gelenekçi-liberal cephe ise İslami değerlerle yoğrulmuş, halkın bütününi temsil ettiğine inanan, felsefi, iktisadi ve siyasi liberalizme yakın olanlardır."*⁴ Nitekim burada öne çıkan partiler, İttihat ve Terakki Fırkası ile ona karşı cephede duran Hürriyet ve İtilaf Fırkası'dır. Böylece Türk siyasal hayatını etkileyecek partilerin ideolojik yaklaşımları, bu dönemden itibaren tohumlarını yeşertmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle Türkiye'de yeni kurulan hükümet de siyasal hayatta çalışmalara devam etmiştir. Devletin son döneminde ve Milli Mücadele döneminde, birbirinden farklı akımlardan etkilenen devlet adamları arasında yaşanan görüş ayrılıkları, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilanına doğru gidilen süreçte partileşme çalışmaları yoğunlaşmış olup, 1923 yılı Milli Mücadelede birlikte olan şahsiyetlerin birbirinden ayrılmaya başladığı bir yıl olmuştur.⁵ Cumhuriyetin ilanı ile birlikte kurulan partiler demokratik yaşamın en önemli unsurları olarak ortaya çıkmıştır. 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, yeni kurulan devletin ilk muhalefet partisi olarak mecliste varlığını göstermiştir. Kısa süre varlığını devam ettiren partiyi, 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası takip etmiştir. Ne var ki bu partinin de ömrü uzun olmamıştır. Bu deneyimlerin kısa sürmesiyle 1945'e kadar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), fiilen tek parti olarak siyasal hayatı devam ettirmiştir. *"Dış siyasetin yanında bu dönemde ülkede yaşanan siyasal (milli şef kavramı) , toplumsal ve ekonomik (varlık vergisi) problemlerin varlığı, Kemalizme bakışın değişmesi, daha önce yaşanan demokratikleşme çabaları çok partili hayatın zeminini oluşturmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nda demokratik ülkelerin galip gelmesi Türkiye'nin de demokratikleşme çalışmalarına yoğunluk vermesine neden olmuştur. Zira siyasal demokrasi, Batı kültürünün ve tarihinin bir ürünüdür."*⁶

Batılılaşma düşüncesi, Türkiye'nin siyasal partilerinde davranışlara ve kararlara yön veren bir işleve sahip olmuştur. Bununla birlikte, 1945 sonrasındaki

⁴ Emre Kongar, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, C:1, Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul, 1985, s.69

⁵ Metin Aydoğan, *Küreselleşme ve Siyasi Partiler*, Umay Yayınları, 2. Basım, İzmir 2006, s.297-298

⁶ Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi-Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2014, s.285

'Batılılaşma' kavramı yeni bir boyut kazanmaktaydı: Batılı olmak yalnızca verili bir reform modelini benimsemek değil, çağdaşlaşma (modernizasyon) sürecinin geri döndürülebilme olasılığını azaltmak için Batı kurumlarına bağlanmak anlamına gelmeye başlamıştır.⁷ Bu düşünce Türkiye'nin diğer devletlerle ilişkilerinde Batıyı ön plana almasına neden olmuştur. Avrupa kıtasında milletlerarası teşkilatlanma hareketinin fikirleri çok eskilere dayanmış olsa da, Avrupa Birliği fikrinin gelişmesi 20. yüzyılın ikinci yarısında güç kazanmıştır.⁸ Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının Avrupa'da yıkımlara neden olması, özellikle güvenlik ve çeşitli alanlarda işbirliğine yönelik adımları beraberinde getirmiştir. Bunlardan en önemli adım olarak 1951'de Avrupa Kömür Çelik Topluluğu'nun (AKÇT) kurulması ile birlikte AB süreci başlamış olup Türkiye'deki partilerin gündemine girmiştir. AB ülkelerinde de siyasal partiler demokrasinin merkezini, hatta deyim yerindeyse mabedini oluşturmaktadır.⁹ Nitekim Avrupa'da da AKÇT'nin kurulmasıyla birlikte başlayan tartışmalar, Avrupa siyasal partileri arasında farklı yaklaşımlara neden olmuştur. Temel polemik Türkiye'nin de daha sonra üzerinde duracağı ulusal egemenlik kavramı üzerinden çıkmıştır. Özellikle Fransa gibi milliyetçilik akımının güçlü olduğu bir ülkede, Milliyetçiler ile Komünistler ve İlericiler kurulan işbirliğine karşı çıksa da Bağımsızlar ve Köylüler, Radikaller, Sosyalistler ve Hristiyan Demokratlar tarafından benimsenmiş, ulus-üstü topluluk destek görmüştür.¹⁰ Almanya'da ise durum benzer bir şekilde sonuçlanmakla birlikte Fransa'dan farklı olarak tartışmalar milliyetçilik ve ulusal egemenlik üzerinden gitmemiştir. Muhafazakâr ve liberal partiler topluluğu desteklerken, sosyalist ve komünist partiler kapitalizmin yayılma alanını genişleteceği endişesiyle topluluğa karşı çıkmıştır.¹¹ Belçika, Hollanda ve Lüksemburg parlamentolarında ise büyük bir çoğunluğun desteği alınmıştır.¹²

Türkiye'de ise siyasal partiler, çok partili hayata geçiş aşamalarından beri iki siyasi zihniyette kendilerini göstermeye başlamıştır ki bunlar Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti'dir.¹³ Bunun sonucunda ise devlet sistemi ve işleyişinin

⁷ Mehmet Uğur, *Avrupa Birliği ve Türkiye-Bir Dayanak/İnandırıcılık İnkilemi*, Agora Kitaplığı, 2. Basım, İstanbul, 2004, s.2

⁸ Şeha L. Meray, *Devletler Hukukuna Giriş*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 1962, s.211

⁹ Ömer Çaha, "Türkiye'de Siyasal Partiler ve Avrupa Birliği", *Türkiye'de Seçmen Davranışı ve Siyasal Partiler*, Orion Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2008, s.205

¹⁰ Veysel Bozkurt, *Avrupa Birliği*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1991, s.47

¹¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s.48

¹² Bozkurt, *a.g.e.*, s.49

¹³ Seyit Mehmet Şen, *CHP'den AKP'ye Siyasal Alan Belirlemeleri*, Sen Yayınları, Ankara 2003, s. 33-60.

çeşitli alanlarında farklı yaklaşımlar benimsenmiştir. Böylece, Batılılaşma veya Avrupalılaşma kavramları da farklı boyutlarıyla algılanmış, bunun doğal bir sonucu olarak söz konusu kavramlara karşı çeşitli yaklaşımlar sergilenmiştir. Mecliste söz hakkına sahip partilerin, değişen dünya düzenine uyum sağlama çalışmaları doğrultusunda yaklaşımları devlet politikasını meşgul etmiş, atılan adımlar oy birliği ilkesine dayandırılarak gerçekleştirilmiştir. Böylece Avrupa'nın 1950'lerde birlik arayışı içinde antlaşmalara imza atması, Türkiye'yi yöneten hükümetin ve muhalefetin bu antlaşmaları incelemeye başlamasına neden olmuştur. Bu yönüyle değerlendirildiğinde, yalnızca ekonomik nedenlerle değil pek çok konuda Avrupa'ya yüzünü dönmüştür. Bu dönem, aynı zamanda çok partili hayatın gerektirdiği çeşitli partilerin, Avrupa'ya ve Batılılaşma kavramları yaklaşımlarında farkların yaşanmaya başladığı bir dönem olsa da, Batılılaşmayı destekleyen hükümet tarafından hızla devam etmiştir. 1960'larda itibaren yaşanan askeri müdahaleler ve muhtıralar Türkiye ile Avrupa devletlerinin ilişkisini sarsmış olsa da sonlandırmamıştır. Partiler üstü dönem olarak nitelendirilen bu süreçleri, Türkiye'nin demokratik hayatını olumsuz etkilemiştir. Özellikle 1970'li yıllar siyasal hayatta karmaşanın ve istikrarsız politikaların yaşandığı yıllar olmuştur. 1960 askeri müdahalesi ile 1971 muhtırası, partilerin güçlenmesini engellemiş, iki müdahale sonrasında küçük ve parçalı partilerin oluşmasına neden olmuştur. Koalisyon hükümetlerinin kurulduğu bu yıllarda partiler, belli başlı konularda birlikte hareket etme zorunluluğunu yaşamıştır. Cemal Gürsel'in başkanlığında kurulan Milli Birlik Komitesi de programını çizmiş ve bu programda Avrupa Konseyi'ni özellikle zikretmişlerdir. Konseyin her insanın haklarından ve hürriyetlerinden faydalanması ana prensibinden bahsederek, bu hükümetinde çalışmalara katılmanın bir vazife olduğunu bildirmişlerdir. Yine aynı programda Avrupa İktisadi İşbirliği ve Avrupa Para Birliği çalışmalarındaki görevlere devam edileceğini vurgulamışlardır.¹⁴ 1971 muhtırası sonrasında Nihat Erim tarafından kurulan I. ve II. partiler üstü hükümetlerin reform stratejisinde Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve Avrupa Ortak Pazarı ile ilişkilerin geliştirilmesine önem verileceğini belirtilmiştir.¹⁵ 1972-1974 arası kurulan Ferit Melen ve Naim Talu geçici hükümetleri programlarında da AET'ye verilen önemin

¹⁴ T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1960-1978)**, Cilt II, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, Yayın No:11-Gn.No:025, s.6

¹⁵ T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, **a.g.e.**, s.221 ve 239

devam edeceği vurgulanmıştır.¹⁶ 1980 askeri müdahalesiyle AET müdahaleyi demokrasinin, insan hakları ve hürriyetinin çiğnenmesi olarak değerlendirmiş, Türkiye'ye yardımı öngören IV. Mali Protokolü askıya almıştır. Buna rağmen mecliste tartışmalar devam etmiş, Avrupa ile ilişkilerin geliştirilmesi mecliste grubu bulunan partilerin çoğunluğu tarafından destek görmüştür.

Süreç değerlendirildiğinde Türkiye-AB ilişkilerinin, Türkiye'nin *Batılılaşma* politikaları sonucu olduğu kadar, Soğuk Savaşın bitişi ile duvarları yıkılan devletlerin yoğun bir etkileşim içerisine girdiği *küreselleşmenin* de bir sonucu olarak devam ettiği görülmüştür. Böylece iki kutuplu dünya sisteminin yıkılması ile *birlik* çalışmalarını hızlandıran Avrupalı devletleri, 1992'de imzalanan Maastricht Anlaşması'yla Avrupa Birliği adını almış, birlik genişleme süreci çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Bu kapsamda Avrupa toplulukları yeni boyutlarla değerlendirilmiş, günümüze kadar süren temel değişiklikler yapılmakla birlikte işbirliği üç esasa dayandırılmıştır: ekonomik ve parasal birlik, Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikası, Adalet ve İçişlerinde İşbirliği. Böylece Türkiye'deki siyasal partiler süreci takip ederek, küreselleşmenin getirmiş olduğu yeniliklerde söz sahibi olmaya devam etmiştir. Milenyum çağına girerken AB çalışmaları, bütün hızıyla Türkiye'nin dış politikasında temel gündemi oluşturmuş, bir dizi anlaşmalar ve değişiklikler siyasal partiler tarafından destek görmüştür. Mecliste karar alıcı organları oluşturan partiler, bu sürecin yaşanmasında en etkili yol ve yöntemleri belirlemeye çalışmışlar, süreçle ilgili olumlu veya olumsuz görüşlerini ortaya koymaya devam etmişlerdir.

Genel olarak ifade edilecek olursa, Türkiye'de *Batılılaşma* hareketleri ile başlayan süreçte Avrupa'dan etkilenilmiş, Cumhuriyetin ilanıyla birlikte *modernleşme*, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra *demokratikleşme* olarak devam etmiş, Soğuk Savaşın ardından ise *küreselleşmenin* ciddi boyutlara ulaşmasıyla yine Batılı ülkeler, yani Avrupa, Türkiye'nin önemli gündeminden biri olmuştur. Böylece bu tez çalışmasında, 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulmasıyla birlikte Türkiye'de demokratik sistemin asli unsurlarından olan siyasal partilerin Avrupa Birliği'ne genel yaklaşımlarını tam üyelik müzakerelerinin başladığı 2005 yılına kadar ele almaktadır. Siyasal partiler mecliste grubu bulunan olarak

¹⁶ T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, a.g.e., s. 262 ve 278

sınırlandırılmıştır.¹⁷ Bu partilerin tarihçeleri, parti programlarında belirtilen amaçları, bu programlara göre ideolojileri ile siyasal pozisyonları ve Batıya bakış açıları ortaya konarak Avrupa Birliği'ne yönelik görüşleri verilmiştir. Araştırmanın temel sorusunu Türkiye'de AB sürecinde gerekli veya gereksiz görülen, kabul edilen veya edilmeyen, uygulanan veya uygulanmayan değişkenler ile ilgili TBMM'de temsil edilme hakkı elde eden siyasal partilerin ele alınan konulardaki görüşleri, kararları ve etkileri nelerdir oluşturmuştur. Temel amacımız ise, AB sürecini tarihsel süreçte ele alarak siyasal partilerin sürece olan etkilerini ve farklı konularda ve uygulamalarda süreçle olan yaklaşımlarını ortaya koymaktır. Çalışmamızın kaynaklarını siyasal partilerin programları, meclis konuşmaları ve bazı parti liderlerinin basında yer alan görüşleri ve farklı partilerde milletvekili veya bakan olan devlet adamlarıyla yapılan röportajlar oluşturmaktadır. Kısacası partilerin benzerlikleri ve farklılıkları analiz edilmiş, bu tutumlarının dış politikaya yansımaları değerlendirilmiştir. Böylece mecliste grubu bulunan siyasal partilerin görüşlerinden yola çıkılarak süreç bir bütün olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmamız, mecliste grubu bulunan siyasal partilerin yaklaşımları ile sınırlandırılmış, diğer faktörler ele alınmamıştır. Dış politikaya etkileri siyasal partilerin bu yaklaşımları üzerinden değerlendirilmiş, AB'nin siyasal partilere etkileri detaylı açıklama kapsamına alınmamakla beraber AB sürecini etkileyen diğer dış faktörler de çalışma konusu dışında tutulmuştur. Çalışmada, 1957-2005 yılları arasında mecliste grubu bulunan partiler ele alınmıştır. Bu konuda, Türkiye-AB ilişkileri, AB'nin siyasal, sosyal, ekonomik ve dış politika boyutları ve siyasal partilerin AB sürecine yaklaşımlarıyla ilgili akademik çalışmalara rastlanmıştır.

Bunlardan biri, 1997'de yayınlanan Esra Çayhan'ın **Türkiye'nin Avrupa Birliği İlişkileri ve Siyasal Partilerin Konuya Bakış Açıları** adlı kitabıdır. Kitapta Türkiye'nin 1959'da AET'ye Ortaklık Başvurusu'ndan itibaren 1996 Gümrük Birliği'ne kadar olan süreç incelenmiş, partilerin benzerlik ve farklılıkları ele alınmıştır. Yine Esra Çayhan ile Ebru Oğurlu'nun **Türkiye Avrupa Birliği**

¹⁷ Bir partinin mecliste grup kurmak için mecliste temsile hak kazanan milletvekili sayısının 9.7.1961 tarihli ve 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 85'inci maddesi uyarınca; siyasi parti grupları en az on üyeden meydana gelir. 1961 anayasası için bkz: <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>, (Erişim Tarihi: 21.1.2015); 7.11.1982 tarihli ve 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 95'inci maddesi uyarınca; Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki siyasi parti grupları, en az yirmi üyeden meydana gelir. 1982 Anayasası için bkz: https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf, (Erişim Tarihi: 21.1.2015)

İlişkilerine Siyasal Partilerin Bakışı adlı eseri konuyla ilgili olan diğer yayımlanmış kitaptır. Kitapta AKP, CHP, MHP, BDP ve meclis dışında kalan altı parti incelenmiştir.

Bu konuda Ömer Çaha'nın "**Türkiye'de Siyasal Partiler ve Avrupa Birliği**"¹⁸ adlı yazısında, siyasal partilerin AB'ye ne kadar hazır oldukları sorusunun cevabı aranmış ve siyasal partileri kuşatan dışsal faktörlerle kendi söylemlerinin analizi edilmiştir. Bu konuda diğer bir çalışma Tuğba Yolcu'nun "**Helsinki Sonrası Türkiye'deki Siyasal Partilerin Avrupa Birliği'ne Bakış Açıları**" adlı yüksek lisans tezidir. Yolcu çalışmasında 1990 Helsinki Zirvesi'nden 2006 yılına kadar geçen süreyi incelemiş olup, yalnızca bu dönemde mecliste bulunan siyasal partileri incelemiştir. Bu çalışmada, yukarıda belirtilenlerden farklı olarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Avrupa ile ilişkiler, AB'nin oluşumu ile Türkiye'nin AB politikaları bağlamında 1957-2005 arası mecliste grubu bulunan bütün siyasal partilerin AB'ye yaklaşımları üzerinde durulmuştur. Aynı zamanda bu partilerin ideolojileri ve Batılılaşmaya yönelik tutumları kısa tarihçeleri ile birlikte verilmiştir.

---

¹⁸ Bkz: **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt 13, Sayı 2, 2000, s.163-172

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE TÜRKİYE-AVRUPA İLİŞKİLERİ VE AVRUPA BİRLİĞİNE GİDEN YOL

1. TÜRKİYE-AVRUPA İLİŞKİLERİ

1.1. Osmanlı Döneminde Batı İle İlişkiler

İslam toplumunun kendi yapısını değiştirmesi ve yayılması, dünya tarihinin 1000-1500 yılları arasındaki döneminin en köklü değişikliği ve en göze çarpan olayı oldu.¹⁹ Ortaçağ dediğimiz bu dönemde Anadolu topraklarında kurulan en etkili ve donanımlı devlet, 13. yüzyılın sonunda kurulan Osmanlı Devleti'dir. İstanbul'un fethi (1453) ile gücünün doruğuna ulaşan Osmanlı Devleti, Batı uygarlıkları karşısında söz sahibi olduğunu kanıtlamıştır. Bu dönemden sonra devlet yönetimini, ordusunu, kara ve deniz ticaretini geliştirmeye başlamıştır. Yeni Çağ'a girilmesiyle Amerika'nın keşfi, Batı Avrupa devletlerinin yeni kıtadan edindiği ganimetler, aynı zamanda Rönesans ve Reform hareketleri, Batının dünya sahnesindeki niteliğini arttırmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti karşısında kuvvetini yeniden kazanmaya başlamıştır. Batıdaki bu gelişmeler karşısında duraklama dönemini yaşayan Osmanlı Devleti, 1699 tarihli Karlofça Antlaşması ile ilk toprak kaybına uğramıştır. Bu antlaşmanın imzalanmasından sonra, Osmanlı yöneticileri Batı yöntemlerini araştırma ve taklit etme çalışmalarına girişmişlerdir.²⁰ Böylece o güne kadar kabul edilen Osmanlı Devleti'nin askeri üstünlüğü, ilk defa Batı'ya yöneltilmeye başlanmıştır. Bu antlaşmayla gerileyen devlet, 18. yüzyılın başlarından itibaren, Batı'nın askeri kurumlarının ve silahlı güçlerinin devlete nasıl getirilebileceğini ve askeriye'nin güçlü olmasını teknolojik üstünlüğe bağlı olduğu kabul görmüştür.²¹

¹⁹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, 15. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s.359

²⁰ Bernard Lewis, *Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, Arkadaş Yayınevi, 8. Baskı, Ankara, 2011, s.383

²¹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi - Makaleler 4*, Derleyenler: Mümtazer Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2002, s.10

III. Ahmet döneminde matbaanın Osmanlı Devleti'ne getirilmesi, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Avrupa'ya devamlı elçi olarak gönderilmesi ve sarayda Batılı yaşam biçiminin hüküm sürdüğü Lale Devri döneminin yaşanması, Batının Osmanlı Devleti'nde ilk ciddi yansımaları olmuştur. Bu yüzeysel Batılılaşma Türk toplumunun küçük ama önemli bir kesiminin Batılı fikirlere daha fazla açılmasını sağlamıştır.²² III. Selim (1789-1807) zamanında Avrupa'da sürekli elçilikler açılmış ve gönderilen ilk hariciye memurları, Batı'daki sistemin Osmanlı Devleti için değerlendirilmesini başlatmışlardır. Bunun yanında birçok kitabın Türkçeye çevrilerek basılması, Avrupa'dan askeri okullar için yeni uzmanların getirilmesi ve yabancı dil eğitime verilen önemin artması bir sonraki dönemin belirleyici özelliklerini temellendirmiştir. Nitekim, II. Mahmut (1808-1839) dönemin İslahatçı Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın da etkisiyle Sened-i İttifak'ı imzalamış, bu anlaşma ilk kez padişahın gücünü kısıtlama yönüyle önem arz etmiştir. 1826 yılında kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nın ardından belli bir gelenek yıkılmış, radikal ıslahat girişimleri II. Mahmut tarafından bir hayat prensibi olmuş, Batılılaşma hareketi hız kazandırmıştır.²³

1839'da tahta çıkan Sultan Abdülmecit (1839-1861), Mustafa Reşit Paşa'nın etkisiyle "Gülhane Hattı-ı Hümayunu" diye adlandırılan siyasal nitelikli Tanzimat Fermanını ilan etmiştir. Ferman, tebaa kültüründen vatandaş kültürüne geçişte önemli bir dönemeç olmuştur.²⁴ Bu dönem, Batılı kurumlarla birlikte batılı fikirlerin Osmanlı'ya girdiği bir dönem olmuştur. Avrupa'da yayılmış bulunan hukuk ve devlet anlayışına ait düşüncelerden geniş ölçüde etkilenilmesi,²⁵ Batıdan her alanda etkilenilmeye başlandığını göstermiştir. Tanzimat Fermanı, içerde yaşanan çatışmaları engellemek, toplumsal barışı sağlamak için yapılmış olsa da, aynı zamanda Avrupalı devletlerin güvenini kazanmak amacıyla ilan edilmiştir. Çünkü Avrupa, sanayii ve teknolojiyle hem askeri hem de ekonomik alanda edindiği güçle devletleri etkilemeye başlamıştır. Böylece bu reformcular, sanayileşmiş Avrupa'nın imparatorluğa nüfuz etmesinin ve onu genişleyen dünya pazarı içinde özümlemesinin, imparatorluğun devamı ve refahı için yegâne yok olduğunu

²² Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, 5.Basım, İstanbul, 2006, s.35

²³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s.28

²⁴ Mümtaz'er Türköne, **Türk Modernleşmesi**, Lotus Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2006, s. 197

²⁵ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih** (1789-2012), 9. Basım, Der Yayınları, İstanbul-2013, s.217

düşünüyorlardı.²⁶ Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'yla bahsedilen can, mal, namus güvenliği, tebaada eşitlik gibi konular, 1856 tarihli Islahat Fermanı ile pekiştirilmiş, aynı zamanda gayrimüslim halklar için de yeni haklar verilmiş, Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki ayrıcalıklar kaldırılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti, bu fermanla büyük devletlerin baskısı karşısında topraklarını ve haklarını savunmak için, Müslüman olmayan toplumlara eşitlik tanıdığını resmen açıklamak zorunda kalmıştır.²⁷

Tanzimat Fermanı, Osmanlının her ne kadar batılı düşünceden ve sisteminden etkilendiğini gösterse de bir iç reform hareketi olarak kabul edilmiş, Islahat Fermanı ise tam anlamıyla batının etkisiyle yayınlanmıştır.²⁸ Batılı devletlerin Osmanlı sosyal yapısına müdahale edici yönünü gösteren bu ferman da gerek Osmanlı devletinin yapısı, gerek Batılı devletlerin menfaat çatışmalarından dolayı yürütülemediği.²⁹

Batılı devletlerin desteğini alma, Avrupalılaştırma, batılı yaşam biçimini edinme yolları dış etken olan sanayileşme sonucu kapitalizmin devlete girmesini kolaylaştırmış, sosyal sınıflarda ve toplumsal hayatta ciddi dönüşümlere neden olmuştur. Özellikle Batıya giden aydın kesimi, Avrupa'nın siyasal ve ekonomi alanındaki ideolojilerinden etkilenmiş, bunların savunuculuğunu yapmaya başlamıştır. Bu aydınlardan bir kısmı, Batının her konuda değil, yalnızca devlet için faydalı yönleriyle değerlendirilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu dönemde Batılı yeniliklere karşı çıkan topluluklardan biri olan Yeni Osmanlılar bile, yine Batıda eğitim görmüş, Montesquieu ve Rousseau gibi düşünürlerden etkilenerek Avrupa sistemini incelemiş ve onlardan etkilenmiş muhalif gruplardan olmuştur. Yeni Osmanlıların (I. Jön Türkler) , yani ıslahatçıların da etkisiyle devletin başına gelen II. Abdülhamit, söz verdiği gibi Osmanlı Devleti'nin ilk Anayasası Kanunu Esasi'yi ilan etmiştir. Ne var ki demokratik olmayan bir meclis kurulmuş ve kısa sürede varlığı sona ermiştir. Fakat bu durum Batılı yeniliklerin sona ermesi olarak değerlendirilmemiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru özellikle İstanbul'da varlık gösteren Batı özentili yaşam biçimi, düşünce ve akımı, II. Abdülhamit (1876-1909) zamanında, kendisinin de Batıcılığı "Batı'nın tekniğini, idari sistemini, özellikle

²⁶ Ahmad, a.g.e., s.39

²⁷ Uçarol, a.g.e., s.251

²⁸ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Altıncı Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul-2010, s.382-383

²⁹ Tunaya, a.g.e., s.39

askeri teşkilatını ve eğitimini alma" düşüncesiyle Batılı fikirleri iyice anlamaya başlamıştır.³⁰ Bu dönemde Batı tarzı okulların yaygınlaştırılması, müspet bilimlere verilen önemin ve Avrupa'ya gönderilen öğrenci sayısının artması gibi yeniliklerle pekiştirilmiştir. Aynı zamanda bu gelişmelerle büyüyen ve yurtdışında eğitim gören yeni nesil, II. Jön Türkler adıyla gruplaşmaya başlamış, halkın da yönetime ve siyasal alanda etkisi olması gerektiğini savunarak meşrutiyeti istemiştir. Batılılaşmak ise artık meşrutiyetin yeniden ilanı demek olmuştur.³¹ Hürriyetin ilanı diye anılan II. Meşrutiyet'in 1908 tarihinde ilan edilmesinden sonra da Batılılaşma, Abdülhamit'in Avrupa'ya göndermiş olduğu ve milliyetçilik akımından etkilenmiş aydınların oluşturduğu Jön Türklerin "Batılılık eşittir güçlülük" düşüncesiyle devam etmiştir.³² İttihat ve Terakki cemiyetini oluşturan bu grup, Meşrutiyet'ten sonra hükümette etkisini gizlememiş ve bir süre sonra da iktidarı tek başına ele geçirmiştir. Cemiyet, programlarında Milliyetçi-İslamcı vurgusunu yapmış, milliyetçiliği Batılılaşmakla hatta laikleşme ile aynı anlamda kullanmıştır.³³

Her akımın içinde az çok bulunmakla birlikte Batılılaşma fikri, 20. yüzyılın başlarından itibaren savunulmaya başlanmıştır.³⁴ Batıcılık akımı temsilcileri, başta Abdullah Cevdet³⁵ olmak üzere, Avrupa Medeni Kanunu'nun alınmasını, tesettürün kaldırılmasını, tek eşliliği, Latin alfabesinin kabul edilmesini, medreselerin kapatılarak Batılı anlamda okulların açılmasını istemişlerdir. Türkçülük ve İslamcılık akımları ise dini ve milli değerlere ağırlık vererek Batıdan sadece ilim ve tekniğin alınmasını istemişlerdir.³⁶ II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki bu fikir tartışmaları dönemin İttihat ve Terakki politikalarında da kendini göstermiş ve yaşanan siyasal ve askeri olaylar doğrultusunda Batılılaşmaya paralel olarak Türkçü ve İslamcı görüşler de yer almıştır.

Batıya dönük son dönem gelişmelerinden birisi de dış politika konusundadır. Osmanlı Devletinin gücünü kaybetmesi ve dağılma sürecine girmesi ile Batılı

³⁰ Mardin, a.g.e., s.15

³¹ Tunaya, a.g.e., s.46

³² Mardin, a.g.e., s.16-17

³³ Tunaya, a.g.e., s.48

³⁴ Şükrü Nişancı, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Önemli Siyasal Akımlar", **Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi**, Adem Çaylak - Mehmet Dikkaya - Cihat Göktepe - Hüsnü Kaplı (Editörler), Savaş Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2010, s.60

³⁵ Abdullah Cevdet ve görüşleri için bakınız: Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, 1981

³⁶ Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981

devletler çıkarları doğrultusunda Anadolu topraklarını paylaşmaya başlamıştır. Güçlü sömürge devletlerinin başında gelen İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya bölgesel hâkimiyet kurma eğilimleriyle gizli anlaşmalara yapmışlardır. Rusya'nın önceden beri süren güneye inme isteği pekişmiştir. Dış politikada denge stratejisine yönelen Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı İngiltere ile işbirliğine yönelmiş, fakat sonucunda İngiltere'nin Hindistan'a giden yolları Mısır aracılığıyla değiştirmesi Rus tehdidini güçlendirmiştir. Böylece devletin Almanya'ya yüzünü dönmesine neden olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması ile İngiltere, Rusya, İtalya ve Fransa arasında gizli anlaşmalar yapılmıştır. Ancak savaştan yenilgiyle çıkılması Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki işbirliğinin başarısızlığıyla sonuçlanmıştır.

Görülüyor ki Osmanlı Devleti batılı devletlere karşı yine bir batılı devletinin işbirliğine ihtiyaç duymuş ve böylece kendini korumaya çalışmıştır. Bu da gösteriyor ki, Cumhuriyet öncesi Avrupalılaştırma, batılılaşma veya batıya yüzünü dönme kavramları hem sosyal ve ekonomi alanında hem de askeri ve diplomasi alanında olmuştur. Bunu etkileyen nedenler ise, genel ifadeyle Batının birçok alanda kendini yenilemesi, gücünü elinde bulundurması ve aynı zamanda jeopolitik konumu ve dış devletlerin tehdidi gereği devletin Batıyla işbirliği yapmak zorunda olmasıdır. Bu da bir sonraki atılacak olan adımların aynı doğrultuda devam etmesine neden olmuştur. Nitekim savaştan yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti'nin yerine Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanmasından sonra da Türkiye aynı stratejisine devam etmiştir.

1.2. Atatürk Dönemi İnkılâpları

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılındaki reformlarla birçok yeni kurum getirilmiş, çağdaş bilgi ve değerler ile donatılmış aydınlar yetişmiş ve yeni düşünceler getirilmişse de, kökten değişimi içeren devrim fikri yerleşmemiştir.³⁷ Fakat Birinci Dünya Savaşı sonucunda devletin siyasi gücünün ve ekonomisinin zayıflaması, aynı zamanda Avrupalı devletlerin topraklar üzerinde emperyalist arzuları başta Mustafa Kemal olmak üzere silah arkadaşlarının, bir grup aydının ve bürokratların vatani kurtarmak için mücadele dönemini başlatmalarına neden

³⁷ Temuçin F. Ertan, "Atatürk İlkeleri", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Editör: Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2012, s.255.

olmuştur. 19 Mayıs 1919'da Atatürk'ün Samsun'a çıkışıyla başlayan bu süreç, 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile Batılılaşmanın en görünür şekle bürünmesi sonucunda Milli Mücadele Dönemi aydınlarının ülkeyi "muasır medeniyetler seviyesi"ne ulaştırma çabaları, Mustafa Kemal öncülüğünde kurulan yeni Türk devletinin de mihenk taşı olmuştur.

Fransız İhtilali'nin (1789) sonucunda Fransa'da mutlak monarşiye karşı Cumhuriyet'in kurulması ve anayasa hazırlanarak iktidarın halkın seçeceği bir parlamento ile kral arasında paylaşılmasıyla gelişen demokrasi kavramı, dünya genelinde geniş çaplı bir etki yaratmıştır. Bu gelişme, doğal olarak, Osmanlı dönemi aydınlarını da büyük ölçüde etkilemiştir. Nitekim Mustafa Kemal de Milli Mücadele'yi başlattığı 1919 yılından itibaren bu düşünce etrafında stratejilerini belirlemiştir. 1927 yılında mecliste okuduğu Nutuk'ta Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun vahametini anlattıktan sonra ulusal bağımsızlık mücadelesi kararının verilmesi sürecini şöyle ifade etmiştir:

*"Baylar, bu durum karşısında bir tek karar vardı O da ulusal egemenliğe dayanan, kısıntısız, koşulsuz, bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak. İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar, bu karar olmuştur."*³⁸

Genelgeler ve her ilden seçilen temsilcilerin bulunduğu kongrelerle devam eden süreçte en önemli atılımlardan birisi 23 Nisan 1920'de toplanan Birinci Meclis'tir. İstanbul Hükümeti iktidarını yok sayan bu girişim, yeni kurulacak olan devletin ve yönetim biçiminin ilk aşamasını oluşturmuştur. Nitekim 1921 yılında Teşkilat-ı Esasiye hazırlanarak meclis çalışmaları belirli bir anayasal belgeye dayandırılarak devam etmiştir. Askeri alanda kazanılan başarılar ve siyasi alanda atılan önemli adımlar neticesinde Batılı devletlerle görüşmeye başlayan meclis, varlığını kabullendirerek gücünü hem içeride hem dışarıda göstermiştir. 1 Kasım 1922'de Birinci Meclis tarafından Saltanatın Kaldırılması Osmanlı Devleti'ni sonlandırmıştır. Lozan Konferansı'nın bitimi ile birlikte köklü İnkılap hareketlerine

³⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk (Söylev)**, Günümüz Türkçesi'ne Uygulayan: İsmet Zeki Eyuboğlu, Say Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2007, s.34

girişilmiştir.³⁹ İnkılapların başlangıç yılı olan 1923, Mustafa Kemal'in yeni kurulacak olan hükümetle ilgili hususları ve eğitim, adalet, dış politika, ekonomi hakkında halkla temasa geçmesiyle başlamıştır. Aynı yıl, Nisan ayı seçimlerine hazırlık niteliği taşıyan bu gezinin yanında seçimlerin gerçekleştirilmesi, bunun öncesinde yapılan Türkiye İktisat Kongresi, Halk Fırkası'nın kurulması ve Ankara'nın Başkent seçilmesi gerçekleştirilmiştir."⁴⁰ Mustafa Kemal Atatürk'ün 29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyet yönetimini ilan etmesi ise Milli Mücadele dönemini sonlandırarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni ilan etmiştir. Bu gelişme Batılılaşma sürecinde atılan en önemli adımlardan birisidir.

Siyasal rejimin değiştirilmesi, Osmanlı dönemindeki Batılı reformların uygulanma sürecinden farklı olarak, Batılılaşmanın artık bütün bir millete yaygınlaştırılacağını göstermiştir. Bu yolda, II. Mahmut zamanından itibaren başlayan eğrilmeler, çarpılmalar, ikiye üçe bölünmelerin çağdaş uygarlık düzeyine uygun olacak yolda bütünleştirilmesi ve tutarlılık kazandırılması Atatürk devrimlerinin özelliğidir.⁴¹ Zira Cumhuriyet demek, halk egemenliği demektir. Osmanlı Devleti döneminde Batılı eğitim almış devlet adamları ve aydınlar, devlet yönetiminde, bilim ve fende, ticaret ve tarımda, eğitim ve sanatta Avrupa uygarlığını savunan Atatürk'ü destekleyerek, Türkiye Cumhuriyeti'ni çağdaş uygarlıklar seviyesine yükseltmeyi hedef olarak görmüştür. Atatürk, bunu amaçlarken, yalnızca ülkenin gelişimini göz önünde bulundurmamış, Batılı devletlerin gerisinde savunmasız kalmamayı belirtmiştir. Bu da esasında yeni Türk devletinin güvenlik altına alınması demek olmuştur. "Modernleşme, Atatürk tarafından asrileşme, muasır medeniyet seviyesine erişme veya garplılaşma terimleriyle ifade edilmiştir. Bunu 1924 Şubat'ında: 'Medeniyete girmeyi arzu edip de Garb'a teveccüh etmemiş devlet hangisidir?' "⁴² sözleriyle dile getirmiştir. Medeniyetin Batı üzerinden tanımlandığı bir dönemde yapılan bütün inkılaplar da Batılı esaslara dayandırılmıştır.

³⁹ Atatürk Dönemi İnkılapları için bkz: Necdet Aysal "Atatürk Dönemi Türk Devrimi", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Temuçin Faik Ertan (Editör), Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2012, s.189-215.

⁴⁰ İnkılaplar için bkz: Seyfi Yıldırım, "Atatürk Önderliğinde Türk İnkılabı", **Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi**, Fatma Acun (Editör), Siyasal Kitabevi, 11. Baskı, 2010, Ankara, s.195-205

⁴¹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s.514

⁴² Halil İnalçık, **Rönesans Avrupası-Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012, s.359-360

Batılılaşma-çağdaşlaşma bağlamında düşünüldüğünde en önemli ilke Cumhuriyet'in benimsediği laikliktir.⁴³ Aslında cumhuriyetle başlayan geniş ve kapsamlı modernleşme aynı zamanda bir laikleşme süreci olarak başlamıştır.⁴⁴ "Laiklik" ilkesi, Türk inkılaplarının esasını oluşturmuştur. Yeni devletin kuruluşundan itibaren çalışmalar hızlandırılmış, laiklik ilkesinin her alanda devlete yerleştirilmesi sağlanmıştır. Bunlardan ilki, yönetim ve hukuk alanında yapılmıştır. 3 Mart 1924'te kabul edilen kanunlar neticesinde Halifeliğin kaldırılması, modern ve laik temellere dayandırılan ve öğretim birliğini sağlayan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü, din işlerini devlet işlerinden ayırmak için Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin sona erdirilmesi laiklik esasına dayanan Yeni Türk Devleti'nin Batılılaşma reformlarından. Bu kanunların devamı niteliğinde hukuk alanında çalışmalar başlamış, 1921 yılında kabul edilmiş olan Teşkilat-ı Esasiye modernleştirilerek yeni Türkiye Devleti'nin ilk anayasası hazırlanmıştır. Bu süreçte 8 Nisan 1924'te bağımsız Şeriat Mahkemeleri'nin kaldırılması, 20 Nisan 1924'te yürürlüğe giren yeni anayasanın laiklik niteliğini gözle görünür kılmıştır. Batılı devletlerin hukuk sistemleri incelenerek İsviçre'den Türk Medeni Kanunu ve Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu, İtalya'dan Türk Ceza Kanunu, Almanya'dan Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu alınmıştır. Anayasanın 2. maddesi olan "Türk Devleti'nin resmi dini İslam'dır" ibaresi 1928'de kaldırılarak, İslam'ın devletten ayrılması tamamlanmıştır.⁴⁵

Millet egemenliği kavramının getirdiği yeniliklerden biri de demokrasi kavramının yerleştirilmeye çalışılmasıdır. Mustafa Kemal Atatürk, Birinci Meclisi kurduktan sonra demokratik hayatın vazgeçilmez unsurlarından olan siyasal partileri oluşturmaya çalışmıştır. Çağdaşlaşma ve Batılılaşma adımlarını sağlayacak olan bir parti kurulmasını 1922 yılında basına duyurmuş, 9 Eylül 1923 yılında halkçılık ilkesine dayanan Halk Fırkası kurulmuştur. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte mecliste yaşanan tartışmalar ve yeniliklere muhalif bir grubun çıkması ile çok partili hayata geçiş çalışmaları yapılmıştır. Bu kapsamda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Adnan Adıvar gibi komutanlar tarafından 1924 yılında kurulmuştur. Dönemin şartları itibariyle geliştirilememiş,

⁴³ Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1.Baskı, - , 1983, s.138

⁴⁴ Lewis, *Ortaoğu....*, s.432

⁴⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çeviri: Boğaç Babür Turna, III. Edisyon, 5. Baskı, Ankara, 2011, s.371

parti kısa bir süre sonra kapatılmıştır. İkinci hamle, 1930'da Ali Fethi Okyar'ın önderliğinde Serbest Cumhuriyet Fırkası adı altında yapılmış olsa da, kısa bir süre sonra Ali Fethi Bey'in partinin feshini ilan etmesiyle bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Çok partili hayata geçiş aşamasında yaşanan sıkıntılara rağmen, eşitlik ve demokrasi için Batılı reformlar devam etmiştir. 1930 yılına gelindiğinde kadınlara öncelikle belediye seçimlerine katılma hakkı tanınmıştır. Ardından muhtar olma ve ihtiyar meclislerine seçilme hakkı tanınan kadınlara, 5 Aralık 1934'te milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır.

Batılılaşma, yalnız siyasal rejimde değil, düşünce ve toplum hayatında topyekûn bir değişimi öngörmüştür.⁴⁶ Özellikle laiklik ilkesi, bütün alanlarda topluma uygulanma zorunluluğunu doğurmuştur. Bu amaçla, düzenlenen bir diğer kanun, 25 Kasım 1925'te çıkarılan Şapka Kanunu'dur. Bu kanundan önce devlet, çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarında değişikliğe gitmiştir. Askeriye, devlet daireleri, okullar, adliye ve mahkemelerde yeni başlık ve kasketler kullanılmaya başlamıştır. Şapka Kanunu'nun çıkarılması ile TBMM üyeleri ve memurların şapka takması zorunlu kılınmıştır. Osmanlı döneminden kalan alışanlıkları değiştirme, toplumsal reformun her alanda birbirini desteklemesine çalışan Mustafa Kemal, bu dönem yaptığı gezilerde çağdaş ve Batılı giyimi halka aktarmaya çalışmıştır. Bu süreci yaklaşık on yıl sonra Kıyafet İnkılâbı takip etmiş, özellikle din adamlarının dini kıyafetlerini yalnızca ibadethanelerde giymesi zorunluluğu getirilerek, laiklik uygulamaları pekiştirilmiştir.

Toplumsal çalışma düzenini etkileyen, diğer uygulamalar ise; 1925'te çıkarılan Günün 24 Saate Taksimine Dair Kanun, Rumi takvimin kaldırılarak Miladi Takvimin kullanılmasını yasalaştıran ve 1926'da uygulanmaya başlayan Takvim-i Miladi, 1931 yılında ağırlık ve uzunluk ölçülerini değiştiren 1782 sayılı kanun ve 1935'te çıkarılan Hafta Tatili Hakkında Kanun'dur. Bu inkılaplar, yüzünü Batıya dönen Türkiye'nin çağdaşlaşmak ve modernleşmek adımları olmuştur.

Atatürk dönemi inkılaplarının en önemlisi Harf İnkılâbıdır. Bu inkılaptan önce, 20 Mayıs 1928'de Arap rakamlarının değiştirilmesi ve uluslararası rakamların

---

⁴⁶ İnalçık, a.g.e., s.359

kullanılmasına yönelik bir kanun çıkarılmıştır. Halkı ve bireylerin okuma-yazma faaliyetlerini topyekûn değiştirecek olan bu inkılap, 3 Kasım 1928'de kanunlaştırıldı ve Arap harflerinin kullanımı kamuda yasaklandı. Böylece halkın geçmişle ve Doğuyla olan ilişkisi tam anlamıyla koparılmış, modern Batı uygarlığıyla bütünleşmeye giden yol açılmıştı.⁴⁷

Atatürk dönemi yapılan bütün bu reformlar Atatürkçülüğün Türk toplumuna yerleşmesine neden olmuştur. Bunun bir sonucu olarak Batılılaşma, Osmanlı Devleti'nden kalan uygulamaları ile Türkiye yönetiminde etkili olmuştur. Milli egemenliği benimsemiş, ulusçu, laik ve tam bağımsızlığı isteyen Atatürkçülük, her ne kadar Batı'nın el koyucu güçlerine karşı Kurtuluş Savaşı ile doğmuş olsa da, amaçlamış olduğu toplum ve devlet yapısı Batının aklına dayalı pozitif bilime dayalı, çoğulcu, özgürlükçü, demokratiktir.⁴⁸ Batının olguculuk (pozitivizm) ve dayanışmacılık (solidarizm) akımları Atatürkçülüğü etkilemiştir.⁴⁹ Çağın gereklerine ayak uydurma, çağdaş düşüncüyü benimseme, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma amaçları ile Atatürkçülük, devletin yönetim biçimine ve toplumun oluşturulması yol gösteren esas ilke olarak benimsenmiştir. Bunun yanında Türk dış politikasının da temel hedefleri bizzat Atatürk tarafından atılmış, gerçekçilik, akılcılık, tam bağımsızlık, ülke içinde ve dışında barış, bölgesel ittifaklar ve çağdaşlaşma bu dönemden miras kalmıştır.⁵⁰ Nitekim bu esas hedefler, günümüze kadar kurulan hükümetler döneminde de geçerli olmuştur. Fakat Atatürk zamanında cumhuriyetin bir umdesi olan "Garplılaşma" ölümünden bir müddet sonra gene eleştirilere uğramış, Batıcılığın bir Batı taklidinden ileri gidemediği "sağ" ve "sol"da bir daha ifade edilmiştir.⁵¹

1.3. Türkiye İle Avrupa Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1945)

Türkiye Cumhuriyeti Devleti dönemin tek partisi olan Halk Fırkası iktidarlığında hükümeti oluşturmuştur. Her ne kadar Terakkiperver Cumhuriyet

⁴⁷ Lewis, a.g.e., s.374

⁴⁸ Suna Kili, *Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1983, s.278-279

⁴⁹ Kili, a.g.e., s.215

⁵⁰ Hüner Tuncer, *İç Politikadan Dış Politikaya Türkiye'nin Sorunları ve Küreselleşme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, S.53

⁵¹ Mardin, a.g.e., s.21

Fırkası (1924) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930) kurulsa da demokrasinin gereği olan siyasal partiler mecliste uzun süre temsil edilememiştir. Bu yüzden Tek Partili Dönem, 21 Temmuz 1946 yılında yapılan genel seçimlere kadar sürmüştür. Bu dönem, inkılapların yoğun bir şekilde uygulandığı dönem olması sebebiyle önem arz etmektedir. Aynı zamanda devletin siyasal sistemde güçlendirildiği, iç politikada ve dış politikada varlığını kanıtladığı bir süreçtir. Özellikle Batıyla ilişkilerin milli egemenlik ve bağımsızlık ilkeleriyle geliştirildiği ve günümüze kadar süregelen Türkiye-Batı devletleri ilişkilerinin temellendirildiği bir dönemdir. Bu süreç, aynı zamanda Türkiye'nin çok partili hayata geçtikten sonra kurulan siyasal partilerin, dış politika ve Avrupa Birliği'ne yönelik görüşlerini etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın sonlanmasıyla imzalamış olduğu Mondros Mütareke'sine bir tepki olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün Samsun'a çıkışıyla başlayan Milli Mücadele Dönemi, Batılı devletlerle bir yandan askeri alanda dolaylı veya doğrudan çatışmalar, diğer taraftan karşılıklı görüşmelerin yaşandığı bir süreç olmuştur. Milli Mücadele döneminde TBMM yönetiminin askeri⁵² ve diplomatik başarısının giderek artması⁵³ ve Misak-ı Milli'den ödün verilmeyeceğini kanıtlaması sonucunda İngiltere'yle ilişkilerde yumuşama yaşanmış, Fransa ile resmi ve gayri resmi görüşmeler sağlanarak anlaşmalar imzalanmış, İtalya ile bağlantılar hız kazanmış, Almanya ile ise Versay Antlaşması nedeniyle kısıtlı da olsa silah alışverişi yapılmıştır.⁵⁴ Büyük Taarruz'dan Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmesini takiben Ankara hükümeti ve İtilaf devletlerinden İngiltere, Fransa ve İtalya arasında 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Silahların susması sonucunda İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın da dâhil olduğu bir girişimle Ankara ve İstanbul hükümeti Lozan Konferansı'nda görüşmelere davet edilmiştir. İki hükümetin davet edilmesi üzerine mecliste saltanatın kaldırılmasıyla Anadolu topraklarında iki başlılık sona erdirilmiş, İstanbul hükümetinin istifasıyla padişah Vahideddin Türkiye'den ayrılmış ve Lozan görüşmeleri başlamıştır.

⁵² Doğu cephesinde Türk taarruzları, I. ve II. İnönü Zaferleri ve Sakarya Meydan Muharebesi başarılarının ardından Avrupalı devletler Ankara hükümetini tanımaya başlamıştır.

⁵³ TBMM'nin Batılı devletlerle ilişkilerini geliştirirken Sovyetlerle 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması ve 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalaması, Batı karşısında yeni hükümetin gücünü arttırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, a.g.e., s.379-391

⁵⁴ İlhan Uzgel, "Batı Avrupa'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, 17. Baskı, İstanbul, 2012, s.139-154

Lozan Konferans'ında ele alınan konular siyasi, mali, ekonomik, ulaşım, sağlık ve çeşitli hükümleri içermiştir. Aynı zamanda müttefik devletlere Ankara hükümeti tarafından kapitülasyonlar ve azınlıklar hususunda görüşmeler sırasında, yeni devlet kurulur kurulmaz Batı tarzı yasalar ve kanunlar çıkarılacağı sözü verilmiştir.⁵⁵ Görüldüğü gibi Milli Mücadele döneminden itibaren iç politikada, siyasi ve sosyal alanda Batılılaşma olduğu kadar, dış politikada da Batıyla ilişkiler geliştirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Batılı olmak "muasır medeniyetler seviyesine ulaşma" hedefini içermenin yanı sıra, Batı karşısında güvenliği sağlamanın bir yolu olarak da görülmüştür.⁵⁶ 24 Temmuz 1923'te imzalanan antlaşmayla birlikte Türkiye Devleti, uluslararası sistemde resmen tanındı ve Türkiye'nin uluslararası ilişkilerinin temelini teşkil etmiştir.⁵⁷

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sadece üç ay sonra Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti, dış politikada Batıyla ilişkilerini geliştirmeye devam etti. İki savaş arası dönemde Türk dış politikasının ana eğilimi, Lozan Barış Antlaşması ile kurulan düzenin devam ettirilmesi yönünde olmuştur.⁵⁸ 1923-1945 dönemi arasında dış politikanın Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Batı'ya yüzünü çevirmesini yorumlayan Oral Sander, bu tutumu farklı nedenlere bağlamıştır: (i) Türk Siyasi sistemi ile Kemalist devrim hareketlerinin Avrupa ülkelerine benzer amaçları vardı. (ii) Türkiye'nin ekonomik koşulları ve önderlerinin ekonomik ve toplumsal kalkınma konusundaki temel görüşleri, ülkeyi dış ekonomik yardım ve yatırım yapmaya itmişti ve o dönemde bu yardım ancak Batı Avrupa ülkeleriyle ABD'nden gelebilirdi. (iii) Türk önderleri, ileride yeni bir parçalanma tehlikesi altında kalmamanın bir güvencesi olarak da, Avrupa uluslar topluluğu içine girmeyi görmüşlerdi.⁵⁹ "Yeni kurulan bir devlet" olarak siyasette, hukukta, sanayide, ekonomide, ticarete ve diğer alanlarda ihtiyaç duyulan sistemin henüz oluşturulmamasından dolayı kendi varlığını yalnız devam ettirmede yaşadığı zorluk, bir nevi Osmanlı Devleti'nin de uyguladığı "dengeler politikası" hâkim olmuş, yüzünü daha güçlü olan batılı devletlere çevirmiştir. Bu yönelme, milli

⁵⁵ Baskın Oran, "Lausanne Barış Antlaşması", **Türk Dış Politikası**, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, 17. Baskı, İstanbul, 2012, s.219

⁵⁶ Uzgel, **a.g.m.**, s.142

⁵⁷ Uçarol, **a.g.e.**, s.775

⁵⁸ Kadri Unat, "Atatürk Sonrası Türkiye", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Temuçin Faik Ertan (Editör), Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2012, s.261

⁵⁹ Oral Sander, **Türkiye'nin Dış Politikası**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2000, S.155

menfaatleri zedelemeyecek şekilde, bağımsızlık ilkesi temel alınarak ve güvenliğin sağlanması şeklinde uygulanmıştır.

Lozan Barış Antlaşması her ne kadar Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni uluslararası sisteme dâhil etse de, antlaşmada çözümlenemeyen sorunlar, İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türk Dış Politikası'nın ve Batılı devletlerle ilişkileri geliştirme çalışmalarını etkilemiştir. Bunlara ek olarak dönemin konjonktürü, milletlerarası diplomatik ilişkilerin belirleyici unsurları olmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan ve Almanya'nın ağır şartlar altına girmesine neden olan Versay Antlaşması hükümleri, iki savaş arasında devletlerarası dış politikayı etkilemiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış politikasını, 1923-1930 yılları arasında Lozan'dan kalan İngiltere ile Musul sorunu, Fransa ile Osmanlı borçları sorunu ve Yunanistan'la Türkiye arası mübadele sorunu meşgul etmeye devam etmiştir. Türkiye, bu üç sorun için de ikili anlaşmalara dayalı aleyhine ve lehine sonuçlara ulaşabilmiştir. İngiltere ile Musul her ne kadar Milletler Cemiyeti'nin yardımıyla kaybedilmiş olsa da, Fransa ile borçlar ve Yunanistan'la da ilişkiler geliştirilerek mübadele konusunda bir çözüme ulaşılmıştır. Türkiye, bu süreçte özellikle Sovyetleri karşına alan tutumlar sergilemiş, Batılı devletlerle münasebetlerini geliştirmiştir. Bütün bunlar Türkiye'nin dış politikasında Batının önceliğe alınarak milletlerarası sisteme dâhil olma çabalarını pekiştirmiştir.

1931-1939 yılları arasında ise Türkiye'nin büyüyen güçler arasında denge politikası yürütmeye devam ettiği, barışçıl ve hukuki başarılar edindiği bir dış politika dönemi olmuştur. Dönemin konjonktürü gereği Avrupalı devletler, güvensizlik ortamını yaşamaya başlamıştır. Özellikle 1929'da yaşanan ekonomik buhran, Almanya'nın Versay Antlaşması'ndan kalan yükü taşıyamaması ve faşist rejimlerin büyümeye başlaması Avrupa'da gerginliklere yol açmıştır. Böyle bir ortamda Türkiye, karşılıklı iyi niyete dayalı politikalar geliştirmeye çalışmış, olumsuz konjonktürü lehine kullanabilmiştir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı sonunda Batılı devletlerin milletlerarası savaşı engellemeye ve barışın sürekliliğine yönelik 20 Ocak 1919 yılında gerçekleşen Paris Barış Konferansı'nda aldıkları bir kararla 1920'de Milletler Cemiyeti kurulmuştur. Türkiye, bir süre Sovyetler Birliği'ne dayanan ilişkilerinden ve cemiyet içindeki İngiltere hâkimiyetinden duyduğu güvensizlik sebebiyle Milletler Cemiyeti'ne üye olmasa da, 1930'dan itibaren dış

politikasında yeni bir döneme girmiş ve 1932 Temmuz'unda cemiyete girmiştir. Türkiye'nin de 1929 Ocak ayında üye olduğu Kellogg Paktı da Milletler Cemiyeti'ni destekleyen türde olmuştur. Millet Cemiyeti'ne üye olunması, Batı'nın dış politikadaki yerinin önemini kanıtlamıştır. Fakat içerde yaşanan değişimlerden dolayı ilişkiler olağan bir düzeyde kalmış, sıkı bir işbirliği söz konusu olmamıştır.⁶⁰ Milletler Cemiyeti'ne üyeliği takiben, Türkiye'nin Balkan devletleriyle imzaladığı ikili anlaşmalar, 1934'te imzalanan Balkan Antantı'nı da imzalanmasını kolaylaştırmış, böylece taraflar bölgesel bir barış ortamı için karşılıklı güven vermiştir.

Bu dönemde gerçekleşen en başarılı dış politika olaylarından birisi; Boğazlar sorununun ele alındığı ve çözüme kavuşturulduğu 20 Temmuz 1936'da imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'dir. Lozan'da alınan hükümleri geçersiz kılan sözleşme, Türk egemenliği ve kontrolünü esas alan maddelerde belirli kurallara bağlanmış, geçiş serbestliği kabul edilse de yabancı ticaret ve savaş gemilerinin geçişlerini Türkiye'nin iradesine bırakılmış, Boğazlarda silahsızlanma kaldırılarak Türk egemenliğine bırakılmıştır. Özellikle Türkiye ve İngiltere'nin yakınlaşmasını sağlayan sözleşme, Türk-Sovyet ilişkilerini zedelemiştir. Türkiye'nin yüzünü tam anlamıyla Batılı devletlere döndüğünü gösteren sözleşme sonrasında İngiltere ile ticari ve askeri malzeme konusunda yeni ilişkiler geliştirilmiştir.

Boğazlar sorunun çözülmesinin ardından Türkiye, Fransa mandası altında bulunan Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesini kullanmıştır. Türkiye, uzun süredir iki ülke arasında çözülmeyi bekleyen Hatay sorunu hakkında görüşmeleri yoğunlaştırmıştır. Milletler Cemiyeti'ne yansıyan sorun, Hatay'ın öncelikle resmi bir cumhuriyet devleti kurması anlaşmaya bağlanmıştır. Fakat 1939'da kurulan Hatay Devleti meclisinin Türkiye topraklarına katılma isteğinin üzerine iki ülke 23 Haziran'da bir anlaşmaya vararak Hatay, Türkiye topraklarına katılmıştır.

Türkiye, diplomatik adımları neticesinde başarılar elde ederken, Avrupa'da dengeler bozulmuş, Almanya'nın komşularına girdiği hareketler ve İtalya'nın Arnavutluk'u işgali Türkiye ve Batılı devletleri yakınlaştırmıştır. Gelişmeler

⁶⁰ Edip Çelik, *Türkiye'nin Dış Politika Tarihi*, Gerçek yyn., İstanbul, 1969, s.101'den aktaran Yetkin, a.g.e., s.252

neticesinde kendini güvence altına almak isteyen Türkiye, özellikle Akdeniz bölgesinde savaşa yol açabilecek bir saldırı halinde etkili bir işbirliğinin sağlanması ve yardımlaşma için İngiltere ile Yardım Deklarasyonu yayınlamıştır. Benzer bir deklarasyonu Fransa ile de yayınlayan Türkiye, Almanya'nın Sovyetler ile yakınlaşması sonucu güvenlik ve işbirliği politikalarını Batılı devletlere dayandırmıştır. Aynı yıl, Avrupa'da bozulan dengeler ve diğer dünya devletlerinin de savaşa girmesiyle zor durumda kalan Türkiye, savaşın dışında kalmayı başarmıştır. Batılı devletlerin ve Almanya'nın baskılarına maruz kalsa da savaşa girmeyerek başarılı bir politika sergilemişse de savaş, dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'yi de etkilemiştir.

İkinci Dünya Savaşı, tüm dünyanın olduğu gibi Türkiye'nin de iç ve dış politikalarında değişikliğe neden olmuştur. Savaşın bitimiyle birlikte uluslararası çalışmalar başlamış, fakat bütün devletler iki büyük güç arasında kalmıştır: ABD ve Sovyet Rusya. "Soğuk savaş" diye adlandırılan ve 1989 yılına kadar devam eden bu süreç, hassas dengelerin kurulduğu ve emperyalizm-komünizm tartışmalarının yaşandığı bir dönem olmuştur. Savaşın toplumları ve devletleri derin yıkıma uğratması olumlu sonuçları da beraberinde getirmiş, çeşitli alanlarda uluslararası işbirliği, güvenlik ve barış çalışmaları artmıştır.

Böylece savaşın sonuna kadar "tek partili" bir cumhuriyet ile yönetilen Türkiye, savaş sürecinde yaşanan gelişmeler ve savaş sonunda tek partili rejimleri yaşayan Almanya ve İtalya gibi ülkelerin yenilgiye uğramasıyla savaşı "demokratik" ülkelerin kazanması, Türk siyasal yaşamında da yeni bir dönemin başlayacağını habercisi olmuştur. Tüm dünyada siyasal gelişmeler yeni boyutlar kazanırken, Türkiye de bu sürecin içinde yer almış, çeşitli iç ve dış dinamiklerin etkisiyle demokratikleşme yolunda İsmet İnönü tarafından önemli adımlar atılmaya başlanmıştır.⁶¹ Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılından beri uygulanan toplumsal reform ve siyasal hayatta Batılılaşma stratejisi doğrultusunda hareket etmenin zorunluluğu bir kez daha anlaşılmış, savaş sonrasında da, Batının siyasal ve kültürel kurumlarına entegre olmaya çalışmışlardır.

---

⁶¹ Unat, a.g.m., s.270

2. BİRLİĞE GİDEN YOL (2005'E KADAR)

2.1. Avrupa Birliği'nin Oluşumu

Sanayi Devriminin giderek güçlenmesi sonucu dünya tarihinde karmaşık bir düzen ve sistem başlamıştır. Yeni oluşmaya başlayan bu düzen ve sistem, toplumlarda ve devletlerde her ne başlangıçta yıkıcı olsa da, bir süre sonra yapıcı bir gücün oluşturulması gerekliliğini göstermiştir. Yaşanan gelişmeler, toplumlara ve devletlere öne çıkarılması gereken yeni kavramların girmesine neden olmuştur. Bilimsel gelişmeler, düşünsel alanda gerçekleşen reformlar ve özellikle bilgi çağının hızlı yayılmasına neden olan teknolojik ilerlemeler sonucunda önemsenmeye başlanan bu kavramlardan birisi de "entegrasyon" dur. *Entegrasyon*, yani *bütünleşme* çok boyutlu ve yönlü, yatay ve dikey bir şekilde toplumların lügatlerine ve zihinlerine girmiş, insanların belli toplumlarla karşılıklı bütünleşme sürecini anlatmak için başvurulan bir kelime olmuştur. Böylece, öncesinde karşılıklı etkileşim yaşayan devletlerin belirli konularda bir araya gelerek kendilerinden daha büyük ve kapsamlı birlik oluşturma süreci başlamıştır. Bugün AB, karşılıklı etkileşim yaşayan Avrupa toplumlarının, belirli bir entegrasyon hareketi kapsamında işbirliğine yönelik çalışmalarının bir sonucu olarak doğmuştur. Bu süreç, 1815 Viyana Kongresi'ne götürülebilirse de⁶², tohumları özellikle iki dünya savaşının yaşanmasının ardından atılmıştır.

Avrupa ülkeleri, Birinci Dünya Savaşı'nda çok boyutlu bir kutuplaşma sürecini yaşamış, en büyük tehdidi savaşta yenilgiye uğrayan Almanya karşısında almıştır. Savaş sonrasında imparatorlukların çökmesi yeni bir siyasal sistemin oluşturulması gerekliliğini en başından hissettirmiştir. Avrupa'da birleşme konusunda farklı kesimlerden çeşitli fikirler dile getirilmiş olsa da⁶³, o dönemde bu zorunluluk kıta içinde ve dışında yaşanan gelişmelerden dolayı net olarak anlaşılmamıştır. Her

⁶² Viyana Kongresi'de Avrupa Uyum (Concert Of Europe) kavramı ortaya çıkmıştır. Viyana Kongresi konusuna bakınız: Oral Sander, **Siyasi Tarih**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1987, s.120-126, Hüner Tuncer, **19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri (1814-1914)**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000

⁶³ Ali Ulvi Özdemir, **Türk Aydınında Avrupa Birliği Karşıtı Düşüncenin Gelişimi (Gümrük Birliği Antlaşması Sonrası)**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 46-48

ne kadar dönemin koşulları gereği Avrupa'da sistematik bir birlik sağlanamamış olsa da; savaşın galibi olan İtilaf devletleri öncülüğünde Paris Barış Konferansı'nda alınan bir kararla 10 Ocak 1921'de Millet Cemiyeti'nin kurulması, uluslararası barış ve güvenlik bilincinin yerleşmesine bir adım olmuştur. Söz konusu cemiyetin mimarı kabul edilen Aristide Briand, cemiyetin kurulma fikrini 1922 yılında Pan-Avrupa kitabını yayımlayan ve barışın teminatını Avrupa'da kurulacak siyasal birliktelik olduğunu savunan Kont Richard Coudenhove-Kalergi'den almıştır.⁶⁴ Bu süreçte Avrupa birliği fikrinin ilk resmi teşebbüsü yine Fransa Dışişleri Bakanı Aristide Briand tarafından 7 Eylül 1929'da Milletler Cemiyeti Genel Kurulunda yaptığı bir konuşmada Avrupa Federasyonu tasarısını açıklamasıdır.⁶⁵ Fakat kurulan cemiyetler, yapılan anlaşmalar ve çalışmalar yeni sorunlar doğurmuştur. Fransa'nın Almanya karşısında aldığı büyük üstünlük, aynı zamanda Rusya'da çarlık rejiminin yıkılması, ülkelerin kendi politikalarında iç karışıklıklara neden olmuştur. Almanya Versay Anlaşması'nda yüklendiği savaş tazminatı dolayısıyla ağır bir ekonomik buhrana girmiş ve ülke içinde sağ sol düşünce temelli diktatörlük tehlikeleri arasında kalmıştır.⁶⁶ Bu karışıklık içinde faşist rejimin etkisiyle Almanya, yeni bir savaşın başlamasına neden olmuştur. Böylece dünya tarihinin en kanlı savaşı olan İkinci Dünya Savaşı başlamıştır.

Avrupa'da yeniden bir savaş çıkmış olması, Avrupa'da birleşmeyi öngören projelerin üretilmesine engel olmamış, tam tersine neredeyse itici gücü oluşturmuştur.⁶⁷ Siyasal ve toplumsal dengelerin bozulması sonucunda yeni bir sistem oluşturma düşüncesi bütün boyutlarıyla değerlendirilmeye başlamış, Birinci Dünya Savaşı sonrasında göz ardı edilen fikirler yeniden gündeme getirilmiştir. Savaş sürecinde özellikle hükümetler-dışı kuruluşların (NGO) çabaları sonucunda 1942'de Avrupa Federalist Hareketi ve 1944'te Fransa'da kurulan Avrupa Federasyon Komitesi birleşme yanlısı politikalar geliştirmiş, 1944'te Cenevre'de Avrupa barışını dünya barışının güvencesi olarak değerlendiren "Avrupa Direnişi"ni kurmuşlardır.⁶⁸

⁶⁴ Beril Dedeoğlu, "Avrupa Birliği Bütünleşme Süreci II: Avrupa Birliği'nin Yakın Geçmişi", **Dünden Bugüne Avrupa Birliği**, Derleyen: Beril Dedeoğlu, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 42

⁶⁵ Meray, **a.g.e.**, s.211

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 199-201

⁶⁷ Dedeoğlu, **a.g.m.**, s. 45

⁶⁸ Dedeoğlu, **a.g.m.**, aynı yer

Bu hareket, 1947 yılında Montreux'da yeniden toplanarak Avrupa Parlamentosu'nun kurulmasının önünü açmıştır.⁶⁹

Savaşın bitiminden hemen önce müttefik devletlerarasında da işbirliği çalışmaları yapılmıştır. Özellikle, ABD, SSCB ve İngiltere öncülüğünde dünya barış ve güvenliğinin sağlanması adına kurulması kararlaştırılan Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurulması, Avrupa'da ise Belçika, Hollanda ve Lüksemburg devletleri işbirliği yaparak gümrük birliği anlaşmasını imzalamıştır (Benelüks). Altı yıl süren İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte anlaşmalar yürürlüğe girmiş olsa da uluslararası dengeler hemen kurulamamış, yeni bir dünya düzeni ülkeleri barışçıl anlaşmalara oturmaya zorlamasına rağmen iki kutuplu bir düzen ortaya çıkmıştır.

Avrupa'daki devletlerin yarısının bitkin hale gelmesi ve diğer yarısının da Sovyet Rusya'nın eline geçmesi⁷⁰, savaş sonrası ilişkileri derinden etkilemiştir. SSCB liderliğinde Doğu Bloku ve ABD liderliğinde Batı Bloku devletleri yapılanmaları, bir yandan Avrupa'da yaşanan buhranları derinleştirirken, diğer taraftan bütünleşme ve birleşme çalışmalarını hızlandırmıştır. Bu dönemin Avrupa'nın uluslararası siyasetinde yarattığı etki sonucu, bütün sorunlarıyla birlikte "Avrupa Topluluğu"nu; daha önce görülmemiş bir siyasal örgütlenme biçimini, yani birçok bağımsız ulus-devletin ekonomileri ve bir ölçüde hukuk sistemleri için sürekli (ya da en azından uzun vadeli) bir düzenlemeyi yaratmıştır.⁷¹ Böyle bir ortamda 1947 yılında İngiliz devlet adamı Winston Churchill, hükümetler arası işbirliğini savunan "Birleşik Avrupa Devletleri" hareketini başlatmıştır. "Churchill'in projesinin ilk somut girişimi, 1947'de İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Dunkerque Antlaşması olmuş ve bu 17 Mart 1948'de imzalanan Brüksel Antlaşması'nın⁷² yolunu açmıştır. Batı Avrupa Birliği'nin oluşturulmasıyla sonuçlanan bu antlaşma, Avrupa'nın Sovyetlerden kaynaklı güvenlik endişelerinin ABD tarafından karşılandığını göstermiştir. Bu faaliyetler, 4 Nisan 1949'da Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü-

⁶⁹ Dedeoğlu, **a.g.m.**, aynı yer

⁷⁰ Uçarol, **a.g.e.**, s.917

⁷¹ Eric Hobsbawm, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıklar Çağı**, Everest Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2012, s. 321

⁷² İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg tarafından imzalanan bu antlaşma, taraflar arası ekonomik, kültürel ve sosyal alanlarda işbirliğini amaçlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız:

http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17072.htm, (Erişim Tarihi: 03.07.2015)

NATO'nun⁷³ kurulmasını sağlamıştır. Churchill'in projesinin ikinci somut çıktısı ise 1949'da Avrupa Konseyi'nin kurulmasıdır.⁷⁴

Aynı zamanda Doğu Avrupa'da iktidara gelen Sovyet kontrolündeki komünist partiler diktatörlük hükümetleri kurarak özel mülkiyeti kaldırmışlar ve komuta ekonomisini uygulamaya başlamışlardır.⁷⁵ Batı Avrupa ise ABD ile işbirliği içinde olmuş, hem ekonomi hem de askeri alanda girişimlerde bulunmuştur. ABD'nin temel amaçlarından biri siyasi ve ekonomik karışıklıklar içinde olan Avrupa devletlerini Sovyet etkisinden korumak olmuştur. Bu durum, kendi çıkarları doğrultusunda Avrupalı emperyalist devletleri belli bir sisteme dahil ederek onların güçlerini azaltma çabalarını göstermiş olsa da, Avrupa'da "entegrasyon" tohumlarının yeşermesini sağlamıştır. Dönemin ABD Dışişleri Bakanı George Marshall, 1947 yılında Harvard Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada, Avrupa'ya yardımın zorunluluğunu ve aynı zamanda Avrupa devletlerinin ortak bir ekonomik program çerçevesi çizmeleri gerektiğini vurgulamıştır.⁷⁶ George Marshall'ın bu çağrısı üzerine 1947 Paris Konferansı'nda bir araya gelen Avrupa ülkeleri, çeşitli önerileri tartıştıktan sonra, 1948'de Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü (OEEC) kurdular.⁷⁷

1947'de Marshall yardımının ilanıyla kurulan bu örgüt vasıtasıyla, bir taraftan yardımın dağıtılması, diğer taraftan da ticaretin serbestleştirilmesi ve malların serbest dolaşımının sağlanması amaçlanmıştır.⁷⁸ Fakat bu aynı zamanda, Avrupalı devletlerin bütünleşme ile birlikte kendilerini ABD'ye karşı da koruyabilecekleri bir sistemi kurma amacını beraberinde taşımıştır.

Belirttiğimiz gibi, Winston Churchill'in Birleşik Avrupa Devletleri hareketinin ikinci somut adımı 5 Mayıs 1949 yılında Londra'da 10 ülke tarafından antlaşmayla kurulan Avrupa Konseyi'dir⁷⁹. İnsan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğünü savunmak amacıyla ülkeleri işbirliğine yönelten Avrupa Konseyi, ortak savunmanın yanı sıra siyasi ve ekonomik boyutları da içeren kapsamlı bir

⁷³ The North Atlantic Treaty, Antlaşma maddeleri için bakınız: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm, (Erişim Tarihi: 03.07.2015)

⁷⁴ Dedeoğlu, **a.g.m.**, s.46

⁷⁵ Desmond Dinan, **Avrupa Birliği Tarihi**, Çeviri: Hale Akay, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul 2008, s.31

⁷⁶ Dinan, **a.g.e.**, s.40

⁷⁷ İbrahim S. Canbolat, **Uluslararası Avrupa Birliği, Bir Dönüşümün Analizi**, Alfa Basım Yayım, 2. Baskı İstanbul 1998, s.77

⁷⁸ Veysel Bozkurt, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1. Basım, İstanbul 1997, s.63

⁷⁹ Avrupa Konseyi hakkında detaylı bilgi için bakınız: <http://www.coe.int/web/portal/home>, (Erişim Tarihi: 04.07.2015)

yapılanma olarak kurumlaştırılmıştır.⁸⁰ "Konseyin genel yapısı 1948 yılında Lahey Konferansı'nda tartışılmıştır. Özetlemek gerekirse konferanstan iki öneri çıkmıştır: birincisi, siyasal boyut çerçevesinde oluşturulan siyasal komisyonun Avrupa Konseyi oluşturulması ve bunun içinde İnsan Hakları Mahkemesi ile Avrupa Asemblisi'nin bulunması ve bir İnsan Hakları Beyannamesi yayınlaması; ikincisi, ekonomik boyut çerçevesinde oluşturulan ekonomik komisyonun serbest ticaret, gümrük uyumlaştırması, sınai korumacılık ve sosyal politikalar hakkında ortak tutum sergilenmesidir. Bu haliyle, siyasal öneriler doğrultusunda Avrupa Konseyi hayata geçiş, ekonomik bütünleşme önerilerinin kurumlaştırılması, iki yıl sonra Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT)⁸¹ ve 1957'de Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)⁸² ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET)⁸³ ile hayata geçirmiştir."⁸⁴

Bütün bu çalışmaların sonucunda en önemli adım, Avrupa bütünleşmesinin gerekliliğine inanan Fransız iş adamı ve devlet görevlisi Jean Monnet'in etkisiyle⁸⁵ Fransa Dışişleri bakanı Robert Schuman'ın 9 Mayıs 1950 tarihinde ilan ettiği "Schuman Bildirgesi"⁸⁶ olmuştur. Bildirge, kalıcı barışın sağlanması adına, eşitliği ve işbirliğini destekleyici bir çalışmanın ürünüdür. Bu ekonomik, siyasi ve sosyal amaçları birleştiren bir yaklaşımdır.⁸⁷ Özellikle Fransa ve Batı Almanya'nın kömür çelik sanayisinin kullanımı yönünde önerileriyle, yeni bir topluluğun kurulmasının önünü açmıştır. Çıkması muhtemel bir savaşın önlenmesi ve savaş sanayisinde kullanılan en önemli iki madde olan kömür ve çeliğin birbirlerine karşı kullanılmasının önüne geçmek, bildirinin en önemli amacı olarak gösterilmiştir. Birçok Avrupa devleti tarafından değerlendirilen Schumann Bildirgesi amacına ulaşmış, Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg tarafından 18 Nisan 1951 tarihinde imzalanan Paris Antlaşmasıyla Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) oluşturulmuştur. Bu, aynı zamanda, ilk Avrupa Topluluğunun da

⁸⁰ Avrupa Konseyi'ni kuran antlaşmanın maddeleri için bakınız: <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/001.htm>, (Erişim Tarihi: 04.07.2015)

⁸¹ European Coal and Steel Community (ECSC)

⁸² European Economic Community (EEC)

⁸³ European Atomic Energy Community (EURATOM)

⁸⁴ Dedeoğlu, **a.g.m.**, s.47

⁸⁵ John Van Oudenaren, **Uniting Europe - An Introduction to the European Union**, Rowman&Littlefield Publishing Group, Inc., Second Edition, Lanham MD, 2005, s.29

⁸⁶ Bildirgenin tamamı için bakınız: http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_en.htm, (Erişim Tarihi: 04.07.2015)

⁸⁷ Dinan, **a.g.e.**, s.62

doğuşudur.⁸⁸ İki başat güç olan Fransa ve Almanya'nın karşılıklı anlaşmaya oturarak hızlı sanayileşmeyi birbirlerini tehdit etmeden büyütmesi, askeri ve siyasi alanda işbirlikçi çalışmalar yapabilmesi anlamında değerlendirilmiştir. Uluslar üstü bir kurumun varlığı ulus devletlerin çıkarlarını denetlemekle birlikte belli bir kontrol mekanizmasını sağlamıştır. Bu aynı zamanda, devletlerin egemenlik alanlarını diğer ulus devletler aracılığı ile genişleterek, ulus üstü bir anlayışla daha güçlü olmak demektir.⁸⁹ AKÇT'nin kurulmasıyla birlikte, gümrük, ticaret, ekonomi ve siyasi alanlarda düzenlemeler devam ederken, kurumun işleyişine yönelik kurallar da konulmaya başlamıştır.

AKÇT'nin kurulmasıyla birlikte sağlanan barışçıl yaklaşımın devamı niteliğinde, 25 Mart 1957 yılında Roma Antlaşması'yla atom enerjisinin güvenilir bir şekilde geliştirilmesini sağlayacak olan AAET birlikte AKÇT kararlarında ekonominin diğer alanlarını da kapsayacak Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) oluşturulmuştur. Antlaşma, serbest ticaretin (Amerika'da ve eski Alman gümrük birliğinde olduğu gibi) yalnızca ekonomide değil, aynı zamanda politikada da istikrar sağlayacağı inancına dayanmaktaydı.⁹⁰ Böylece AET birçok alanda bütünleşmeci bir yapıda kurulmakla birlikte, amaç daha çok ortak pazarın tarım alanından başlayarak düzenlenmesi ve Topluluk üyesi devletler için tek ve büyük bir piyasa kurulması olmuştur.⁹¹ Nitekim 1958'de kömür ve çelik ürünleri için gümrük tarifesi ortaya koyulurken; ortak tarım politikasının temelleri atılmış ve Avrupa Para Antlaşması imzalanmıştır. Topluluk, Ortak Pazar adıyla da anılmış, Bakanlar Konseyi ve Komisyon tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bu dönemde kurumun genişlemesi üzerine kuralların yeterince belirlenmemiş olması ve Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin üyelik için başvuruları çeşitli tartışmalara neden olmuştur. 1962 yılında topluluğun düzenini sağlanması, işbirliğinin artmasıyla oluşan yeni ihtiyaçların belli bir kurallar ve normlar etrafında yapılaştırılması amacıyla Avrupa Parlamentosu'nun⁹² çalışmaları yoğunlaşmıştır. Parlamentosun işleyişi, Ortak

⁸⁸ Avrupa Topluluğu Koordinasyon Genel Müdürlüğü, **Avrupa Topluluğu ve Türkiye**, Başbakanlık Hazine ve Dışişleri Bakanlığı, 2. Baskı, Ankara 1993, s.5

⁸⁹ Cengiz Aktar, "Olmayan Avrupa Düşüncesi Üzerine", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.271

⁹⁰ Anthony Sampson, **Avrupa Nereye Gidiyor?**, Çeviren: Nuran Ülken, Sander Yayınları, 1969, İstanbul, s.54

⁹¹ Dedeoğlu, **a.g.m.**, s.51

⁹² Kuruluş, AKÇT'de alınan kararlar doğrultusunda ilk toplantısını 1952'de Strasburg'da Avrupa Parlamentosu Meclisi adıyla gerçekleştirmiş, 1962'de Avrupa Parlamentosu adını almıştır.

Pazar'ın politik yönünü belirgin hale getirmiştir. 1962-1969 yılları arası AET'nin geçiş dönemi olmakla beraber olumlu ve olumsuz olayların yaşanmasına neden olmakla birlikte; siyasal birlik yönünde çalışmalar, 5 yıllık ortak ekonomi politikasının yürürlüğe girmesi ve ortak sosyal politikaların görüşülmesi önemli, topluluk hukukunun devletler hukukundan üstünlüğü ilkesinin kabulü önemli gelişmelerdir.⁹³

Temmuz 1967'de Birleşme(Füzyon) Antlaşması'nın⁹⁴ yürürlüğe girmesiyle ile Ortak Pazar(AET), Euratom (AAET) ve Kömür-Çelik Birliği(AKÇT) tek bir kuruluş haline getirilmiştir. Böylece birliğin yeni adı Avrupa Topluluğu (AT) olarak kullanılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda üç kurumun birleşmesiyle AT, tek bir komisyon ve konseye sahip olmuştur. Bu gelişmelerden bir yıl sonra Gümrük Birliği sağlanarak topluluk devletleri arasında bütün vergiler kaldırılmıştır. Avrupa'da ABD ve SSCB'nden bağımsız bir birlik çalışmasını pekiştiren bu gelişme, Fransa'nın İngiltere'nin üyeliğinin ikinci kez vetoyla reddedilmesi (1967) ve NATO'nun askeri kanadından ayrılması ile devam etmiştir(1966).⁹⁵ 1969'da Lahey'de yapılan zirve toplantısında ise gerçek bir ekonomik ve parasal birliğine yönelik adımların atılması ve sosyal politikalarda ilerleme sağlanması yönünde kararlar alınmıştır. Nitekim toplantıdan hemen sonra, Ortak Pazar'ın kurulması için AET'nin öngördüğü on iki yıllık geçiş dönemi sona ermiştir.

1960'ların sonlarından 1980'lerin başlarına kadar Avrupa bütünleşme sürecinde atılan en önemli adımlar ekonomik birlik için gereken parasal birlik çalışmaları ve siyasal entegrasyonun sağlanması için öne sürülen politikaların devam etmesidir. 1970'te Lüksemburg Antlaşması'nın imzalanarak öz kaynaklar sisteminin oluşturulması kararlaştırıldı; siyasi işbirliği gereği tüm uluslararası meselelerde ortak bir tutum sergilenmesine imkân sağlayacak Davignon Raporu onaylandı. Siyasal birlik için ise ortak dış politikanın oluşturulmasında gerekli olduğu görüşleri ortaya atılmaya devam ederken, Avrupa Parlamentosu'nun yetkilerinin artırılması öne sürülmüş; fakat bu girişimler yetersiz almıştır. Bunu takiben 1974 Paris Zirvesi'nde yapılan anlaşmalarla Avrupa Konseyi'ne bir organ niteliğinde resmîyet verilirken; bu

⁹³ Dedeoğlu, a.g.m., s.52

⁹⁴ AKÇT, AET ve AAET'nin konsey ve komisyonlarını birleştiren antlaşma 8 Nisan 1965'de Brüksel'de imzalanmış, fakat yürürlüğe 1967'de girmiştir.

⁹⁵ Dedeoğlu, a.g.m., s.53

kurum "Devlet Avrupası" yaklaşımıyla güçlendirilmiş ve yılda en az üç kez toplanması kararı yanı sıra Parlamento seçimleri konusunda düzenlemeler getirmiştir.⁹⁶ Bu dönemin diğer önemli adımları; 1973'te İngiltere, İrlanda ve Danimarka'nın üyeliğinin kabulüyle ilk genişlemenin yaşanmasıdır. 70'li yıllar birliğin birçok farklı ülkelerle temaslara geçtiği, kurumsal yapısını güçlendirdiği, yeni antlaşmaların imzalanıp protokollerin kabul edildiği yoğun bir dönem olmuştur. Bu dönem parasal birlik çalışmalarının en önemli çıktısı 1979 tarihli Avrupa Para Sistemi'nin yürürlüğe girmesidir.

1980'li yılların başlarında, Topluluk içinde ikinci büyüme 1981'de Yunanistan'ın kabulü ve üçüncü büyüme 1986'da İspanya ile Portekiz'in topluluğa katılmaları ile sağlanmıştır. Birliğin genişlemesi güneye doğru gerçekleşmiş, özellikle Akdeniz ülkelerinin birliğe entegrasyonu hedeflenmiştir. 14 Haziran 1985'te sınır kontrollerinin kaldırılmasını sağlayan Schengen Anlaşması imzalanmıştır. Yine 1987 tarihli Avrupa Tek Senedi antlaşması entegrasyon sürecini güçlendiren bir diğer antlaşma olmuştur.

AT'nin Avrupa Birliği adını alması 7 Şubat 1992'de imzalanan Maastricht Antlaşması'yla gerçekleşmiştir. Eşsiz bir birlik yaratarak Maastricht Antlaşması (ya da Avrupa Birliği Antlaşması, ABA/Treaty on European Union, TEU), eski rekabetlerin yeniden dirileceği konusundaki endişelerin büyük bölümünü toprağa gömdü.⁹⁷ "Anlaşma" ve "topluluk" teriminin yerini "birlik"e terk etmesi bile üye devletlerin gelecek vizyonunu yansıtır; zira "birlik" nitelemesi, tam bütünleşmenin ön aşaması olarak görülür; bu bağlamda ortak politikalar geliştirmeyi ve tüm üyeleri ilgilendiren sorunlar karşısında bütünleşik hareket etmeyi gerektirir."⁹⁸ Küreselleşen, ulaşımda ve teknolojide daha da ilerleyen yeni dünya sisteminde birlik kavramı, her yönüyle daha kapsayıcı bir slogan olmuştur. Ekonomik bir birleşme ve ülkelerin denge politikasına dayanma ihtiyacından ortaya çıkmış işbirliği toplulukları, bu süreçten sonra daha farklı alanlarda da birleşme/bir olma kavramları üzerinde durmuştur. Sosyal ve siyasal alanı da içeren birlik olma anlayışı ulus-üstü topluluğun

⁹⁶ Dedeoğlu, a.g.e., s.55

⁹⁷ Antony Best, Jussi M. Hanhimaki, Joseph A. Maiolo, Kirsten E. Schulze, "Yeni Avrupa'nın Doğuşu: Avrupa Bütünleşmesinin Tarihi, 1945-2007", **20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi**, Çevirmen: Taciser Ulaş Belge, Siyasal Kitabevi, Ankara, Eylül-2012, s.547

⁹⁸ Cengiz Aktar, Avrupa Okumaları, Kanat Yay., İstanbul, 2003, s.15 'den aktaran Hamit Emrah Beriş, **Küreselleşme Çağında Egemenlik Ulusal Egemenliğin Yeni Sınırları**, Lotus Yayınevi, Ankara 2006, s.282

lkeler üzerinde etkisini güçlendirmiştir. Sonuç itibariyle Maastricht Antlaşması üçayaklı bir yapıdan oluşan Avrupa Birliği'ni kurmuştur: AT (AKÇT, AET, AAET), ortak dış politika ve güvenlik, adalet.⁹⁹

Soğuk Savaş döneminin sonra ermesinin ardından imzalanan Maastricht Antlaşması, Avrupa Birliği'nin oluşumunda isim olarak olduğu kadar işleyiş bakımından da bir dönüm noktası olmuştur. Ekonomi alanında Avrupa Birliği, ABD'yle yarışmak için kendi kapasitesini arttıracak yollar aramamıştır.¹⁰⁰ İki kutuplu dünya sisteminin bitmesi, birlik çalışmalarını arttırmış, ortak politikaları güçlendirmiş, uluslararası işbirliğinin geliştirilmesi yönünde atılan adımları arttırmış, daha kapsamlı ve kapsayıcı bir görünüm elde etmiştir.

2.2. Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikası Anlaşmaları/Zirveler

2.2.1. Avrupa Birliği'ne Giden Süreç

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmasa da, savaş sonrası Avrupalı ülkelerin içinde bulunduğu ekonomik durgunluk sürecinden etkilenmiş, ekonomik yardıma ve işbirliğine ihtiyaç duymuştur. Savaş sonrası yapılan birçok kongre ve faaliyetlere katılmış, anlaşmalarla kurulan Avrupa kurumlarında yer almıştır. Marshall Planı'nın uygulandığı ülkeler arasında yer almakla birlikte; 1948 yılında kurulmuş olan Avrupa Ekonomik İşbirliği rgt(OEEC)'nin üyesidir. Aynı zamanda 1949'da kurulan Avrupa Konseyi kurucu yesi statüsündedir.

Savaştan sonra iki bloklu dünya sisteminde yine batı yanında yer almış, dış politikasında batıcılık ilkesinde değişikliğe gitmemiştir. 1952 yılında NATO'ya üyelik, bunun askeri ve güvenlik anlamında hayata geçtiğini kanıtlamıştır.

Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun daha ilk kuruluş yıllarında onunla ilişki kurmaya ve kurucu altı Avrupa lkesi ile kader birliği yapmaya yönelmiştir.¹⁰¹ Atatürk'ün reformları sonucunda her inancın özgürce yaşanabildiği ve aynı zamanda

⁹⁹ Dartan, **a.g.m.**, s.231

¹⁰⁰ Mark R. Brewley, "The Political Ekonomi of Balance of Power Theory", **Balance of Power-Theory and Practice in the 21st Century**, Stanford University Press, California 2004, s.96 (Kendi evirim)

¹⁰¹ Erol Manisalı, **İ Yüzü ve Perde Arkasıyla Avrupa ıkamazı Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri**, Otopsi Yayınevi, 1.Basım, şubat 2001, s.81

İslam'ın hiç bir özel politik statü vermediği bir laik sisteme sahip Türkiye, kendisini bütün Avrupa kurumlarına davet edilmesi gerekli bir Avrupalı güç olarak addetmiştir.¹⁰² Böylelikle Türkiye, 31 Temmuz 1959'da AET ile anlaşmaya oturmak için ilk resmi başvuruda bulunmuş, görüşmeleri hızlandırmıştır. Taraflar arasında 27 Eylül 1959'da başlayan görüşmelerden sonra, bir anlaşmaya varıncaya kadar, dört yıl boyunca tam on seri görüşme yapılmıştır.¹⁰³ Gümrük birliğinin kapısını açacak ve ileride tam üyeliğin kazanılmasını sağlayacak olan AET ile Türkiye arasında 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara Anlaşması imzalanmıştır. 1 Aralık 1964'ten itibaren yürürlüğe giren anlaşma neticesinde toplantılar devam etmiştir.

1970'lerin Türkiye'sinde özellikle Kıbrıs gibi olaylardan sonra bile batıyla anlaşmazlık yaşandığı zamanlarda Batı yanlısı politika devam etmiştir.¹⁰⁴ Politikalar AT'ye yaklaşmayı amaçlarken bir yandan 12 Mart 1971 Muhtırası, diğer taraftan Kıbrıs sorunu Türkiye ve Avrupa arasında gerginliklere neden olmuştur. Bunlara ek olarak Yunanistan ve AT ilişkilerinin de geliştirilmesi Türkiye'de tepkilere neden olmuştur. Fakat ticari ve ekonomik alanda Avrupa desteğine ihtiyaç duyan Türkiye, AT ile görüşmeleri sürdürmüştür. 1968 yılının sonlarında Katma Protokol müzakereleri başlarken; protokol içeriği üzerinde çalışmalar 1970'te protokolün imzalanmasıyla sonuçlanmış, 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Protokol gereği tüm yükümlülüklerini yerine getiren Türkiye, kendisini gümrük birliğine götürecek olan adımları atmaya başlamıştır.¹⁰⁵ Protokolün imzalanmasıyla Ortak Gümrük Tarifesi'nce Birinci Gümrük İndirimi ve Konsolide Liberasyon Listesi uyumu hemen sağlanmış, ikincisi ise 1976'da gerçekleşmiştir. Fakat 70'li yıllar ülke içindeki siyasal ve ekonomik krizin çok boyutlu olması sebebiyle kısmi olarak Türkiye AT ilişkileri geri plana atılmıştır.

Bu dönem Türkiye'nin içinde bulunduğu dış ticaret açığındaki artış ve döviz sıkıntısı, işsizlik oranında yükseliş ve kıtlık gibi ekonomik problemlerin yaşanması ülkede yeni bir askeri müdahalesinin habercisi olmuştur. Neticede AET ile Türkiye

¹⁰² Oudenaren, a.g.e., s.354

¹⁰³ Meral Dölen-Nejat Pirinçcioğlu, **Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye'nin Ekonomik ve Sınai Yapılarına ve Tarımsal Destekleme Fiyatlarına Yönelik Karşılaştırma**, Milli Produktivite Merkezi Yayınları, Ankara 1985, s.16

¹⁰⁴ Findley, a.g.e., s.348

¹⁰⁵ 1976 tarihinde ikinci gümrük indirimi ve Konsolide liberasyon listesi uyumunu gerçekleştirmiş, 1980 yılında Ortaklı Konseyi tarım ürünlerinin tamamına yakın bir kısmı için Türkiye'ye uygulanan gümrük vergilerinin 1987 yılına kadar sıfıra indirilmesi kararını almıştır.

arasında 1980-1987 arası dönem ilişkilerde belli bir durgunluk yaşanmıştır.¹⁰⁶ 12 Eylül askeri müdahalesi ile Batıyla ilişkileri sadece sekteye uğramıştır. Müdahale sonrası her ne kadar tarım ürünlerinin tamamına yakın bir kısmında Türkiye'ye uygulanan gümrük vergilerinin yaklaşık yedi yıl süreyle sıfıra indirilmesi kararlaştırılmış olsa da; Avrupa Parlamentosu, 1982'de Türkiye-AET Anlaşması'nın askıya alınmasını kararlaştırmış ve uygulamaya koymuştur. Fakat Türkiye, Avrupa'yla bütünleşme amaçlarından vazgeçmemiştir. 1986 yılında AET ve Türkiye Ortaklık Konseyi toplanarak ilişkileri geliştirmek için faaliyetlere yeniden başlamıştır.

1987 yılına gelindiğinde Türkiye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Bu müracaatın dayandığı yer; Roma Antlaşması'nın 237nci, AKÇT Antlaşması'nın 98inci ve EURATOM Antlaşması'nın 205inci maddeleridir. Bu çalışmalar devam ederken, iktisadi ve ticari konuların ele alınması amacıyla AET ile Türkiye arasında AD-Hoc Komitesi toplantıları gerçekleştirilmiştir. AT'ye yapılan tam üyelik başvurusu, Türkiye'nin katılmadan önce ekonomik, sosyal ve siyasi yönden ihtiyaç duyulan gelişmeyi sağlayamadan topluluğa katılamayacağı görüşüyle Avrupa Komisyonu tarafından reddedilmiştir(1989).

1990'lı yıllarda AT, Soğuk Savaş döneminin bitimiyle bir yandan genişlemesini hızlanırken, diğer taraftan topluluğa üyelik başvurusunda bulunan ülkelerle ilişkileri geliştirmiştir. 6 Haziran 1990'da Avrupa Komisyonu, Türkiye'ye yönelik bir "İşbirliği Paketi" hazırlayarak Konsey'in olurlarına sunmuştur. Bu paket, Türkiye ve AB arasında işbirliğinin geliştirilmesi ve hızlandırılması amacıyla hazırlanmıştır. Bu çalışmayı takiben Avrupa Komisyonu; Türkiye üzerine eğilimini devam ettirmiş ve Gümrük Birliği ilkelerini tespit etmiştir. Bunun sonucunda ise; Türkiye-AB arası ilişkilerin en önemli dönüm noktalarından biri, 1 Ocak 1996'da Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesi olmuştur. 1998 yılına gelindiğinde AB, Türkiye'nin birlikle ilişkilerini geliştirmeyi hedefleyen "Türkiye İçin Avrupa Stratejisi" adlı bir belge çıkarmış; bunu takiben Türkiye için 1998 İlerleme Raporu yayımlanmıştır. İlerleme Raporları bu tarihten itibaren her yıl düzenlenmiştir.

---

¹⁰⁶ Findley, a.g.e., s.372

Avrupa Birliği (AB) Devlet ve Hükümet Başkanlarının 10-11 Aralık 1999 tarihlerinde gerçekleştirdikleri Helsinki Zirvesinde Türkiye'nin AB'ye aday ülke olarak kabul ve ilanı ile birlikte ülkemizin üyelik yolunda yapacağı çalışmaların yönlendirilmesi ve gerekli eşgüdümün sağlanması amacıyla yeni bir kurum oluşturulması gereği ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede, 4 Temmuz 2000 tarihinde 4587 sayılı Kanun ile Türkiye'nin AB üyeliğine hazırlanmasına yönelik çalışmalar çerçevesinde kamu kurum ve kuruluşlarının yapacakları hazırlık ve çalışmalarda iç koordinasyon ve uyumun, plan ve programlara uygun olarak yönlendirilmesini ve yürütülmesini sağlamak üzere Başbakanlığa bağlı Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (ABGS) kurulmuştur. ABGS ve 2003 yılında TBMM'de kurulan AB Uyum Komisyonu, Türkiye'nin AB ilişkilerini yürütmek için kurumlaşmaya başladığını göstermiştir. 17 Aralık 2004 yılında Brüksel'de alınan karara dayanarak 3 Ekim 2005'te AB ve Türkiye arasında katılım müzakerelerine başlamıştır.

Özünde, AB Türkiye'nin yaklaşık 200 yıllık batılılaşma arayışlarındaki en büyük hamledir.¹⁰⁷ Avrupa'nın bütünleşme sürecine başladığı yıllarda Türkiye için Avrupa, iki kutuplu dünyada kendi yerini belirlemek olsa da, bugün durum üç kutuplu olarak değerlendirilebilir. Küreselleşme, kapitalleşen dünya düzeninde Türkiye, ABD, AB ve diğer güçlü Asya ülkeleri karşısında halen yerini almaya çalışmaktadır.

2.2.2. Ankara Anlaşması

12 Eylül 1963 yılında imzalanan Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında bir Ortaklık Yaratan Anlaşması (Ankara Antlaşması), 1 Aralık 1964'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye'nin Batı bloğunda yer alma politikaları gereği AET'ye 1959'da üyelik için başvurulmuştur. Hemen bir netice alınamasa da, görüşmeler başlamıştır. Topluluğu ilk başvurudan yaklaşık dört yıl sonra Brüksel'de parafe edilen anlaşma, Türkiye'nin topluluğu "ortak üye" statüsünde katılmasını sağlayan taraflar arasında bir gümrük birliğine dayanan ve ileride tam üyeliği öngören bir

¹⁰⁷ Ahmet Özer, *Tanzimat'tan Bugüne Batılılaşma ve Avrupa Birliği*, Elips Kitap, 1. Baskı, Ankara, 2003, s.190

"Ortaklık Anlaşması"dır.¹⁰⁸ Bu görüşmelerin sonucunda; 33 esas maddeye dayanan Ankara Antlaşması'nın amacını belirten ikinci maddesinde: *"Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının çalıştırılma seviyesinin ve yaşama şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümü ile göz önünde bulundurarak, Taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektedir."*¹⁰⁹ ibareleri yer almıştır. Açıkça belirtildiği gibi söz konusu ilişkiler, ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik gerçekleşmiştir. Sosyal bir kalkınmada yardım söz konusu olsa da, bu kalkınmanın yalnızca ekonominin güçlendirilmesi boyutu değerlendirilmiştir. Nitekim antlaşmanın ikinci kısmı geçiş döneminin uygulanmaya konulması olarak adlandırılmakla birlikte üç bölümden oluşturulmuştur: Gümrük Birliği, Tarım, Ekonomik Nitelikteki Sair Hükümler. Antlaşmanın devamını; 11 madde Geçici protokol, 9 madde Mali Protokol, Son Senet ve iş gücü konusunda taraflar arasında yapılan mektuplar oluşturmuştur.

Antlaşma ortaklığın Hazırlık, Geçiş ve Son Dönem olmak üzere üç bölümden oluştuğunu belirtmiştir. Hazırlık Dönemi'nde üstlenilmesi zorunlu görevler belirtilmiş olup beş yıllık bir süre içinde, Türkiye'nin topluluktan ekonomik yardım olarak ekonomisini güçlendireceği belirtilmiştir. Geçiş döneminin istisnalar hariç en fazla on iki yıl süreyle gerçekleştirileceği bu dönemde; Gümrük Birliği'nin yerleşmesi ve Türkiye'nin ekonomik politikalarda AET'ye yaklaştırılması amaçlanmıştır. Son dönem ise, gümrük birliğinin dayanak oluşturması ve ekonomi politikaları arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesi gerekliliğini açıklamıştır.

Antlaşmanın en önemli maddelerinden birisi, AET tarafından Türkiye'nin topluluğa üyeliğinin mümkün görülebileceğinin resmîyet kazanmasıdır. Antlaşmanın 28. maddesi üyelikle ilgili hususlar şu şekilde ifade edilmiştir: *"Anlaşma'nın işleyişi, Topluluğu kuran Antlaşma'dan doğan yükümlerin tümünün Türkiye'ce üstlenebileceğini gösterdiğinde, Akit Taraflar, Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler."*

¹⁰⁸ İsmail Köse, **Tarihsel Süreçte Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri ve Türkiye'nin Avrupa Birliği Stratejisinin Dinamikleri**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2001, s.41-42

¹⁰⁹ Ankara Antlaşması Maddeleri için bkz: http://www.ab.gov.tr/files/ardb/ankara_anlasmasi.pdf, (Erişim Tarihi: 12.07.2015)

Antlaşmanın yürürlüğe girişiyle, Türkiye ve AET'nin ilişkilerini geliştirme konusunda attığı önemli bir aşamadır. Türkiye, bu antlaşmayı imzalamakla birlikte, uzun soluklu bir AET üyeliği kabul sürecini de onaylamıştır.

2.2.3. Katma Protokol'ün İmzalanması

Ankara Antlaşma ile birlikte AT'ye üyelik yolunda Hazırlık dönemini yaşayan Türkiye, Katma Protokol'ün imzalanması için çalışmalara başlamıştır. Kasım 1970'te imzalanan Katma Protokol'ün ticari hükümleri 1971'te "Geçici Antlaşma" ile yürürlüğe konulmuş, tamamının yürürlüğe girmesi ve geçiş döneminin başlaması ise 1 Ocak 1973'ten itibaren gerçekleştirilmiştir.

Ankara Antlaşması'nda belirtilen geçiş döneminin gerçekleştirilmesi için şartlar, usuller, sıra ve sürenin belirlendiği bu protokol, Gümrük Birliği'ne giden yolda Türkiye ile AT ülkelerinin ekonomi politikalarının yakınlaştırılması hususunda önem arz etmiştir. Belgenin ekonomik, sosyal ve siyasi niteliği Ankara Antlaşması ile paralellik göstermekte ve Ankara Antlaşması'nın ekini oluşturmaktadır.¹¹⁰

Dört kısım ve altmışdört maddeden oluşan antlaşmada; malların serbest dolaşımı, gümrük vergilerinin kaldırılması, Ortak Gümrük Tarifesi'nin Türkiye tarafından kabulü, Akit ülkeler arasında ithalat miktar kısıtlamalarının kaldırılması, Ortak Tarım Politikası'nın uygulama alanına konulması, kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı, yerleşme hakkıyla hizmetler ve ulaştırma, ekonomi politikalarının yaklaştırılması, rekabet ile vergileme ve mevzuatın yaklaştırılması ve ticaret politikası gibi hususlarda hükme varılmıştır.¹¹¹ Son derece ayrıntılı ve teknik düzenlemeler getiren Katma Protokol üç konuda temel model oluşturmuştur: protokol ile Geçiş Dönemi takviminin oluşturulması, Türk dış ticaretinin yapısını değiştiren yepyeni bir rejim ve Türkiye ile AET'ye önemli mali, ekonomik, sosyal yükümlülüklerin getirilmesi.¹¹²

¹¹⁰ Türkan Fırınacı, *Türkiye İle Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s.204

¹¹¹ Katma Protokol'un maddeleri için bkz: <http://www.mfa.gov.tr/avrupa-ekonomik-toplulugu-ile-turkiye-arasinda-ortaklik-iliskisi-kurulmasina-dair-anlasmaya-katma-protokol---23-kasim-1970.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 13.07.2015)

¹¹² Ayrıntılı bilgi için bkz: Çağrı Erhan-Tuğrul Arat, "AET'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası*, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, 17. Baskı, İstanbul, 2012, s.844-846

Katma Protokol, Ankara Antlaşması'nda bahsedilen geçiş dönemi sürecini detaylandırılarak belirli esaslara bağlamıştır. Gümrük Birliği öncesinde Türkiye'nin toplulukla koordineli çalışması için hükümler getirmekle beraber, Türkiye'yi bir sonraki süreç için hazırlamış, yirmi iki yıl sürmüştür.

2.2.4. Gümrük Birliği

Gümrük Birliği, AB'nin gelişiminin temelidir ve Avrupa topluluklarının çekirdeğini oluşturmaktadır.¹¹³ Böylece gümrük birliği, AB genişlemesi stratejileri gereği birliğe üye olmak isteyen diğer üye devletlerin AB politikalarında da temel koşul olmuştur.

Türkiye, Ankara Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle Hazırlık Dönemini ve Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle geçiş dönemini yaşamaya başlamıştır. Yirmi iki yıl süren Geçiş Dönemi, 70'lerin sağ ve sol çatışmalarının, ekonomik sıkıntıların, Kıbrıs sorununun ve 1980 askeri müdahalesinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle geçiş dönemi, beklenenden daha uzun sürmekle beraber, AT ve Türkiye arasında zaman zaman gerginliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Türkiye, 70'li yılların sonunda ekonomik kriz ve diğer sorunlar sebebiyle, 1978 yılına kadar gerçekleştirdiği yükümlülüklerini devam ettirememiş ve AT'den 5 yıl bir erteleme süresi istemiştir.

1980 askeri müdahalesi, Türkiye ve AT ilişkilerinde gerginliklere yol açarak, AT tarafından ilişkiler durdurulmuş olsa da, 1986'da yeniden canlandırılmaya başlamıştır. Türkiye, durgunluk döneminde ertelenmiş olan gümrük verileri uyum ve indirimleri 1988'den itibaren yeniden başlatmış, geçiş döneminin sona ermesi çalışmaları hız kazanmıştır. AT da bu süreçte Türkiye için "İşbirliği Paketi" ve Gümrük Birliği'nin kabul edilme ilkelerini belirlemiştir. Bu ilkelerin tespit edilmesinde, şüphesiz, Avrupa Konseyi tarafından 22 Haziran 1993 yılında Kopenhag Zirvesi'nde alınan kararlar doğrultusunda belirlenen Kopenhag Kriterleri etkili olmuştur. AB'nin genişleyerek Merkezi Doğu Avrupa ülkelerini kapsayacağını

¹¹³ Rıdvan Karluk, *Avrupa Birliği-Kuruluşu, Gelişmesi, Genişlemesi, Kurumları*, Beta Basım Yayım Dağıtım, 11. Baskı, İstanbul, 2014, s.31

kabul ettiği bu zirvede belirlenen kriterler; siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının benimsenmesi olarak üç grupta toplanmıştır.

Sonuç itibariyle, AT ile 13 Aralık 1995'te ise Gümrük Birliği'nin Son Döneminin Uygulanmaya Konmasına ilişkin Türkiye-AB Ortaklık Konseyi Kararı, Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanmıştır. 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe giren antlaşma, Ankara Antlaşması'nın bir devamı niteliğinde olmakla birlikte, üyelik sürecinde son döneme geçildiğini göstermiştir. Gümrük Birliği, artık yalnızca ekonomik veya ticari bir antlaşmadan ziyade, siyasi bakımdan önem taşıyan nitel bir aşama olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴

Genel olarak endüstriyel ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsayan karar, 66 maddeden ve 6 kısımdan oluşturulmuştur. Birinci kısımda Malların Serbest Dolaşımı ve Ticaret Politikası, ikinci kısımda Tarım Ürünleri, üçüncü kısımda Gümrük Hükümleri, dördüncü kısımda Yasaların Yakınlaştırılması, beşinci kısımda Kurumsal Hükümler ve altıncı kısımda Genel ve Son Hükümler olarak onaylanmıştır.

Türkiye, konsey kararı gereği birçok alanda sorumluluk altına girmiş, özellikle Ortak Gümrük Tarifesi'ni kabul etmekle birlikte, Ortak Ticaret Politikalarına uyum sağlama yükümlülüğüne de girmiştir. AB'ye giden üyelik sürecinde entegrasyonu artırıcı önlemler alan konsey kararı, bir sonraki görüşmelerde uyum kriterlerini çeşitlendirerek çoğaltmışlardır. Böylece Gümrük Birliği AB sürecinin en önemli adımını teşkil etmiştir.

2.2.5. Helsinki ve Brüksel Zirveleri

Avrupa Birliği, 2000'li yıllara yaklaşırken yoğun bir entegrasyon sürecini yaşamıştır. 1999 yılı, Euro'ya geçilmesi, kurumsal genişlemenin yaşanması ve birçok konsey zirvesinin düzenlenmesi bakımından önemli bir dönem olmuştur. Bu zirvelerden birisi de, 10-11 Aralık'ta gerçekleşen Helsinki Zirvesi'dir. Bu zirve, Türkiye'nin AB sürecinde gelinden en önemli adımlarından birini teşkil etmiştir. AB'nin genişleme politikaları gereğince, Avrupa Konseyi tarafından Romanya,

¹¹⁴ Gümrük Birliği'nin Son Döneminin Uygulanmaya Konulmasına ilişkin 1/95 Sayılı Türkiye-AB Ortaklık Konseyi Kararı maddeleri için bkz: <http://www.mfa.gov.tr/1-95-sayili-ortaklik-konseyi-karari-gumruk-birliigi-karari.tr.mfa>, erişim tarihi: 13.07.2015

Slovakya, Malta, Letonya, Litvanya ve Bulgaristan'a üyelik müzakerelerinin başlatılması kararı verilirken, Türkiye'nin aday ülke statüsünü alması kararlaştırılmıştır.

Ankara Antlaşması ile birlikte başlayan süreci üyelik yolunda bir üst konuma getiren bu karar, Türkiye'nin gerekli koşulları sağlaması durumunda birlik üyeleri tarafından üyeliği kabul edileceğini göstererek önem arz etmiştir. Bunun yanında AB, reformların teşvik edilerek ve desteklenerek Türkiye'nin katılım öncesi stratejisinden istifa edeceğini, siyasal kriterleri karşılaması üzerinde durularak daha fazla siyasi diyalog kurulacağını belirtmiştir.¹¹⁵

Alınan kararlar neticesinde, Türkiye, topluluk üyesi devletlerin sahip olduğu çeşitli hakları da elde etmiştir: Topluluk programları ile ajanslarına ve katılım sürecinde olan aday devletler ile AB arasındaki toplantılara katılım hakkı. Böylece, Türkiye'nin konumu entegrasyonun sağlanması ve yakınlaşma politikaları çerçevesinde güçlendirilmiştir. Türkiye'nin AB Müktesebatının üstlenilmesine ilişkin Ulusal Program hazırlaması da vurgulanarak, bu programların Avrupa Konseyi tarafından onaylanan Türkiye'ye yönelik Katılım Ortaklığı Belgelerine dayalı olarak yapılacağı kararlaştırılmıştır. Kopenhag Kriterlerine (1993) uyumun, AB'ye üye olmanın esas şartı olduğu yeniden ifade edilmiştir. Zirvenin akabinde Türkiye, özellikle demokrasi ve insan hakları alanında iyileşmeler içeren 34 Anayasa değişikliği uyum paketini Meclis'ten geçirmiştir.

Genel ifadeyle belirtmek gerekirse zirve, Türkiye-AB ilişkilerinde etkileşimin yoğunlaştırılacağını, Türkiye'nin tam üyelik süreci öncesinde yapması gereken reformlar konusunda karşılıklı fikir ve yardımlaşmanın gerçekleştirileceğini belirtmiştir. Aynı zamanda Helsinki Zirvesiyle Türkiye-AB ilişkilerinde "kesinlik" düzeyi artmıştır.¹¹⁶ Böylece Helsinki'den sonra, Ulusal Program'ın da açıklanmasıyla birlikte Türkiye-AB ilişkileri yeni bir döneme girmiştir.¹¹⁷

Helsinki Zirvesi kararları sonucunda Türkiye'nin Birliğe entegrasyonun sağlanması için uygulamalar hızlandırılmıştır. Bir yandan AB, 2001'den itibaren

¹¹⁵ Helsinki Zirvesi Kararları özeti için bkz: <http://sam.baskent.edu.tr/belgeler/23helsinki.htm>, (Erişim Tarihi: 14.07.2015)

¹¹⁶ Senem Aydın-E. Fuat Keyman, "European Integration and the Transformation of Turkish Democracy", **EU-Turkey Working Papers, Center For European Studies**, No.2/August 2004, s.11, http://edoc.bibliothek.uni-halle.de:8080/servlets/MCRFileNodeServlet/HALCoRe_derivate_00005828/European_Integration.pdf (Erişim Tarihi: 03.10.2015)

¹¹⁷ Rıdvan Karluk-Özgür Tonus, **Avrupa Birliği Kapısında Türkiye**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002, s.21

Türkiye için Katılım Ortaklığı Belgesi hazırlarken; diğer taraftan Türkiye, bu belgeler ışığında Ulusal Programlarını yayımlamıştır. 2000 yılında 4587 sayılı kanunla Avrupa Birliği Genel Sekreterliği kurulmuş, AB sürecinde reformların belirli bir kurum tarafından denetlenmesi sağlanmıştır. 2003 yılında TBMM'de kurulan Avrupa Uyum Komisyonu ise, AB ile işbirliği ve koordinasyonun sağlanmasına yönelik katılım sürecini ve AB'deki gelişmeleri izlemek, AB kurumları ile ilişkileri geliştirmek ve TBMM'ye sunulan kanun tasarı ve tekliflerin AB müktesebatına uygunluğunu incelemek amacıyla oluşturulmuştur.

Brüksel Zirvesi öncesi Türkiye için diğer önemli bir olay, 12-13 Aralık 2002'de gerçekleşen Kopenhag Avrupa Konseyi olmuştur. Zirvede, Avrupa Komisyonu tarafından Türkiye'nin siyasi kriterlere uyumuna ilişkin bir rapor hazırlanması ve olumlu olması halinde katılım müzakerelerini başlatma kararının 2004'te verileceği, aynı zamanda Türkiye'ye yapılmakta olan maddi ve teknik yardımın miktarının artırılmasına karar verilmiştir.¹¹⁸

Bu gelişmenin devamı niteliğinde AB, Brüksel Zirvesi'nden önce 2004 yılı İlerleme Raporu'nun yanında Tavsiye Belgesi yayımlamış, söz konusu belgelerde Türkiye'nin siyasi kriterleri taşıdığını ifade ederek birliğe katılım müzakerelerin başlatılması önerisinde bulunmuştur. Yaklaşık bir ay gibi kısa bir süre sonra 17 Aralık 2004'te gerçekleşen Brüksel Zirvesi, bu olumlu koşullar altında gerçekleşmiş ve Türkiye'nin siyasi kriterleri yeterli olduğu vurgusu yeniden yapılarak 3 Ekim 2005'te müzakerelerin başlatılması kararlaştırılmıştır.

AB'nin Türkiye'ye yönelik olumlu görüşlerini ve güvenini yansıtan bu zirvede, üyelik için yapılan reformların izlenmesini devam ettireceklerini ifade etmişlerdir. Konsey, Türkiye'nin siyasi alanda yaptığı reformları, henüz çözümlenmemiş sınır anlaşmazlıklarının barışçıl yollarla çözümlenmesi yönünde çabalarını, Komisyon tarafından belirlenen altı kanunun kabul etmesini memnuniyetle karşıladığını belirtmiştir.

¹¹⁸ Senem Aydın Düzgüt, Avrupa Birliği Genişlemesi ve Komşuluk Politikası", **Avrupa Birliği'ne Giriş-Tarih, Kurumlar ve Politikalar**, Derleyenler: Ayhan Kaya, Senem Aydın Düzgüt, Yaprak Gürsoy, Özge Onursal Beşgül, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013, s.49.

3. AVRUPA KOMİSYONU DÜZENLİ İLERLEME RAPORLARI'NDA TÜRKİYE'YE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

AB'nin genişleme stratejileri doğrultusunda yaptıkları faaliyetlerinden birisi İlerleme Raporları'nı düzenlemektir. Birlik, 15-16 Haziran 1998 tarihli Cardiff Zirvesi'nde alınan kararlar neticesinde, Avrupa Komisyonu tarafından üyeliğe aday ülkelerin ilerlemelerini değerlendiren bir yıllık raporu yayımlamaya başlamıştır. Raporların hazırlama sürecinde, başta Avrupa Parlamentosu kararları olmak üzere Avrupa Konseyi, AGİT, uluslararası finans kuruluşları, uluslararası örgütler ile sivil toplum örgütlerinin Türkiye'ye yönelik değerlendirmelerine başvurulmaktadır. AB'ye katılım sürecinde olan her aday ülke için reformların değerlendirilmesi amacıyla hazırlanan raporlar, aday ülkelerin üyelik statüsüne geçmeleri için yapması gereken entegrasyon çalışmalarına yol göstermektedir.

Türkiye, Cardiff Zirvesi gerçekleştirildiğinde aday ülke statüsünde değildi; fakat zirvede, adayların tam üyeliğe hazırlanmasına yönelik yayımlanacak olan İlerleme Raporu'nun oluşturulacağı ülkeler listesine alınmıştır. Raporun dayanağı, 1963 Ankara Ortaklık Anlaşması'nın 28. maddesi ve Lüksemburg AB Konseyi¹¹⁹ sonuç bildirgesi olarak kararlaştırılmıştır. Böylece AB Komisyonu, 4 Kasım 1998 tarihinde Türkiye'ye ait ilk İlerleme Raporu yayımlanmıştır. Bu tarihten itibaren günümüze kadar yayımlanmıştır.

1998-2005 yılları İlerleme Raporları, genel çerçevesi bakımından benzer bir yöntem incelemiştir. Hacimleri gittikçe artan raporlar, ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Aynı zamanda, başlangıçta genel olarak ifade edilen bazı konu ve kavramlar her yeni raporda adı konularak daha net bir şekilde ifade edilmiştir.¹²⁰ Raporlar, genel olarak dört ana başlıktan oluşmakla birlikte Türkiye-AB arası ilişkilerin tarihi gelişimi, Avrupa Stratejisi ve son gelişmeler yönünde bilgileri içermiştir. Bunun yanında her ne kadar yıllara göre raporun "düzenli" ve "ilerleme"

¹¹⁹ 1997 Lüksemburg AB Konseyi, Türkiye'nin her alanda AB'ne yakınlştırılması ve katılım için hazırlanmasına yönelik stratejinin oluşturulması yönünde kararlar almıştır. Ayrıca kararlar arasında Konsey, "Bu strateji, Ortaklık Konseyitarafından, Kopenhag kriterleri ve Konsey'in 29 Nisan 1997 tarihli konumu ışığında, özellikle Ortaklık Anlaşması'nın 28inci maddesi temelinde gözden geçirilecektir." maddesini eklemiştir. Kararlar için bkz: http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_4_zirveler_1985_sonrasi/1997_12_luksemburg_zirvesi_baskanlik_sonuc_bildirgesi_en.pdf, (Erişim Tarihi: 29.07.2015)

¹²⁰ Ali Güler, **Sorun Olan Avrupa Birliği**, Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu, 2. Baskı, Ankara, 2007, s.80

olarak nitelendirilmesi veya ana üç bölüm içeriklerinin değişmesi söz konusu olsa da, raporlar üç ana başlık altında değerlendirilebilir: Siyasi Kriterler, Ekonomik Kriterler ve Üyelik Yükümlülüğünü Üstlenme Yeteneği. Bu başlıklar, 21-22 Haziran 1993 tarihlerinde Kopenhag'da yapılan zirvede alınan kararlar doğrultusunda yazılmıştır.

AB, Türkiye'nin tam üyeliğe kabulünde durduğu çerçevede "Kopenhag Kriterleri"nin Türkiye tarafından yerine getirilmesidir. Zirve, AB'ye tam üye olan devlet sayılarının artmasıyla, aday üyelerin belirli bir kapasiteye ulaşmasını şart koşmuştur.¹²¹ Avrupa Konseyi, AB'nin merkezi doğu ülkelerini de birliğe dâhil edebileceklerini açıklarken, aday ülkelerin belli kriterlerden sonra tam üyelik statüsüne kavuşacağını belirtmiştir.

Böylece AB yolunda Türkiye'ye yönelik genel somut değerlendirmelerini içeren raporlar, Türkiye'nin birlik üyeliğine hazırlanması yönünde yol çizerken, Ulusal Program'a ışık tutmuştur. Aynı zamanda Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye yönelik görüşlerinin açıkça ifade edildiği raporlar, topluluğun Türkiye'ye olan tutum ve değerlendirmelerini anlama açısından önemlidir.

Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan İlerleme Raporları, yukarıda da belirttiğimiz gibi üç ana başlık altında yayımlanmıştır. Bunlardan ilkini, üye devletlerin Kopenhag kriterleri çerçevesinde taşınması gereken siyasi kriterler içermektedir.

Siyasi kriterler kapsamında, her ne kadar 2005 yılı İlerleme Raporu'na değin küçük değişiklikler yapılmışsa da temel konuları; demokrasi ve hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıkların korunması ve Kıbrıs meselesi oluşturmuş. Siyasi kriterlerin hazırlanması aşamasında Türk makamlarının, uluslararası kuruluşların, STK'ların ve Avrupa Parlamentosu'nun katkıları olduğu raporda açıkça ifade edilmiştir. Siyasi kriterler, raporlarda alt başlıklarla birbirinden sunulmuştur.

1998-2005 İlerleme raporlarında, görünen şudur ki, Türkiye, tam üyelik statüsünde AB'ye girmesi için Kopenhag siyasi kriterlerini yeterince taşımamaktadır. Her ne kadar, demokratikleşme çabaları ve müktesebata uyumlu kurumsal kapasitenin artırılması söz konusu olsa da, Avrupa Komisyonu özellikle demokrasinin uygulanma biçiminde ve insan hakları konusunda Türkiye'nin endişe verdiğini

¹²¹ Carter V. Findley, **Modern Türkiye Tarihi**, İslam Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.372

belirtmiştir. Nitekim AB'nin insan hakları ihlallerinin sona erdirilmesi, demokratikleşme ve azınlık haklarının tanınması gibi konulardaki tutumu, 1990'lardan hatta 1980'lerden bu yana aynı çizgide olmuştur.¹²² 2005 yılına kadar yayımlanan raporlarda da, Türkiye'nin siyasi kriterleri taşımak için yenilikler ve çözümler üretmeye çalışsa da, eleştirilen yanları aynı kalmıştır.

Siyasi kriterler, demokrasi ve hukukun üstünlüğü alt başlığında parlamento, yürütme, yargı, Milli Güvenlik Kurulu, yolsuzluk hakkında değerlendirmelerle başlamıştır. 1998 raporlarından itibaren Türkiye'nin, her ne kadar demokratikleşme çabası içinde bulunduğu takdir edilmiş olsa da, raporlarda olumsuz eleştiriler süregelmiştir. Bu bölümde en dikkat çeken sorunlar: yürütme organında yolsuzluk, kayırma, nüfuz kullanma, yargıda adaletin tarafsız biçimde yürütülmesini engelleyen hususlar ve Adalet Bakanlığı'nın siyasi yönden etkisi, MGK'nın varlığıyla ordunun sivil bir rol oynamasına ve siyasi hayatın her alanında müdahale edebilmesine imkân tanınması, Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ilkelerine aykırılık teşkil etmesi.

İnsan Hakları ve Azınlıkların Korunması'na yönelik alt başlıkta; Medeni ve Siyasi Haklar ile Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Haklar, Azınlık Hakları ve Azınlıkların Korunması değerlendirilmiştir. Medeni ve Siyasi Haklar konusunda özellikle Türkiye'nin güneydoğusunda yaşanan problemlerle bağlantılı işkence ve kötü muamelenin varlığı, ifade ve basın özgürlüğünün yeterince gelişmemesiyle beraber yine Kürt sorunuyla ilintili bağımsız ve nesnel tartışmaların yapılamaması, örgütlenme ve toplantı haklarının sınırlı varlığıdır. Komisyon, her ne kadar Türkiye'nin medeni ve siyasi hakları koruyabilecek araçlara sahip olduğunu kabul etmiş olsa da, içinde bulunulan durumu endişe verici olarak kaydetmiştir. Ekonomik, sosyal ve kültürel haklar konusunda dile getirilen sorunlar: özellikle Kürtçenin ve diğer yabancı dillerin kullanılması, din konusunda Sünni bir eğitimin verilerek diğer dinlere ve mezheplere mensup kişilerin ve kurumların belli haklardan yoksun bırakılması, kadın ve çocuk haklarının yeterince geliştirilememesidir. Azınlık Hakları ve Azınlıkların Korunmasına yönelik değerlendirmelerde öne çıkan hususlar

¹²² Mehmet Uğur, **Müzakerelerden Üyeliğe: AB-Türkiye Gündemindeki Sorunlar**, Söyleşi: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 2

ise esas itibarıyla Kürt sorunu olmakla beraber diğer azınlıkların da eğitim, din, sosyal ve kültürel haklardan yoksun olduğuyla ilgilidir.

Kıbrıs, siyasi kriterler noktasında ele alınan bir diğer meseledir. AB, raporların yayımlanmaya başladığı tarihten bu yana Türkiye ile Kıbrıs'ın politikalarını eleştirdiğini belirtmiştir. 1998'de yayımlanan raporda, Türkiye'nin 1974'ten itibaren Kuzey Kıbrıs'ı işgal altında tuttuğu belirtilirken, Türkiye ve KKTC arasında imzalanan Ortaklık Antlaşması gibi tedbirler, AB'nin onayladığı BM kararlarında bulunan uluslararası hukukla bağdaşmadığı öne sürülmüştür. Bunun devamında, Türkiye'nin bir garantör olarak BM himayesinde Kıbrıs sorununu kapsamlı bir çözüme kavuşturması gerekliliği vurgulanmıştır. Kıbrıslılar tarafından Türkiye aleyhine açılan davalar öne sürülerek, Türkiye'nin konuyla ilgili somut adımlar gerçekleştirmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna ek olarak, 2000'lere gelindiğinde sınır anlaşmazlıklarının barışçıl çözümü, Yunanistan'la ilişkilerin geliştirilmesi desteklenmiştir.

Sonuç olarak, genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1998'den itibaren Türkiye'de demokratik sistemin yükümlülüklerini yerine getirmek, hukukun üstünlüğünü sağlamak, İnsan Hakları çalışmalarını arttırmak, sosyoekonomik ve kültürel hayatta iyileştirme, sınır problemlerinde barışçıl yaklaşımlar gittikçe güçlenmiş olsa da, Kopenhag siyasi kriterleri karşılama yönünden yeterli olamamıştır. Özellikle 2000'li yılların başında yapılan reformlar neticesinde bir dizi antlaşmalar imzalanmış, anayasa değişiklikleri yapılmış, kurumlara yönelik demokratik açılımlar yapılmış ve Avrupa komisyonu tarafından takdir edilmiştir. Fakat komisyon, yapılan her yenilik ve değişiklik için bunların uygulanmasını beklediğini belirtmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

TEK BAŞINA İKTİDARA GELEN PARTİLERİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE YAKLAŞIMLARI

1. CUMHURİYET HALK PARTİSİ

Türk siyasal hayatının bütün dönemlerine şahitlik etmiş bir parti olan Cumhuriyet Halk Partisi, Mustafa Kemal'in önderliğinde Cumhuriyet döneminin ilk siyasi partisi olarak Ankara'da 1923'de Halk Fırkası adı altında kurulmuştur. Partinin kuruluşundan önce Atatürk, Lozan Anlaşması görüşmelerinin sürdürüldüğü bir dönemde, Yenigün ve Örgün gazetelerine verdiği bir demeçte; ülkenin bağımsızlığının ve düşman ordularından arındırıldığından, bunun sonucunda belli bir reform hareketlerinin başlatılarak geleceğe yönelik bir program çizmenin zorunlu olduğundan Halkçılık ilkesine bağlı bir Halk Fırkası kurulması niyetini ifade etmiştir. Öncüleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olan ve yeni kurulan bir devlete hizmet eden parti, yapısında farklı ideolojilerden, akımlardan, düşünce sistemlerinden etkilenmiş aydınları ve milletvekillerini bulundurmıştır. Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda demokrasinin yerleştirilmesi adına Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Ahali Cumhuriyet Fırkası, Halk Fırkası içinden çıkan aydınlar tarafından kurulmuş olsa da, bu denemeler başarısızlıkla sonuçlanmış, 1923-1950 yılları arasında bu parti, iktidar partisi olarak kalmıştır. Bu yıllarda, partinin adına Cumhuriyet sözcüğü de eklenmiştir (1924).

Cumhuriyet Halk Fırkası, yeni kurulan devletin modernleşme veya çağdaşlaşma ya da batılılaşma kavramlarıyla ifade edilen yeniliklerin öncülüğünü üstlenmiş, 1937'de anayasaya giren Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik, İnkılapçılık olan altı ilkeyi benimsemiştir. Özellikle İsmet İnönü'nün liderliğinde tek partili dönemde birçok farklı kesimden ve düşünceden olan parti üyelerini aynı çatı altında muhafaza etmek zorunda kalan parti, İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada gelişen yeni siyasal sistemde demokrasinin kabul görmesiyle birlikte içinde barındırdığı farklı ideolojilere inanan aydınları, Türkiye'de

demokratik adımların siyasal partiler yoluyla atılmasıyla kaybetmeye başlamıştır. 1946'dan itibaren kurulan yeni partiler, bölünmelere yol açmışsa da farklı akımların ve ideolojilerin siyasal hayatta temsil edilmesini sağlamıştır. Böylece 1950 genel seçimlerinde iktidar partisi olma özelliğini Demokrat Parti(DP)'ye teslim eden CHP, çok partili döneme yenik başlamıştır.

Atatürkçülük ve sosyal demokrasi ideolojisine bağlı çalışmalar veren parti, politikada merkez sol pozisyonunda yer almıştır. Kuruluşundan itibaren vatan, ulus, devlet esasları üzerinde hareket eden parti, muasır medeniyetler seviyesine ulaşmayı amaçlamıştır. Atatürk'ün de onayladığı ve dönemin koşulları gereği olan Batılı düşünce tarzını benimsemiş, iç ve dış politikalarını bunun üzerinden yorumlayarak uygulamıştır. İç politikada devlet sistemini ve kurumlarını laiklik üzerinden götürerek Batıyı örnek almış, dış politikada ise Batı medeniyetine ulaşmayı hedeflemiş ve temel prensiplerinden biri her zaman "Yurtta barış, dünyada barış" olmuştur. Bunu yaparken memleketin devletlerarası ortak güvenliğe ve işbirliğine açık olduklarını belirtmişlerdir. İktisadi alanda en başından beri Türkiye'nin çıkarlarını gözeterek stratejik ortaklıkların sağlanması gerekliliğine inanmıştır. Her ne kadar Batılı bir toplum oluşturmaya çalışırken bir kesimi karşısına alarak belli bir gruba cevap verebilmiş¹²³ olsa da Batı medeniyetine ulaşmanın yolları olan Batılı düşünce sistemini oluşturmaya çalışmıştır. Bu anlayış, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da işbirliğini sağlayan yeni kurumların ve toplulukların oluşmaya başlaması ile devam etmiştir.

CHP'nin Avrupa medeniyetlerine ulaşma yolunda attığı adımlar yeni gelişmelere bağlı olarak söylemlerinde değişiklik göstermiştir. Osmanlı döneminden miras kalan Batılı düşünce sisteminin oluşturulmaya çalışılması Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da devam etmiş, CHP'nin tek partili döneminde parti, I. Bayar Hükümeti (1937-1938) programında¹²⁴ Avrupa'ya verilen önemi belirtmeye başlamış, çeşitli eğitimlerin alınması için Avrupa'ya öğrenci ya da personel gönderilmeye başlanacağını ve devam edeceğini söylemiştir. Bunu takiben on yıl sonra, Günaltay Hükümeti (1949-1950) de, ABD'nin Avrupa'nın kalkınması için

¹²³ Kemal H. Karpat, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876-1980)*, Çeviren: Esin Soğancılar, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2007, s.48

¹²⁴ Bu ve bundan sonraki hükümet programları için bkz:

https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html, (Erişim Tarihi:10.10.2014)

yapacağı yardımlardan Türkiye'nin de faydalanması gerektiğini, bu sayede Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nda faydalı bir unsur olunacağını hedeflendiği belirtilmiştir.¹²⁵ Bu dönemde CHP, Türkiye'yi bir Avrupalı devlet olarak nitelemiştir. Konuyla ilgili olarak CHP Trabzon milletvekili Faik Ahmed Barutçu, Türkiye'yi bir Avrupalı devlet olarak değerlendirmiştir:

*"...Güçlükleri ve imkânları bu kadar aşikâr olan bir tarih devrinde memleketimiz harabelerini tamir etmiş; malî ekonomik ve endüstriyel birçok eserler vücuda getirmiş yurdun iç politikasında Cumhuriyetin halk idaresini en son merhalesine vardırırmış, dış politikasında büyük Avrupa ve Amerika devletleri müttefikî, dostu ve aynı medeniyet yolunun yolcusu haline gelmiş, Garbî ve Şimalî Avrupa memleketleri ailesine girmiştir... Bir yandan dünya ekonomisi içinde ve onun usulleri dâhilinde çalışan bir Avrupa memleketi olan Türkiye'nin, öte yandan iktisadi sahadaki iktisaplarını ve yapacağı hamleleri korumak gibi görevleri vardır. Bu noktada gözlerimiz, tabiatıyla gümrük tarifeleri politikasında Hükümetin takip edeceği yol üzerinde durmuştur."*¹²⁶

Bu yıllardan itibaren oluşturulacak olan gümrük birliğinin savunuculuğu üstlenmiş, yarım yüzyıldan uzun sürecek olan Avrupa Birliği'nin oluşumunun adımlarını daha kurulmadan önceki yıllarda desteklemiştir. Fakat, 1950'de iktidarı Demokrat Parti'ye bırakmasıyla birlikte Avrupa ile ilgili hükümetin yaklaşımlarına eleştirilerde bulunmuştur. Burada hedef gösterilen DP'nin politikalarıdır. Bu konuda İsmet İnönü, hükümetin dış politikaları ile ilgili şunları ileri sürmüştür:

*"...Dış politikada en mühim mesele, beynelmilel taahhüt âleminde ne vaziyette olduğumuzu memleketin dosdoğru bilmesidir. Hayale müstenit ihtimaller üzerine dış politikamızı istinat ettirmekten ciddî olarak sakınmalıyız. İçinde bulunduğumuz medeniyet ve demokrasi âleminde müstahak olduğumuz derecede alâka görmediğimizden şikâyet ediyoruz. Beynelmilel tesanüdün icaplarından memleketimizi daha çok faydalanmalıydı..."*¹²⁷

Görüldüğü gibi, muhalefet partisi konumuna düştüğü andan itibaren hükümete yönelik eleştirilerini yönelten CHP, birçok konuda muhalif tutumunu devam

¹²⁵ **Günaltay Hükümeti Programı** (1949-1950), <http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP18.htm>, Erişim Tarihi: 11.04.2015

¹²⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:9, C:1, YY:1, 31.5.1950, s.44,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c001/tbmm09001004.pdf> , (Erişim Tarihi: 01.03.2015)

¹²⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:9, C:5, YY:1, 19.11.1951, s. 214,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c005/tbmm09005045.pdf>, (Erişim Tarihi: 01.03.2015)

ettireceği ve bir daha tek başına iktidara gelemeyeceği bir sürece girmiştir. 1950'li yılların sonuna doğru Sovyet Rusya ve ABD arasında iki kutuplu bir dünyanın kendini ağır hissettirmeye başlaması üzerine parti, Türkiye'nin yerinin Batıdan yana olması gerektiğini savunmuştur. CHP Kars milletvekili Turgut Göle'nin bu konuda şu görüşleri ileri sürmüştür:

"...Sovyetler grubu kendi içinde toplanmaya çalışıyor, Garp demokrasileri grubu kendi içinde ihtilâflarını halletmeye çalışıyor ve kendi içinde; Avrupa Birliği, Gümrük Birliği şeklinde yeni teşekküller vücuda getirmeye uğraşiyor ve (her iki cephenin başlıca unsurları Birleşmiş Milletler içinde maksatlarını yürütmeye çalışıyorlar... Şimdiye kadar karşılıklı kurulmuş olan devlet grupları sarsıntılar geçirir ve yeni teşekküller ve istikametler tebellür ederken Türkiye'nin Garbi - Avrupa ve Birleşik Amerika ile tesanüdünü ve ittifak bağlarını kuvvetlendirerek Cihan Sulhu içinde yerini muhafaza etmesini hedef tutması tabiidir..."¹²⁸

Aynı dönemde CHP'nin hükümetin politikalarına yönelik eleştirilerinden biri de 1958'de Türkiye'nin Avrupa İktisadi İşbirliği, Milletlerarası para fonu ve ABD'nden alınan yardım olmuştur.¹²⁹ Bir sonraki AET politikalarını etkileyen bu yaklaşımlarda, CHP'nin Avrupa ilişkilerini destekleyeceği anlaşılmış, fakat hükümeti eleştirmeye devam edeceğinin de göstergesi olmuştur.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine iktidara gelemeyen parti, DP'nin baskıcı ideolojisinin artması ve ekonomik sorunların yeniden ortaya çıkmasıyla yükselişe geçmiş, müdahale sonrasında da siyasal hayatta etkinliğini hissettirmiştir. Yeni anayasa çalışmaları için kurulan ekipte İsmet İnönü'nün de bulunması, partinin yeni anayasada etkili olmasını sağlamış, nitekim müdahale sonrası ilk genel seçimlerde birinci parti olarak çıkmıştır. Fakat DP'nin ideolojisini devam ettirmek isteyen Adalet Partisi'nin yükselişe geçmesiyle 1960'lı yıllarda ikinci parti konumunda meclise girebilmiştir.

1961-62 CHP-AP koalisyon hükümeti programında Türkiye-AET ortaklığı kader birliği olarak değerlendirmiştir. Millet meclisi bütçe tasarısından bahseden Maliye Bakanı Osman Şefik İnan'ın konuşması, bugüne kadar yapılan AET veya

¹²⁸ TBMM Tutanak Dergisi, D:10 ,C:17 , YY:3, 25.11.1957, s.810-811, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c017/tbmm10017046.pdf>, (Erişim Tarihi: 04.04.2015)

¹²⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D:11, C:7, YY:2, 28.11.1959, s. 1386, 498, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c007/tbmm11007048.pdf>, (Erişim Tarihi: 05.04.2015)

Ortak Pazar yorumlarından farklı olarak Avrupa Birleşik Devletleri kavramı üzerinde durmuştur:

"...Müşterek Pazara girmeyi arzu ediyoruz. Gerekli teşebbüsleri yapıyoruz. Müşterek Pazarın uzun vadeli, kısa vadeli hedefleri vardır. Uzun vadeli hedefi siyasi bakımdan önemlidir, hedef Avrupa Birleşik Devletleridir. Müşterek Pazarın uzun vadeli hedefi budur. Biz, Türk milleti olarak Avrupalıyız ve Avrupalı kalacağız. O halde, uzun vadeli, Avrupa Birleşik Devletlerinin üyesi olmak istiyoruz. Kısa vadeli hedefler, iktisadi, bir entegrasyondur."¹³⁰

Avrupa Birleşik Devleti vurgusunun yanında 1962-1963 CHP-YTP-CKMP koalisyon hükümeti kurulduktan sonra İsmet İnönü bakanlar kurulu programında, Avrupa entegrasyonu vurgusunu yapmıştır:

"...Avrupa entegrasyon hareketlerinin, özellikle ekonomik alandakilerin gelişmesinde en önemli rolü ifa eden Avrupa İktisadi Camiası'nın üye adedinin çoğalmasında sonucunu verecek teşebbüsler gittikçe kesafet peyda etmektedir. Bu camia çerçevesinde yürütülmekte olan siyasi entegrasyonla ilgili temaslar da artmakta ve her iki amaçla en yüksek seviyede görüşmeler yapılmaktadır. Biz, Avrupa İktisadi Camiası (Müşterek Pazar) memleketleri ile, Türkiye'nin iktisadi gerçeklerini ve Batı âlemi ile kader birliğini göz önünde tutan bir ortaklık anlaşması akdini lüzumlu saymaktayız. Avrupa İktisadi Camiasına ortak üye olarak katılmak üzere tarafımızdan yapılmış olan teşebbüsler neticesinde Müşterek Pazar Konseyi memleketimizle bu konuda müzakerelere girmeyi kabul etmiştir."¹³¹

İnönü'nün programında en önemli yaklaşım, Avrupa ile işbirliğinin yalnızca iktisadi değil siyasi entegrasyonla ilgili temasların da artmakta olduğuna ve her iki amaçla görüşmelerin gerçekleştiğine değinmesidir. Nitekim CHP adına IX. İnönü hükümeti Milletvekili Kasım Gülek şu ifadeleri kullanmıştır:

"...Politika sistemimizi de birleşmekte olan Avrupa'yı düşünerek ayarlamak zorundayız. Avrupa, süratle bir birleşik devletler olmak yolundadır. Birleşen bu Avrupa'da Türkiye'nin yeri vardır. Tabii bir Avrupa Devleti olan Türkiye, Birleşik Avrupa'da yerini elbette alacaktır. Bu birleşme evvelâ Ortak Pazarla gidiyor. Evvelâ

¹³⁰ TBMM Tutanak Dergisi, D:1, C:2, YY:1, s.,
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c002/mm_01002049.pdf, (Erişim Tarihi: 06.04.2015)

¹³¹ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, D:1, C:4, TY:1, 2.7.1962, s.352,
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t01/c004/cs_01004075.pdf, (Erişim tarihi: 10.10.2014)

'bir iktisadi 'birleşme var. Bunun da ilk adımını Türkiye atmak zorundadır. Yani başımızda Yunanistan'ın elde ettiği kadarını elde ederek Ortak Pazara girmek bizim için asgari bir zarurettir. Yunanistan kadarını elde edemezsek muvaffakiyetsizlik var demektir, iktisadi bakımdan ve politik bakımdan gireceğimiz Avrupa Birliğinde 'Türkiye' kendisine, müttefiklerine ve dostlarına büyük bir kıymet olacaktır...' ¹³²

Öncelikle ekonomik, daha sonra siyasal olarak nitelendirilen Ortak Pazar, CHP'nin temel dış politika hedefi olmuştur. Bu dönemin en önemli gelişmesi olan AET ile Türkiye arasında ortaklık kuran antlaşmanın imzalanması sürecidir. Bir kaç ay önce Başbakan İsmet İnönü, konuyla ilgili kabine toplantı salonunda, ileride olabilecek yükümlülüklerden endişe duyduğunu belirtmiş ve ikna edilerek *"Batı Avrupa'ya kanca atmanın zararı yoktur."* sözleriyle anlaşmayı parafe etmiştir.¹³³ 12 Eylül 1963 tarihli Ankara Anlaşması adıyla anılan bu anlaşma, Türkiye'nin AB sürecinde atmış olduğu en önemli adımlardan birini teşkil etmiştir. Türkiye'nin tam üyelik yolunda ilerlemesinin başlangıcı olarak yorumlanan anlaşma gereği, çalışmalar üç döneme ayrılmıştır. Böylece CHP, gelecek dönemlere ait bütçe, kalkınma ve ileri medeniyetler seviyesine gelme planlarını bu çerçevede yapmayı hedeflemiştir.

X. İnönü Hükümeti (1963-1965) programında; planlı kalkınma, hayat seviyesinin yükseltilmesi gibi Ortak Pazar üyesi ülkelerle aradaki farkların azaltılması gerektiğine değinilmiştir. CHP, bu yıllarda Ortak Pazar'a katılımı dünya devletlerinin güvenini kazanma olarak yorumlamıştır. 1965 seçim bildirgelerinde antlaşmanın imzalanmasının ardından ilişkilerin Türkiye'nin siyasi ve iktisadi özellikleri göz önünde bulundurarak geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹³⁴ Aynı zamanda bu antlaşmanın, ekonomisi az gelişmiş olan Türkiye'nin, ileri Batı Avrupa ekonomisine erken katılması sonucunda oluşabilecek sorunlara çözüm üreten hükümler içerdiğini söylemiştir. 1965'te genel seçimler sonucunda hükümette liderliğini Adalet Partisi'ne bırakmış, partinin Ortak Pazar konusunda yeterli tedbirlerin alınmadığı ve üyeliğe giden süreci engelleyici bir yol alındığını ileri sürmüştür. 1960'lı yılların sonunda, Ortak Pazar'ı desteklemeye devam eden CHP, bunu bir Batı medeniyetine yakınlaşma olarak gördüğünü izah etmiştir. CHP grubu

¹³² *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:1, C:14, TY:2, s.285,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c014/mm__01014058.pdf, (Erişim Tarihi: 02.02.2015)

¹³³ Mehmet Ali Birand, *Türkiye'nin Avrupa Macerası 1959-1999*, Doğan Kitapçılık, 10. Baskı, İstanbul, 2000, s.42

¹³⁴ *C.H.P.'nin 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi Özeti*, Cumhuriyet Halk Partisi Söz Veriyor, , Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1965, s.60

adına söz alan Nihat Erim, bu husustaki düşüncelerini şu ibarelerle paylaşmış ve siyasi birleşme vurgusunu yinelemiştir:

"...Ortak Pazarın bunun dışında, bundan daha önemli bir siyasi veçhesi vardır. Ortak Pazar, Avrupa devletlerinin birleşmeleri yolundaki teşebbüslerin en mühimidir. Arkadaşlar, bir noktada sarıh olmak lâzım ve şimdiki beyanımı C. H. P. nin bu husustaki kesin kanaatini bildirmek için ifade ediyorum; Türkiye, Atatürk tarafından yüzü Batıya dönük olarak kurulmuş bir devlettir, Türkiye'min bütün mevzuatı, Medeni Kanunu, Ticaret Kanunu, Amme mevzuatı, Kamu mevzuatı, devlet teşkilâtı insan hakları Batıdan alınmış, Batı medeniyetinin eserleridir. Türkiye bütün bu gayretlerinden Batıya daha fazla yaklaşmak, daha fazla Batılı olmak ve Batı medeniyetinin ön saflarına geçmek için çalışan bir memlekettir..."¹³⁵

Muhalefet partisi konumunda 1969'a gelindiğinde CHP, AP iktidarını bu konuda ciddi eleştirilere maruz bırakmıştır. Aynı zamanda AP'nin Ankara Anlaşması'nda belirtilen ve tam üyelik yolunda ikinci adım olan geçiş dönemini başlatma isteği üzerine CHP grubu adına Zonguldak milletvekili Bülent Ecevit bu durumu şu şekilde değerlendirmiştir:

"...Dışa bağımlılığımızdaki artışın en acı göstergesi Avrupa Ekonomik Topluluğu ile yani ekonomik geleceğimizi bağladığımız Ortak Pazarla dış ticaret ilişkilerimizde belirmektedir... Türk ekonomisinin devam eden ve gitgide artan bozuk düzenliliği ve çıkmazı içinde Ortak Pazarla ilişkimizin bizden çok Ortak Pazar ülkelerine yaradığı artık açıkça görülmektedir... Bir de gözümüz kapalı geçiş dönemine girmeyi, yani tam üyelik yolunda ikinci aşamaya geçmeyi kabul edersek o zaman durum çok daha büyük bir hızla aleyhimize gelişmeye başlayacak ve Türkiye kendi sanayiini kurmaktan vazgeçerek Ortak Pazarın bir pazarı haline gelecek demektir. Geçiş dönemi için görüşmelerin ekonomimiz bugünkü çıkmaza girdiği bir sırada başlamış olması o bakımdan kaygı vericidir..."¹³⁶

CHP, bu noktada AP'nin politikalarının dışa bağımlı hale geldiğini vurgulayarak tam üyelik yolunda geçiş dönemine hemen girmenin Türkiye'yi yabancı sermaye pazarına yenik ve ülkenin sömürü haline getirileceğini ileri sürmüştür. Türk ekonomisi son

¹³⁵ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:2, C:25, T:3, 20.2.1968, s. 494,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c025/mm__02025046.pdf, (Erişim Tarihi: 04.04.2015)

¹³⁶ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:2, C:32, T:4,12.2.1969, s.605-606,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c032/mm__02032049.pdf, (Erişim Tarihi: 01.05.2015)

yıllarda düşüş yaşarken, endüstride ve ihracatta durgunluk hâkimken yeni bir adım atmanın felaketle sonuçlanacağını iddia etmiştir. Böylece partinin Ortak Pazar konusunda sert bir tutum almasına neden olunmuştur.

Parti, 1970 tarihli XX. kurultayında¹³⁷ iktisadi bunalımlardan bahsederken, AET ve Türkiye ilişkilerine değinmiş, AP hükümetini eleştirmeye devam etmiş ve Ankara Antlaşması'nda belirtilen hazırlık dönemini hazırlıksız olarak nitelemiştir. Dış yardıma muhtaç olan bir devletin sanayisi ve ekonomisi gelişmiş bir Avrupa karşısında güçlü duramayacağını dile getirerek, Türkiye'nin ulusal çıkarlarını zedeleyecek hükümlere karşı durması gerektiğini, fakat AET ile ilişkilerin düzeltilmesini savunmuştur. Hükümete karşı olma eğilimiyle CHP bu dönemde Türkiye'nin Ortak Pazar'a geçişini, Katma Protokol'un geçici hükümlerle imzalanmasını da olumsuz bir yaklaşımla ele almıştır. Katma Protokol'da geçen maddelerin Ankara Anlaşması'nın dışında olduğunu iddia etmişlerdir. Protokolün imzalanmasından sonra Necdet Uğur:

*".... Türkiye'nin sanayileşmesinde ileriye dönük hesaplar yapıldıkça Ortak Pazar önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır... Bu açıdan Hükümetin üzerinde durmakta olduğu, eğer mesafe alırsa Türk ekonomisine olumlu katkılarda bulunacağı, alınmadığı takdirde ve mesele, açıkça üzerine yürünmediği takdirde, Türkiye'de olumsuz etkiler ve gelişmesinde olumsuz etkiler yine bulunacak..."*¹³⁸ demiştir.

Muhtıra (1971) sonrasında Başbakan Süleyman Demirel'in istifasıyla kurulacak olan yeni hükümette yer almak istemeyen CHP genel sekreteri Bülent Ecevit ve genel başkan İsmet İnönü, ilk defa karşı karşıya gelerek, 1972'de yapılan kurultayda Ecevit'in genel başkanlığa seçilmesiyle yeni bir döneme girmiştir. 1973 seçim bildirgelerinde ise AET'yle tam üyelik hususunda anlaşmanın sadece ekonomik bir girişim olmadığını, aynı zamanda siyasal açıdan da ilerlemeyi sağlayacağını belirtmiştir.¹³⁹ Demokrasinin işlemesi, adaletin gerçekleştirilmesi,

¹³⁷ CHP XX. Kurultayı, s.100,

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KI%20TAPLAR/SIYASIS%20PARTI%20YAYINLARI/199901601%20CHP%20XX%20KURULTAYI/199901601%20CHP%20XX%20KURULTAYI%200073-0101%20IKTISADI%20GELISMELER%20VE%20BUNALIMLAR.pdf>, (Erişim Tarihi:10.10.2014)

¹³⁸ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D: 2, C:21, T:3, 16.2.1972, s.64-65,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c021/mm__03021040.pdf, (Erişim Tarihi: 04.03.2015)

¹³⁹ Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi, Ak Günlere, Ulusal Güvenlik ve Dış Politika, s.223

Batıyla bütünleşmenin zorunluluğunu anlatan parti, Türkiye'nin güvenliği ve geleceği için bu bütünleşmenin ve Batılı devletlerle yakın ilişkiler kurmanın gerekliliği vurgulamıştır. Fakat bunu Türkiye'nin ve AET'nin birbirine yük olmadan sağlanması öngörülerek, yapılan anlaşmaların ulusal onuru ve bağımsızlığı zedelemesinden duyulan endişe dile getirilmiştir. İsmet İnönü'nün başlatmış olduğu "ortanın solu" hareketini "demokratik sol" hareketine dönüştürerek Ecevit'in liderliğinde 1973 genel seçimlerine katılan parti, meclise birinci parti konumunda yüzseksenbeş milletvekili ile girerek yeniden başarıyı elde etmiştir. 1974 CHP-MSP I. Ecevit koalisyon hükümeti programında da AET ile ilişkilerin esas anlaşmalar doğrultusunda geliştirileceği ve yeni yapılacak olan anlaşmaların Türkiye için uygun şartları sağlamasını amaçlayacaklarını bildirmişlerdir.¹⁴⁰

İktidarını yeniden AP'ne devreden ve AP-MSP-MHP-CGP (1975) koalisyon hükümetinde yer alamayan CHP, her ne kadar ekonomik kalkınmanın kesin koşullarından birini AET ile ilişkilerde görse de, bu ilişkilerde karar kılınan anlaşmaların Türkiye lehine düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. CHP grubu adına Zonguldak Milletvekili Bülent Ecevit bu durumu şöyle özetlemiştir:

"...Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğuna üye olma yolunda adımlar atmamıştı. Ona göre ekonomisini ve dış ilişkilerini düzenlemenin yollarını bulabilirdi. Türkiye bunu yapmamıştır. Avrupa Ekonomik Topluluğuna üyelik yolunda adımlar atmıştır, fakat o adımları atmanın gereklerini Demirel Hükümetleri yerine getirmemiştir... Avrupa Ekonomik Topluluğunda rejimin büyük önemi vardır. NATO için nazari olarak rejimin önemi bulunur, vardır; ama gerçekte pek o kadar yoktur; fakat Avrupa Ekonomik Topluluğunda özgürlükçü demokrasiye bağlılığın kesin zorunluluk olduğu bilinmelidir. Bu koşul yerine getirilmeden - bir kere bu koşula inanmamış olanların Avrupa Ekonomik Topluluğunda yeri yoktur - ve bununla ilgili koşullar yerine getirilmeden de, Avrupa Ekonomik Topluluğu içinde bir ülke, hakkı olan veya saygın bir ülkenin bekleyebileceği yeri kendine alamaz..."¹⁴¹

Güvensizlik oyuyla düşürülen II. Ecevit Hükümeti (1977) programında ise AET ile ilişkilerin askıda kalmasını sürekli değişen hükümetlerin birbirini

¹⁴⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:4, C:1, T:1, 1.2.1974, s.558, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c001/mm__04001035.pdf, (Erişim Tarihi: 18.05.2015)

¹⁴¹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:4, C:15, T:3, 16.2.1976, s. 78-79, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c015/mm__04015057.pdf, (Erişim Tarihi: 16.04.2015)

engellenmesine bağlanmış, aynı zamanda ilişkilerin artık ölü olduğu söylenmiştir. Özellikle bu programda geçiş dönemi protokolleriyle ilgili şu ifadeler dikkat çekicidir:

"...Ortaklığın Geçiş Dönemi"ni düzenleyen protokollarda yer almış olan bazı kuralların gelişme ve sınaileşme çabamıza ciddi engeller getirdiği ve Türkiye'nin gelişmekte olan ülkeler karşısında ekonomik ve siyasal çıkarlarına uygun bir dış ticaret politikası izlemesini, hatta tarım ve sanayi alanlarında gelişmesini güçleştirdiği ortadadır. Hükümetimiz Topluluk ile ilişkilerimizi ülkemiz ve ekonomimiz yararına işleyecek biçimde yeniden düzenlemek gerektiği kanısındadır. Fakat onun da üstünde Hükümetimiz, Türk ekonomisini, Ortak Pazarla ilişkilerinde ezilmeyecek, Türkiye'nin bağımsızlığını güçlendirecek bir yapıya kavuşturmak için çalışacaktır..."¹⁴²

AET ve Türkiye ilişkilerine yönelik benzer eleştiriler III. Ecevit Hükümeti (1978-1979) döneminde de devam etmiştir. AET'ye oldukça mesafeli duran Ecevit'in ulusal kalkınmacı ve sol popülist politikaları benimsemesi Türkiye-AET ilişkilerinde olumsuz bir hava yaratmıştır.¹⁴³ Bu düşüncelerin etkilerini atılan yeni adımlarda görürüz. CHP'nin genel AB politikalarından farklı olarak koalisyon hükümeti Başbakanı Bülent Ecevit, Yunanistan'ın AB'ye üye olduğu zamanlarda Türkiye'nin Ortak Pazar'a girmesini reddetmiştir.¹⁴⁴ Bu dönemde (1978) Türkiye-AET ilişkilerinin ele alınması için Başbakan Ecevit ve AET Komisyonu Genel Sekreteri Emile Noel arasında Ankara'da görüşme gerçekleşmiştir. Görüşmeyle ilgili olarak basın tarafından Başbakan Ecevit'in, AET'ye girmeyi engellediği iddiaları öne sürülmüş, muhalefet Ecevit'in Türkiye'nin önünü kapadığını belirtmiştir.¹⁴⁵ Nitekim Ecevit, Aralık 1978'te Türkiye'nin AET'ye karşı yükümlülüklerini askıya almıştır. Bu durumu Mayıs 1978'de Brüksel'de beş yıllık dondurma süresine önem verdiğini dile getirerek durumu "Ne biz AET'ye ne de AET bize yük olmalı" sözleriyle açıklamıştır.¹⁴⁶

Parti 1970'li yıllarda her ne kadar yükselişe geçse de, ülkede sağ-sol çatışmasının yaşanması, ekonominin çökmesi, siyasal gerilimlerin ve terör

¹⁴² II. Ecevit Hükümet Programı (1977), <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP40.htm>, (Erişim Tarihi: 12.04.2015)

¹⁴³ "Dünden Yarına: Avrupa Birliği Macerası", <https://www.youtube.com/watch?v=bbrApjlx27o>, (Erişim Tarihi: 25.10.2015)

¹⁴⁴ Hüseyin Fidan, 1920-2010 Türk Siyasi Tarihi, Nobel Yayın Dağıtım, s. 51

¹⁴⁵ Erol Manisalı, Ortak Pazar'da AB'ye Hayatım Avrupa, Truva Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006, s.180-183

¹⁴⁶ Birand, a.g.e, s.46

eylemlerinin artması, Ecevit'in 1979'da yapılan ara seçimlerde ciddi bir kayıpla karşılaşmasına neden olmuş, parti birinciliğini AP'ye bırakmıştır. Fakat ülkede iç çalkantı günleri devam etmiş ve bunun sonucunda Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi yapılmıştır. Demokrasinin tıkanmasına neden olan olay, bütün siyasi partilerin kapatılması kararını almıştır. Böylece parti, 1992'de eski siyasi partilerin yeniden açılmasını engelleyen yasaya kadar siyasal hayata katılım gerçekleştirememiştir. Yasağın kalkmasıyla yeniden açılan parti, Şubat 1995'ten itibaren DYP ile koalisyon kurmuştur. Her ne kadar bu koalisyon uzun süreli olmasa da, erken seçime gidilmesi koşuluyla DYP-CHP anlaşmaya varmıştır. Koalisyon kurulma aşamasında iki parti, Gümrük Kanununun çıkarılması ve Anayasa'daki düzenlemelere paralel olarak çıkarılacak uyum yasalarının ivedilikle gündeme getirilmesi hususunda mutabakata varmıştır. Hükümet programında AB konusunda Başbakan Tansu Çiller uzun bir demeç vermiştir. Hükümetin kuruluşundan itibaren AB görüşleri mecliste dile getirilmeye başlanmıştır. Bu tartışmalar esnasında CHP grubu adına İstanbul Milletvekili Algan Hacaloğlu DYP-CHP koalisyon hükümeti amaçlarını belirtirken hükümetin iki temel hedefi olduğunu ifade etmiştir:

"...Değerli arkadaşlarım, bu koalisyon hükümetinin iki temel hedefi daha vardır: Birincisi, gümrük birliğine girişi sağlamak, Avrupa Birliği ile gümrük sürecini tamamlamak; ikincisi ise, demokratikleşme sürecinde belirli gelişmeler sağlamak...Gümrük birliği, bizim açımızdan bir süreçtir. Bir anlamda, sınırlı bir ticaret anlaşmasıdır. Hatta, belirli bir süre için, ülkemize yük de getirecektir; ama, biz, bir başka nedenle, gümrük birliğini çok önemsiyoruz. Biz, bu Parlamento içinde, gümrük birliğine en çok sahip çıkan partiyiz! Çünkü, biz, gümrük birliğiyle, Avrupa Birliği kapılarının açılmasını öngörüyoruz. Çünkü, biz, Avrupa Birliğini, bir sosyal demokrasi projesi olarak tanımlıyoruz. Çünkü, Avrupa Birliği, eksiksiz, tam demokrasisiyle; örgütlü, rekabetçi, çevreye ve emeğe duyarlı pazar ekonomisiyle, sosyal demokrasinin tam kendisidir. O nedenle, hükümetimizin, gümrük birliğine yönelik olarak yapacağı bütün çalışmalara destek vereceğimizi ve bu konudaki her

türlü girişime sahip çıkacağımızı, Cumhuriyet Halk Partisi Grubu adına belirtmeyi bir görev biliyorum..."¹⁴⁷

Her ne kadar Gümrük Birliği ve Avrupa Birliği ile ilgili çalışmalarda aktif rol alacaklarını ifade etmiş olsalar da, Türkiye'de bu dönemde ardı ardına kurulmuş olan koalisyon hükümetleri kısa süreli olmuş, çizilen hedefler yarım kalmıştır. Nitekim DYP-CHP koalisyon hükümeti de kısa bir süre sonra yerini ANAP-DYP koalisyonuna bırakmıştır. Parti süreci desteklemeye devam etmiş, AB entegrasyonuna yönelik tercihlerinin iki temel nedeni olduğunu ifade etmiştir: birincisi örgütlü, rekabetçi, emeğe saygılı ve çevreye duyarlı pazar ekonomisinden yana olduklarından; ikincisi, Batı dünyasının demokratik değerlerinin parti tarafından paylaşılmasıdır.¹⁴⁸ Bunun yanında dünya ekonomisinin tüm kurum ve kuruluşlarıyla, bütün örgüt ve ülkeleriyle tam rekabet ortamına hazırlandığı dile getirilmiş, bu yüzden uluslararası gelişmelerin yakından takip edilmesi uyarılarında bulunulmuştur.¹⁴⁹

Açıklamalardan anlaşıldığı gibi bu dönemde CHP tarafından AB söylemlerinde yalnızca Gümrük Birliği'ni hedeflenmediği sürekli yenilenmiş, siyasi ve sosyal katkılarla AB'ye tam üyeliğe hak kazanılacağı belirtilmiştir. RP-DYP koalisyon hükümeti döneminde ise Cumhuriyet Halk Partisi Grubu adına Grup Başkanı ve Antalya Milletvekili Deniz Baykal ile Grup Başkanvekilleri İçel Milletvekili Oya Araslı, Ankara Milletvekili Önder Sav ve Hatay Milletvekili Nihat Matkap, Başbakan Necmettin Erbakan hakkında gensoru açılmasına yönelik önerge vermişlerdir. Hükümetin ciddiyetsiz ve tutarsız bir dış politikayı benimsediği ve devletin dış ilişkilerde küçük düşürüldüğü iddialarını taşıyan önergede, AB konusuna da değinilmiş ve şu ifadeler kullanılmıştır: "...Avrupa Birliğiyle ilgili olarak hiçbir ciddi girişimde bulunulmamış, gerekli yasal düzenlemelerle ilgili herhangi bir çalışma yapılmamış; âdeta, daha önce oluşmuş dış politika çizgisinden geriye dönüş başlamıştır..."¹⁵⁰

¹⁴⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:19, C:96, YY:5, 3.11.1995, s.247,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c096/tbmm19096022.pdf>, (Erişim Tarihi: 11.10.2014)

¹⁴⁸ Ali Rıza Bodur (İzmir), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:20, C:3, YY:1, 18.4.1996, s.725,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c003/tbmm20003039.pdf>, (Erişim Tarihi: 11.10.2014)

¹⁴⁹ aynı yer, s.725

¹⁵⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:20, C:11, YY:2, 08.10.1996, s.276,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c010/tbmm20010091.pdf>, (Erişim Tarihi: 11.12.2014)

CHP, 1970'li yıllarda edindiği başarıyı 1990'lı yıllarda bütünüyle yitirmiş, 1995 genel seçimlerinde beşinci parti konumuna düşmüş, 1999'da ise Bülent Ecevit'in kurduğu Demokratik Sol Parti'nin solun oy tabanına hitap etmesi sonucu kırk dokuz sandalye kazanması partinin başarısızlık yaşamasına neden olmuştur. Büyük oy kaybı yaşayan CHP'yi Deniz Baykal toparlayamamış ve mecliste etkinliği kaybetmiştir. Bu dönemde de AB'yi desteklemeye devam eden parti gerek DSP iktidarında gerek DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti sürecinde yapılan Uyum Yasalarını kabul etmiş, bunlara tam destek vermiştir.

2000'li yıllarda ise seçimlerden her zaman ikinci parti olarak çıkabilmiş, günümüze kadar Adalet ve Kalkınma Partisi hükümetine karşı ana muhalefet partisi olmuştur. Bu yıllarda Avrupa Birliği'ne tam üyelik hedefleri doğrultusunda çalışmalara devam edeceğini söyleyen partinin ekonomik alanda hedefi, üretken ve yarışmacı pazar ekonomisi sloganı çerçevesinde olmuştur. 2002 seçimleri sonucunda iktidarın AKP'ye geçmesiyle birlikte CHP, muhalif tavrına devam etmiştir.

AKP'nin hükümeti kurmasından kısa bir süre sonra Recep Tayyip Erdoğan'ın Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler konusunda meclise genel görüşme önergesi sunması üzerine gerçekleştirilen değerlendirmelerde CHP grubu adına konuşan Hatay Milletvekili İnal Batu, partinin genel görüşlerini belirtmiştir:

"...Partimizin, Avrupa Birliği ufkuına erişmek yolundaki yoğun çabaları aralıksız devam etmektedir. Başta, Genel Başkanımız Sayın Baykal olmak üzere, partimizin yetkilileri, Türkiye içinde ve Avrupa ülkelerinde, tam üyelik için destek girişimlerini, neredeyse her gün sürdürmektedirler. Bu girişimleri, özellikle, üyesi bulunduğumuz Sosyalist Enternasyonal ve Avrupa Sosyalist Ülkeler Birliğinde yoğunlaştırmış bulunuyoruz. Şu anda dahi, Genel Başkanımız, Berlin'de, aynı yönde, önemli temaslar yapmaktadır. Avrupa Birliğiyle ilişkilerde bugün ulaşılan aşamada, Türkiye'nin yeni tereddütler ve yalpalamalar içine girmesi, tarihî bir hata olacaktır. Tam üyelik sürecini tamamlamak zorundayız. Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak, tabiatıyla, üzerimize düşen görevi yapmalıyız ve yapacağız..."¹⁵¹

Nitekim partinin AB çalışmaları günümüze kadar devam etmiştir. AB sürecinde yapılan çalışmaları her ne kadar muhalif tavrıyla eleştirmiş olsa da sonuç itibarıyla

¹⁵¹ TBMM Tutanak Dergisi, D:22, C:15, YY:1, 23.05.2003, s.209-210, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c015/tbmm22015084.pdf>, (Erişim Tarihi:07.06.2015)

desteklemiştir. Bununla ilgili örnek olarak 3 Ekim 2005'te tam üyelik müzakereleri başlaması ile ilgili AKP'nin tutumuna eleştirel yaklaşmış olsa da, AB sürecini önemsediklerini, tam ve şerefli bir üye olmak için çaba göstermeye devam edeceklerini belirtmişlerdir.¹⁵² Süreçle ilgili değerlendirmede bulunan ve yıllarca Dışişleri Bakanlığı'na bağlı çalışarak Avrupa Ekonomik Toplulukları Daimi Temsilciliğinde Başkâtip görevini yürütmüş CHP Adana Milletvekili Osman Faruk Loğoğlu, partinin AB'ye üyeliği stratejik bir hedef olarak değerlendirdiğini belirtmiştir.¹⁵³ AB üyeliğini normatif temelde ve değerler bazında yorumlayan parti bu üyeliği bir toplumsal değişim, dönüşüm ve yenilenme projesi, aynı zamanda da temel demokrasi ve toplumsal kalkınma çerçevesi olarak kabul etmiştir.¹⁵⁴

2. DEMOKRAT PARTİ

Türk Siyasetinde 27 yıl süren tek partili yönetim sistemini sona erdiren Demokrat Parti, İkinci Dünya Savaşı'nın ideolojik tutumlarından sonra demokratik anlayışın daha ciddi boyutlarda yerleştirilmeye çalışıldığı bir dünya ortamında, 1946'da kurulmuştur. Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı esnasında yaşananlar, savaştan sonra daha demokratik siyasal sistem oluşturma çabalarının yanında Sovyet tehdidine karşı ABD'ye yakınlaşmaya çalışan Türkiye'ye desteklenmesi için bir önkoşul niteliğinde sunulmuştur. "*Yeter söz milletindir*" sloganıyla kurulan partinin çıkış nedenleri dış kaynaklı olduğu kadar iç kaynaklıdır. Tek başına iktidar olan CHP'nin içinde bulunan bürokratik-devletçi kanadın güçlenmesi ve toprak reformunun uygulamaya konulma çabaları bunların arasında en önemli etken sayılabilir.¹⁵⁵ CHP çatısı altında bulunan liberaller, durumdan faydalanmayı bilmiş, yeniden gruplaşmaya başlamıştır. Bunların içinde Türkiye'nin içinde bulunduğu tek partili cumhuriyet düzenini eleştiren ve ideolojisini sorgulayan aydın kesimi de bulunmaktadır. Sonuç olarak Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın öncülüğünde dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün de desteği ve

¹⁵² Onur Öymen (İstanbul), D:22, C:94, YY:4, 5.10.2005, s.418-423, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c094/tbmm22094003.pdf>, (Erişim Tarihi:07.06.2015)

¹⁵³ Osman Faruk Loğoğlu ile TBMM'de 21.01.2015 tarihinde yapılan sözlü görüşme

¹⁵⁴ Esra Çayhan-Ebru Eroğlu, *Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Siyasal Partilerin Bakışı - Son 10 Yılda Ne Değişti*, Beta Yayınları, İstanbul, 2014, s.123

¹⁵⁵ Bakınız: Ozan Örmeci, *İttihat ve Terakki'den AKP'ye Türk Siyasal Tarihi*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.60

teşvikiyle, DP kurulmuştur. Partinin ilk genel başkanı CHP'den eski milletvekili Celal Bayar olmuştur. "Seçimlerde Kemalist/dinsiz söylemleriyle halkın desteğini almayı başaran, aynı zamanda liberal ekonomi anlayışıyla yükselen orta sınıfa cevap veren parti, 1950 genel seçimlerinde oyların %55'ini alarak tek başına iktidara gelmiştir."¹⁵⁶ İktidara geldiği bu yıllarda Türkiye'de 1908 inkılabından sonrakine benzeyen bir hürriyet havası esmiştir.¹⁵⁷ Tek parti döneminin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini kullanarak özgürlükçü ve liberal görüşleri benimseyerek başarıya ulaşan parti, 1950-1960 yılları arasında iktidarda kalmıştır. Bu olay, Türkiye'de seçimle iş başına gelen ilk hükümet olması sebebiyle Türk siyasetinde önemli bir demokratik açılamdır ve parlamentonun çok partili bir sisteme başlamasıdır.

Muhafazakârlık kimliğiyle öne çıkan parti toplumsal yaşamda ve ekonomide liberalizm ideolojilerine sahip, politikada merkez sağdadır. Partinin kuruluş amacını demokrasinin siyasal hayata yerleşmesi ve umumi siyasetin demokratik bir görüşle yürütülmesi teşkil etmiştir. 1946 ve 1951 tarihli parti programlarında demokrasiyi, milli iradeyi ve halk menfaatini, hukukun eşitliği ve insan haklarını, iktisadi menfaatlerde ahengi sağlamayı temel prensipleri olarak belirlemiştir. Programları, iktidardaki partinin programlarından pek farklı değildi.¹⁵⁸ Batılı düşüncenin sonucu olan inkılapçılıkla ilgili görüşleri de benzer nitelik taşımıştır:

*"Partimiz, inkılâpçılığı, daima değişen dünya ve memleket şartları karşısında hayatın dinamizmine sür'atle uymak, Türk milletini her bakımdan ileri bir seviyeye erdirmek ve geçmişten, kalan geri ve zararlı gelenekleri her sahada kökünden tasfiye etmek için gereken bütün hamlelerin hemen tatbika konulması manasında anlar."*¹⁵⁹

Böylece parti, kuruluşundan itibaren değişen dünya sistemine her alanda uyum sağlayacağını ve engelleri kaldıracağını belirtmiştir. Bu da partinin ileride yapacağı hamlelere uygun bir zemin olarak görülmüş, iç ve dış politikalarında etkili olmuştur. Nitekim aynı parti programlarında bu düşünce doğrultusunda dış politika ile ilgili

¹⁵⁶ Ozan Örmeci, a.g.e., s.66

¹⁵⁷ Ercüment Kuran, **Türk Çağdaşlaşması: Çileli Bir Yolda İlerleyiş**, Derleyen: Mehmet Erdoğan, Makale: Cumhuriyet Döneminde Fikir Hareketleri (1923-1980), Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s.282

¹⁵⁸ Ahmad, a.g.e., s.128

¹⁵⁹ Aynı ifadenin bulunduğu programlar: **Demokrat Parti Programı 1946**, s.4, **Demokrat Parti Tüzük ve Programı** 15.10.1951, Güneş Matbaacılık T.A.O., Ankara, 1952, s.50

olarak milletlerin hukuk eşitliği, siyasi, iktisadi ve kültürel iş birliği konuları ele alınmıştır.

Milli menfaatlerin sağlanarak barışçıl ve işbirlikçi bir dış politika benimseyen parti, Batıya yaklaşımında bu esasları göz önünde bulundurmıştır. Özellikle sanayide, tarımda ve ekonomide kalkınma planları çerçevesinde değerlendirilen Batıyla işbirliği zorunluluk olarak görülmüştür. Nitekim Başbakan Menderes, Türkiye'nin sadece ekonomi ve toplumun üzerindeki demokratik kısıtlamaları kaldırarak ve Batıdan gelen rüzgârlara kapıları açarak Batıyla aradaki mesafeleri kapatabileceğine safça inanıyordu.¹⁶⁰

Bu dönemde Kore Savaşı'na asker gönderilmiş, böylece NATO'ya katılım kolaylaştırılmıştır. 1952'de iç ve dış koşullar göz önünde bulundurularak NATO üyeliği imzalanmıştır. NATO'ya girmesine izin verildiğinden itibaren "mümkün olan her yerde Batı davasının savunucusu" olarak davranmaya başlamıştır.¹⁶¹ Aynı zamanda yine ABD destekli Sovyet Rusya'dan korunma için Ortadoğu ülkelerinden Irak ile Bağdat Paktını kurmuştur. Doğu'ya yönelimi de Batı desteklidir. Bu dönemde yaşanan Kıbrıs sorunu da yine önemli dış politikayı ilgilendiren konuları teşkil etmiştir. ABD'den savaş sonrası alınan Marshall yardımıyla ekonomi güçlendirilmeye çalışılmıştır. Yaşanan bu gelişmeler sadece askeri ve ekonomik boyutuyla düşünülmemiş, aynı zamanda Avrupa ve Batı devletlerine entegre olabilme amacını taşımıştır. Zira Eroğul'a göre Demokrat Parti'nin dış politikası şu esasa dayanıyordu: Devler arasında tarafsızlık mümkün olmadığına göre, Batı blokuna dâhil olmak için her şeyi göze almak tek çıkar yoldur.¹⁶²

Parti iktidara geldiği zaman ilk dönemlerde kurduğu hükümet programlarında Avrupa ile işbirliği hakkında yapılan sözleşmelere riayet edileceği ve Türkiye'nin Avrupa ve ABD müttefiki olmakla beraber aynı medeniyetin yolcusu olduğunu dile getirmiştir. Meclis görüşmelerinde Avrupa ile işbirliği hususuna çeşitli açılardan değinilmiştir. DP iktidarından önce, 4 Temmuz 1948'te meclis tarafından kabul edilen Avrupa İktisadi İş Birliği Sözleşmesi gereğince Marshall Planı Türkiye'de de uygulanmaya başlamıştır. Parti iktidara geldiği andan itibaren plan çerçevesinde hareket etmiş, liberal ekonomiye uygun politikalar geliştirmeyi başarmıştır. Gelecek

¹⁶⁰ Ahmad, a.g.e., s.139

¹⁶¹ Ahmad, a.g.e., s.144

¹⁶² Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s.206.

olan yardımı kanuna dayandırarak Başbakanlık topluluğu içinde devlet bakanının idaresi altında yürütülmüş, Başbakanlığa bağlı Milletlerarası İktisadi İş Birliği Teşkilatı kurulmuştur. Buna ek olarak, Paris'te bulunan "Avrupalılararası İktisadi İş Birliği" ve Washington'daki "İktisadi İş Birliği" teşkilatları ile koordineli program çerçevesinde hareket edebilmek için; Başbakanlığın emriyle çeşitli bakanlıkların ve kuruluşların tayin ettiği yetkili temsilcilerden daimi bir Koordinasyon Heyeti oluşturulmuştur. Mali ve teknik bir çok yardım almakla beraber ticarete ve ekonomiye sözleşme gereğince yön verilmiştir. Avrupa Tediye Birliği'nin kurulmasıyla üye devletlerarasında oluşan ödeme engellerini kaldırmak amacıyla adımlar atılmış, Türkiye de bu oluşumun içinde yer almıştır. Bu dönem, Birleşmiş Milletler Teşkilatına (BM) bağlı olmakla beraber dış politikada realist ve barışçıl bir yol izleme, milletlerarası kalkınma ve ekonomik çalışmalar için Avrupa Konseyi, Avrupa İktisadi İş Birliği Teşkilâtı ve Avrupa Tediye Birliği çalışmalarına aktif katılım sağlanmıştır.

Parti, her ne kadar ABD ve Avrupa temelli iktisadi sözleşmeleri ekonomide esas almış olsa da; iktidara geldikleri ilk andan itibaren dış ticaretin Doğu ülkeleriyle de geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Avrupa ile olan işbirliğinin yalnızca Batı ülkeleri ve Türkiye yararına olmadığını, Türkiye ile Doğu ülkelerinin de (orta ve hatta Uzakdoğu) işbirliğine katkı sağlaması olarak görmüştür. DP İzmir milletvekili Osman Kapani'nin mecliste Avrupa ile yapılan anlaşmaların dış politikayı ilgilendiren kısımların doğulu ülkelere de sağlayacağı faydalar üzerine değerlendirmesi parti programları doğrultusundadır:

"...Avrupa Konseyi, Avrupa İktisadi İş Birliği ve Avrupa Tediye Birliği anlaşmalarıyla Türkiye, Avrupa hudutlarını Orta Doğuya getirmiş bulunuyordu. Bu defa Atlantik Paketi ile başta Amerikan garantisi olmak üzere geniş ve kuvvetli bir savunma sistemini Şarkta İran, Cenupta Suriye ve Irak hudutlarına kadar uzatmıştır. Bu durum Orta Doğu komşularımız için de bir nevi teminattır. Türk topraklarından evvelâ Türkiye ve daha sonra Amerika ve Atlantik duvarına çarpmadan Yakın Doğuya uzanım ak istilâcı kuvvetler için mümkün olamayacaktır. Bu bakımdan dost komşu devletler de bu sistemin faydalarından istifade edecekler ve Amerikan garantisi ile Örtülü bulunacaklardır. Zaman, zaman Türkiye'nin hareket hattını yanlış yorumlamak suretiyle bâzı Yakın Doğu devletlerinin hataya düştüklerini

üzüntü ile görmekteyiz. Bizim onlara karşı beslediğimiz, dostluk hislerinden başka bir şey değildir. Asırlar boyunca bir arada yaşadığımız bu kardeş milletlerin bizi herkesten daha iyi tanımış olmaları icap eder. Fakat Türkiye'nin politik, kültürel, iktisadi ve sosyal bakımdan bir Avrupa Devleti olduğunu unutmamaları ve bu hakikatler muvacehesinde takip etmekte olduğu makul ve realist siyaseti anlamaları lâzımdır..."¹⁶³

Anlaşılabacağı üzere DP, Türkiye'yi bir Avrupalı devlet olarak nitelemiştir. Her ne kadar Birleşmiş Milletlerin sosyal ve ekonomik boyutta Türkiye'yi Ortadoğu devleti saymaları doğrultusunda bütün DP'li milletvekilleri tarafından kabul edilmese de, DP'nin politikaları, Osman Kapanı'nın de belirttiği gibi hem Doğu hem de Batı temellidir.

Avrupa'da kurulan birliklere parti politikalarının yaklaşımını net olarak belirten ve geleceğe yönelik adımların ne yönde olacağını bildiren II. Menderes Dönemi Dışişleri Bakanı olan Fuad Köprülü'nün ifadeleri olmuştur. Öncelikle Avrupa Konseyi'nin çalışmalarını Avrupa ve Avrupalılık kavramlarını insanlığa örnek olacak şekilde bir anlayış ve zihniyetle yerine getirme olarak değerlendiren Köprülü, üye olunan bu teşkilatın Türkiye'ye düşen görevlerin ifa edilmesi için Strasburg'da Avrupa Konseyi nezdinde Daimî Delegation vazifesini görmek üzere, bir Başkonsolosluk açtıklarını belirtmiştir. Bu ifadelerin devamında Avrupa Kömür-Çelik Birliği ve benzeri birliklere yönelik yaklaşımlarını:

"...Avrupa camiası içinde muayyen mevzu etrafında daha dar çerçeveli birlikler kurulmaktadır. Bunun bugün tahakkuk etmiş yegâne misali Avrupa Kömür - Çelik Birliğidir. Bu Birlik bütün Avrupa Konseyi azasına açık bulunmakla beraber iştiğal mevzuunu dar bir sahaya teksif etmesi dolayısıyla halen altı âzası vardır. Avrupa menfaatlerine ve Avrupalılık ruhuna hizmet ettiğinden emin olduğumuz bu teşekküle benzer, ziraat, tıp ve saire gibi başka ihtisas sahalarında da Birlikler teşkili için ortaya atılmış bulunan fikirler etrafında halen çalışmalar devam etmektedir. Mevzuları itibariyle memleketimizi yakından ilgilendiren bu çalışmalarını teşvik

¹⁶³ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:9, C:13, T:2, 26.11.1952, s. 897, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c013/tbmm09013048.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.04.2015)

ettiğimiz gibi, bunlar neticesinde vücut bulacak teşkilâtlara dâhil olmayı da düşünmekteyiz..."¹⁶⁴ sözleriyle aktarmıştır.

Köprülü'nün ifadelerinden anlaşılacağı üzere DP politikaları, Avrupa ülkeleri ile yapılacak olan her türlü anlaşmaya ve birliklere dâhil olmak için hazır bulunduğu zeminine oturtulmuştur.

V. Menderes Hükümeti (1957-1960) programında Avrupa ile iktisadi entegrasyon faaliyetlerinin gerçekleştirilmeye çalışıldığına ve bunun sonucunda iktisadi kalkınmanın sağlanması hususuna değinilmiştir. Menderes, bu konudaki görüşlerini mecliste şöyle ifade etmiştir:

"...Son yıllar zarfında Batı camiasına dâhil devletler arasında siyasi ve askerî sahalardaki iş birliğine muvazi olarak iktisadi integrationu geliştirmek yolunda müspet adımlar atılmakta olduğu malûmunuzdur. Avrupa Kömür - Çelik Birliği, Atom Birliği ve müşterek pazar gibi sadece bâzı Avrupa memleketleri arasında girişilmiş olan iktisadi integration faaliyeti, serbest mübadele bölgesi ihdası teşebbüsü ile bilûmum Avrupa İktisadi İş Birliği memleketlerine teşmil edilmiş bulunmaktadır. Serbest mübadele bölgesinin ihdasına mütaallik teşebbüste Garbi - Avrupa'nın henüz iktisaden kâfi derecede gelişmemiş memleketlerinin iktisadi kalkınmalarına munzam dış tediye imkânlarının temini suretiyle, yardımda bulunulması da derpiş edilmektedir. Hükümetimiz bu sunadaki çalışmalara faal bir surette iştirak eylemekte ve bu teşebbüsün bir an evvel tahakkuk safhasına intikaline gayret etmektedir. Bu teşebbüs çerçevesi içinde memleketimizin iktisadi kalkınma sahasındaki faaliyeti tarsin edilmiş ve süratlendirilmiş olacaktır..."¹⁶⁵

Bir yandan yeni anlaşmalar için çalışmaları devam ettiren DP, 31 Temmuz 1958'te Avrupa İktisadi İş Birliği Teşkilâtı, Milletlerarası Para Fonu ve ABD'nden iktisadi yardım alma başarısını göstermiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu bu hususta mecliste yaptığı konuşmada, edinilen yardımın önemini ve gerekçesini dile getirmiştir:

"...Yapılan yardım, Türkiye için pek büyük bir istikbalin ilk adımını teşkil etmektedir. Dikkat buyurunuz, ilk adımını diyorum. Avrupa İktisadi İş Birliği içinde

¹⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:IX, C:28, İçtima:4, 24.II.1954, s.777,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c028/tbmm09028049.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.04.2015)

¹⁶⁵ Hazırlayanlar: İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, TBMM Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Cilt 2 (22 Nisan 1950-20 Kasım 1961), TBMM Basımevi, Ankara, Ekim 2013, s.1209

bu yardım Avrupalılar arasındaki tesanüdü bilhassa iktisaden çok gelişmiş Avrupa memleketleriyle Avrupa'nın az gelişmiş memleketlerinden birisi arasında olan tesanüdü ilk adımını teşkil etmesi itibariyle bir kıymet ifade etmektedir. Bu yardım yapıldığı zaman yalnız Türkiye bakımından değil, bütün Avrupa ve bütün medeniyet âlemi bakımından da büyük bir muvaffakiyet kazanılmıştır..."¹⁶⁶

DP'nin en önemli adımı, iktidarlara boyunca var olan dış ve ekonomi politikaları doğrultusunda Avrupa Ekonomik Topluluğu'na ortaklık için 31 Temmuz 1959 yılında başvurusudur. Başvuru, bir kaç gün sonra Menderes tarafından bakanlarla yapılan bir görüşmede masaya yatırılmış (başvurudan sonra dahi olsa), bu görüşme esnasında konuyla ilgili Menderes, Yunanlıların Avrupa Birliği'ne girmesi karşısında Türkiye'nin seyirci kalamayacağını vurgulamıştır.¹⁶⁷ Bu söz, Türkiye'nin AB sürecine girişinde en önemli etkenlerden biri olan Yunanistan'ın AET'ye başvurusu olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aynı zamanda partinin, dış siyasetle ilgili olarak böyle bir sürece başladığını göstermiştir. Görüldüğü gibi DP iktidarının Avrupa ile ilişkilerine yaklaşımlarının bir sonucu olan bu başvuru, uzun ve zorlu bir süreci başlatmış olmakla birlikte Türkiye'nin dış politikasını da meşgul edeceği bir konu olmuştur. Fakat Türkiye, AET'ye başvurduğu ve anlaşma görüşmelerine başladığı bu dönemde, konuyu ciddi biçimde incelememiş ve müzakere sürecinde kendisine yol gösterebilecek bir AET politikası çizmemiş olmakla beraber, konuyla ilgilenenler bir kaç siyasetçi ve bürokrattan ibarettir.¹⁶⁸

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi ile hükümet sona erdirilmiştir. Müdahale sonrası oluşturulan Milli Birlik Komitesi (MBK) DP iktidarını, Atatürk ilkelerine aykırı tutum ve davranışlar içinde olmak, ülkeyi kardeş kavgası içine sürüklemek ve otoriter bir tek parti yönetimini kurmakla suçlamıştır.¹⁶⁹ Adnan Menderes dâhil birçok yöneticileri ve milletvekilleri tutuklanmış, parti 29 Eylül 1960'ta asliye mahkemesi kararıyla tamamen kapatılmıştır.

¹⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, C: 4, İçtima: 1, 21.VIII.1958, s.831, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c004/tbmm11004087.pdf>, (Erişim Tarihi: 04.03.2015)

¹⁶⁷ Birand, a.g.e., s.41

¹⁶⁸ Erhan-Arat, a.g.m., s.836

¹⁶⁹ Tanel Demirel, *Adalet Partisi İdeoloji ve Politika*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.23

3. ADALET PARTİSİ

Adalet Partisi, 27 Mayıs askeri müdahalesi sonrasında; sanayileşmeye yönelmiş, ekonomik bağlantıları daha güçlü ve toplumun demokratikleşme isteğinin arttığı bir Türkiye'de Demokrat Parti tabanının oylarına yönelik olarak 11 Şubat 1961'de kurulmuştur.¹⁷⁰ 1980 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Müdahale öncesi hükümeti elinde bulunduran Demokrat Parti kapatılmış, meclis dağıtılmış ve dönemin Başbakanı Adnan Menderes idam edilmiştir. Bu sürecin ardından DP milletvekilleri, merkez sağ ve liberal görüşlü olan Adalet Partisi'ni siyasi hayata dâhil etmişlerdir. İki askeri müdahale arasında ülke yönetiminde söz sahibi olan parti, sağ görüşlü ve müdahale karşıtı seçmenlerin 27 Mayıs müdahalesinden sonra tepkilerini dile getirebilecekleri bir siyasi alan yaratmıştır.

Politikada merkez sağa bulunan parti, milli ve liberal görüşü benimsemiştir. Demokratik rejimi güçlendirmek inancında olan parti, çağdaş batıyı lider pozisyonunda görmüş, ülke kalkınmasını sağlayacak her türlü yenilik arayışında Batıyı uygar medeniyetin beşiği olarak tasavvur etmiştir. Partinin kuruluşu olan 1961 parti programları temel prensipleri birinci maddesinde: "Çağdaş Garp Medeniyeti hukukuna ve İnsan Hakları Evrensel beyannamesinde ifadesini bulan zihniyete uygun bir cemiyet düzeni ve Hukuk Devletinin gereği gibi kurulması ve tekemmül ettirilmesi gayemizdir".¹⁷¹ Programın üçüncü maddesinde ise:

*"Milletimizi en kısa zamanda kalkındırıp Medenî Garp Milletleri seviyesinde bir refah ve Medeniyete kavuşturarak Vatanımızı bir mamure haline getirmek ve bu suretle de Milletimizin istiklâlini ebedileştirmek için yapılacak icraatların Milli şûralar tarafından kabul olunan plânlar dahilinde yapılmasına kati zaruret görmekteyiz."*¹⁷²

Parti, ilk kurulduğu andan itibaren Batıyı örnek alacak bir politika belirleyeceğini, bunu yaparken milli bir çizgide hareket edeceğini vurgulamıştır. Ülkenin kalkınmasında ölçütleri Batı medeniyeti olmuştur. Demokrasi, medeniyet,

¹⁷⁰ Tevfik Çavdar, **Adalet Partisi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul, İletişim Yayınları, s.2089'dan aktaran Ayşegül Komsuoğlu,(Derleyen)" Muhalefette Adalet Partisi: Siyasette Bir Denge Arayışı",**Türkiye'de Siyasal Muhalefet 1923-1980**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008, s.251

¹⁷¹ **Adalet Partisi Program** (Prensip Maddeleri), Orjinal Matbaa, 1961, Ankara, s.3

¹⁷² Aynı program, s.4

insan hakları, ilim ve fikir hürriyetleri, beşeri saadet ve refah gibi kavramları Batı temelli olarak değerlendirmiş, bu kavramları hayata geçirmenin tek koşulunun Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini geliştirilmesinde olduğunu savunmuştur. Avrupalı devletlerle milli menfaatlere uygun anlaşmaların öncülüğünü yapacağını belirtmiştir. Böylece AET'ye girmek, Adalet Partisi için politik bir zorunluluktur ve batı ideallerinin temelini siyasi bir teşekkül olarak değerlendirmiştir. Bu da yönetimde söz sahibi oldukları zaman yapacakları sosyal, iktisadi ve kültürel politikalarında belirleyici özellik olmuştur.

Parti programları yanı sıra seçim bildirgelerinde, mecliste milletvekillerinin verdiği demeçte veya basında AP sırtını, askeri müdahalenin de yükünü taşıırken tam olarak Batıya dayamıştır. Seçim beyannamelerinde şu ibareler yer almıştır:

*"Bir ideal ve beka dâvası saydığımız Avrupa'nın iktisaden birleşmesinde bir merhale olan Avrupa Serbest Ticaret Bölgesine katılmağı, dış ticaretimizin yarısını bu ülkelerle yaptığımız için millî menfaatlerimize uygun bulmaktayız. Ancak bu mevzuda millî endüstrimizle ziraî mahsullerimizin himayesini derpiş edecek olan mâkûl bir formülün bulunmasını şart telâkki etmekteyiz."*¹⁷³

Seçimler sonunda mecliste yüzellisekiz milletvekili bulundurmuştur. Aynı seçimlerde CHP'nin de başarısıyla CHP-AP koalisyon hükümeti kurulmuştur. Avrupa ile yapılacak olan anlaşmaları destekleyen her iki parti mensupları da, millet meclisi görüşmelerinde, Türkiye'yi bir Avrupalı devlet olarak gördüklerini dile getirmişlerdir. Özellikle bu dönemde AP Aydın Milletvekili Mehmet Yavaş, Avrupa Konseyi Mahallî İdareler Konferansında alınan kararlar hakkındaki açıklamaları Nisan 1962'de millet meclisinde yapmıştır. Avrupa birliğinin oluşturulmasına yönelik detaylı adımları anlatan Yavaş, siyasi ve iktisadi bütünleşmenin yanında konferansta, kültürel bir bütünleşmeden de bahsedildiğini vurgulamıştır:

"...Konseyin umdeleri gereğince inşa edilecek Avrupa demokratik bir Avrupa olacaktır. Bu Avrupa, insanların ortak mirası olan temel politik prensipler ve mânevi ve ahlâki değerler üzerine bina edilecektir... Gençlerin Avrupalı olarak yetiştirilmesi esas alınmalıdır. Gençlikte Avrupa kavramı, Avrupa'nın ruh ve ünü, onun ideolojileri, onun kıymetler hiyerarşisi, onun ferdin hürriyeti hakkındaki

¹⁷³ Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961), s.10

konsepsiyonu ve bunların neticesi olarak demokratik felsefesi uyandırılmalıdır... Bir bayram havası içinde kutlanacak bir Avrupa gününün Avrupa kardeşliğini gerçekleştirmek istikametinde müessir olacağı muhakkaktır. Mart ayının son veya Mayıs ayının ilk haftasında bir tarihin «Avrupa günü» olarak tesbiti, o günün resmî tatil günü olarak kabulü ve her tarafta Avrupa bayrağının dalgalanması benimsenmelidir..."¹⁷⁴

Türkiye ve AET arasında imzalanmış olan Ankara Antlaşması'nın 1964'te yürürlüğe girmesiyle Hazırlık Dönemini başlamış, topluluk ve Türkiye arasındaki ekonomik farklılıkların azaltılması için Türkiye'ye karşılıksız yardımlar sağlanmıştır. Tek taraflı tarife kotalarının açılması ve krediler yoluyla ülkenin desteklenmesi, iktidarda bulunan AP tarafından yeterince değerlendirilememiş, ihracatta yeterince artış sağlanamazken ithalatta gelişme yaşanmış, AET'nin payı yükselmiştir. İşgücünün serbest dolaşımı, yerleşme hakkı ve hizmet edimi konularında da bir gelişme yaşanmamıştır. 1965 Şubat'ında AP liderliğinde AP-YTP-CKMP-MP koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bu dönem, Adalet Partisi Suat Hayri Ürgüplü hükümet programında, milletlerin iktisadi ve sosyal alanlardaki farkların azaltılması ile bölgesel birliklerin kurulması için bu anlaşmanın gereklerinin yerine getirileceğinden bahsedilmiştir. Bu hususta Suat Hayri Ürgüplü şu açıklamalarda bulunmuştur:

"...Avrupa ekonomik camiası ile Türkiye arasında akdedilmiş olan ortaklık anlaşmasının bütün icaplarını yerine getirmeye hususi bir ehemmiyet atfedeceğiz. İktisadi ve sosyal alanda alacağımız tedbirlerde iktisadi faaliyetlerimizin bu ortaklık anlaşmasında öngörülen gayelerin tahakkukunu kolaylaştırıcı istikamette olmasına itina edeceğiz. özellikle iktisadi hayatımızı ortak pazara hâkim olan prensiplere intibak ettirmeye ve ekonomik gücümüzü üye devletlerin ekonomileri içinde hayatiyetini muhafaza edecek bir seviyeye ulaştırmaya devamlı surette çalışacağız. Ortaklık anlaşmasının dış politikamıza yeni bir güç getirdiğini belirtmek ve bu vesile ile bunu mümkün kılınmış olan Türk Hükümetlerine huzurunuzda teşekkür etmek isterim..."¹⁷⁵

¹⁷⁴Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:1, C:4, T:1, 13.4.1962, s.447-449

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c004/mm__01004074.pdf, (Erişim Tarihi: 03.03.2015)

¹⁷⁵Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:1, C:36, T:4, 26.2.1965, s.503

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c036/mm__01036065.pdf, (Erişim Tarihi: 03.03.2015)

Ürgüplü'nün bu açıklamaları, Süleyman Demirel'in Başbakanlığı dönemi AP politikalarını özetler nitelikte olmuştur. Süleyman Demirel parti genel başkanı olarak seçilmesiyle birlikte, partiye destek artmış, 1965 seçimlerinde meclise ikiyüzkırk milletvekili seçtirerek tek başına iktidarı ele geçirmiştir. I. Demirel hükümeti programında; Ortak Pazar'a üye devletler ile Türkiye'nin rekabete dayanabilecek seviyeye gelmesi, ekonomik gelişmenin sağlanması, üretim organizasyonu ve sanayinin değiştirilmesi hedeflenmekle beraber, Hazırlık Dönemi şartlarının hemen yerine getirilerek geçiş dönemine girilmesi için çalışmalar amaçlanmıştır. Hükümet programını açıklayan Süleyman Demirel açıklamalarında şu ifadelere yer vermiştir:

"...Üzerinde büyük ehemmiyetle durduğumuz diğer bir anlaşma da Avrupa Ekonomik Topluluğu ile imza ettiğimiz Ortaklık Anlaşmasıdır. Filhakika, iktisadi ve ticari önemli ilişkilere sahip olduğumuz Avrupa Ekonomik Topluluğu ile akdettiğimiz Ortaklık Anlaşmasını, mahiyeti ve güttüğü hedefler itibarı ile ekonomik gelişmemizin olumlu yönde süratlenmesini sağlayacak bir unsur telâkki etmekteyiz. Anlaşmanın öngördüğü iktisadi entegrasyon hedefine doğru ileri diyebilmemiz, evveleminde ekonomimizi gelişmiş Avrupa ülkeleri ile belirli bir ölçü içerisinde, rekabet edebilecek bir güç ve seviyeye ulaşturmamıza bağlı bulunmaktadır. Bu düşünce ile. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile akdettiğimiz Anlaşma gereğince hazırlık döneminden geçiş dönemine geçilmesi için yapılması lüzumlu çalışmalara derhal başlanacak ve bu yoldaki faaliyetler büyük bir titizlikle yürütülecektir. ..."¹⁷⁶

Böylece Süleyman Demirel hükümeti, hazırlık döneminin gerektirdiği iyileştirme çabalarının yerine getirilmediği bir dönemde, geçiş dönemine geçilmesi için AET ülkelerinin başkentlerinde girişimler başlatmıştır.¹⁷⁷ Bir kaç ay sonra önemli bir gelişme sağlanarak 16-17 Mayıs 1966 tarihinde Birinci Türkiye-AET Karma Parlamento Komisyonu Brüksel'de toplanmıştır. Bu toplantıya başkanlık eden dönemin TBMM Başkanı Ferruh Bozbeyli, toplantıda temsil edilecek olan partilerden iki şey istemiştir: Karma Komisyonunda eleştiri yapın fakat Ortak Pazar fikrini eleştirmeyin.¹⁷⁸ Ortak Pazar fikrini korumacı bir yaklaşımla ifade eden Bozbeyli, parti tarafından her ne kadar pazar hedef olarak görülmüş olsa da dönemin

¹⁷⁶ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:2, C:1, T:1, 3.11.1965, s.84,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c001/mm__02001005.pdf, (Erişim Tarihi:03.03.2015)

¹⁷⁷ Erhan-Arat, **a.g.m.**, s.839

¹⁷⁸ Ferruh Bozbeyli ile 09.12.2015 tarihinde evinde yapılan sözlü görüşme

AP milletvekilleri tarafından konunun tam olarak netleştirilmediği, bir kısım milletvekilinin konuyu tam olarak idrak edemediğini, bazı milletvekillerinin konuya tereddüt ederek yaklaştığını, Ortak Pazar'ın iç yüzünün net olarak bilinmediği ve planlamanın anayasada olan ve olması gereken şekilde ele alınmadığını ifade etmiştir.¹⁷⁹ Bunun yanında medeni topluluklar içinde Türkiye'nin yer almasının prensip olarak doğru bulunduğunu vurgulamıştır.¹⁸⁰

Bundan kısa bir süre sonra Demirel, ortaklıkta ikinci döneme geçilmesini 1967'deki Brüksel gezisi sırasında yapılan Türkiye-AET Ortaklık Konseyi toplantısında dile getirmiş, fakat bu Ankara Antlaşması maddelerine sadık kalınması gerekliliği üzerine reddedilmiştir.¹⁸¹ Demirel'in başında bulunduğu AP hükümetleri 1965-1971 arasında geçiş dönemini hızlandırmak istemiş, buradaki amaç dış politik hesaplar olmuştur: İngiltere'nin AET'ye başvuru yapmaya hazırlanması ve Yunanistan'da albaylar cuntasının iktidarı ele geçirmesidir.¹⁸² Böylece Demirel'in hazırlık döneminin bitirilmesi ve Katma Protokol'ün hazırlanmasına hemen geçilmesini istemesinin altında özellikle Dışişleri Bakanlığı'nın baskısı etkili olmuştur.¹⁸³ Fakat 1968 tarihli Avrupa Komisyonu Türkiye Raporu, Türkiye'nin hazırlık dönemi amaçlandığı gibi gerçekleştiremediğini bildirmiş, fakat kendi içlerinde yapılan görüşmeler neticesinde ikinci döneme Türkiye'nin geçmesine karar verilmiştir. Bu dönemden sonra Katma Protokol çalışmaları başlatılmıştır. AET'nin Türkiye'nin zayıflıklarından yararlanma isteği neticesinde Türkiye'ye sunduğu maddeler Demirel Hükümeti tarafından ufak değişikliklerle kabul edilmiş, iç siyasette var olan başarısızlığı bu şekilde kapatmayı düşünmüştür. Geçiş dönemi çalışmalarına muhalefet partisi CHP ve özellikle "aşırı sol" dediğimiz TIP, ciddi eleştiriler getirerek karşı çıkmış, Demirel ise bu yaklaşımlara şu şekilde cevap vermiştir:

"...Ortak Pazar Türkiye için, Türkiye'nin kalkınması için, Türkiye'nin batı topluluğu içerisinde, batı komünitesi içerisinde başarılı bir yer alması için mühim ve güzel bir adımdır. Anlaşması yapılırken o günkü hükümet demiş ki, «Üç sene sonra

¹⁷⁹ Bozbeyli, aynı görüşme

¹⁸⁰ Bozbeyli, aynı görüşme

¹⁸¹ Nasul Uslu, "1955-1970 Dönemi Dış Politika", **Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi**, Adem Çaylak - Mehmet Dikkaya - Cihat Göktepe - Hüsnü Kaplı (Editörler), Savaş Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2010, s. 480

¹⁸² "Dünden Yarına: Avrupa Birliği Macerası", <https://www.youtube.com/watch?v=bbrApjlx27o>, (Erişim Tarihi: 25.10.2015);

Erhan-Arat, **a.g.m.**, 839-840

¹⁸³ Birand, **a.g.e.**, s.43

otomatik olarak girelim.» Ortak Pazar memleketleri demiş ki, «Hayır, beş sene sonra girin ve tetkik ederek girin.» Yani biz demişiz ki, üç sene sonra otomatik olarak girelim. Bize beş sene sonra girin ve tetkik ederek girin denmiş. Bir senedir bu tetkikat yapılıyor. Türkiye Ortak Pazara girebilir, girme gücü vardır. Niçin sanayini mahvetsin? O şekilde girecektir ki, hangi mamullerini ilk fırsatta sürecektir piyasaya, hangilerini sürmeyecektir. Bunların hepsinin ayarlanması mümkün... Türkiye'nin endüstrileşmesi sağlam baz'a oturacak ise bu endüstrileşme en kısa zamanda rekabet gücünü kazanmalıdır. Ortak Pazar bu bakımdan bir fırsattır ve rekabet gücünü kazanacak şekilde olmalıdır. Gümrük duvarlarının arkasına çekilip sanayi kuruyorum diye kendi müstehlikinizi ezdirmek esas yanlış olan iştir..."¹⁸⁴

1969 seçimlerinde ikiyüzelli altı milletvekilinin çıkarılmasıyla yeniden hükümet kurmuştur. 1970-1971 hükümet programlarında bununla ilgili ekonomik, idari ve mali tedbirlerin alınacağı bildirilmiş, AET ile ilişkilerin zamanla sadece ekonomik değil sosyal ve politik alanlarda da önemi arttığı vurgulanmıştır. Geçiş dönemi çalışmaları devam etmiştir ve 1970 yılında imzalanan Katma Protokol'ün ticari hükümleri "Geçici Anlaşma" ile yürürlüğe konmuştur. Bu gelişme, 1971 askeri muhtıra ile birlikte Nihat Erim tarafından kurulan partiler üstü hükümet döneminde yaşanmıştır. Bunun sonucunda AET, tekstil ürünleri hariç Türkiye'den elde edilen sanayi ürünlerine uyguladığı gümrük vergilerini ve miktar kısıtlamalarını kaldırmıştır. Gelişmeler, muhalefetteki partiler tarafından eleştiri almış olsa da AP iktidarı Ortak Pazar 'la ilgili çalışmalarını devam ettirmiştir.

Ne var ki 1970'li yıllara doğru ülkede genel bir gerginlik ortamı vardı. Sağ ve sol görüşlü öğrencilerin çatışmaları artmış, toplumda iki kutuplu bir çatışma ortamı oluşmuştur. Bir yanda hem parti içi anlaşmazlıklar hem de 1971 muhtırasının gerçekleşmesi ile Adalet Partisi iktidardan düşmüştür. 1971 yılı muhtırasından sonra geçici hükümetler kurulmasıyla uzayan AET süreci, Naim Talu geçici hükümeti esnasında sonuçlanmış ve 1 Ocak 1973 yılında Katma Protokol yürürlüğe girmiştir. Böylece Türkiye, Birinci Gümrük İndirimi ve Ortak Gümrük Tarifesini gerçekleştirmiştir. Yine bu dönem, AET politikalarının genişleme çalışmaları doğrultusunda Türkiye ve AET arasında "Birinci Genişleme" ye yönelik görüşmeler

¹⁸⁴ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:2, C:34, T:4, 25.2.1969, s.965
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c034/mm__02034062.pdf, (Erişim Tarihi: 13.04.2015)

gerçekleştirilerek uzlaşma sağlanmıştır. Birinci Genişleme'ye dair Tamamlayıcı Protokol Türkiye ile AET arasında imzalanmıştır. AP, katma protokolün imzalanmasıyla Türkiye'nin AET gibi bir teşebbüsün dışında kalmayacağını belirterek kaderinin Avrupa ile birleşmiş olduğunu söylemiştir.¹⁸⁵

Parti, 1973 yılı seçimlerinde başarısız olup CHP-MSP koalisyon hükümetine katılmamış ve mecliste yalnızca yüz kırk dokuz milletvekili bulundurabilmiştir. 1974 Ocak ve Kasım ayları arasında koalisyon hükümeti kuran CHP ve MSP'nin Ortak Pazar'la ilgili politikalarını eleştiren AP, Mart 1975'ten itibaren iki koalisyon hükümeti kurmuştur.

1980 askeri müdahalesine kadar geçen süreçte üç koalisyon hükümeti kurulmuş olmakla birlikte, genel olarak Süleyman Demirel ve AP, liderliği elinde tutmayı başarmıştır. 1977 seçimlerinden önce parti Milli Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi ile muhafazakâr ve milliyetçi cepheyi oluşturmuşlardır. Fakat kurulan cephe, 1977 seçimlerinde istediği başarıya ulaşamamış, birinci parti yine CHP olmuştur. 1975 ve 1977'de Demirel tarafından kurulan Milliyetçi Cephe hükümetlerinin, ekonomik/siyasal krizlerin, yaygınlaşan şiddet olaylarının damgasını vurduğu 1970'li yılların anayasal düzeni, 12 Eylül 1980 günü gerçekleşen askeri müdahale ile son bulmuştur.¹⁸⁶

Bu süreçte, Demirel'in Başbakanlığında kurulan koalisyon hükümetleri, aynı politikalar doğrultusunda AET ile Türkiye arasındaki ilişkilerin milli menfaatler doğrultusunda düzenlenmesi gerekliliğini savunmuştur. Ekonomide liberal yaklaşımın bir sonucu olan İkinci Gümrük İndirimi ve Ortak Gümrük Tarifesi, yine IV. Süleyman Demirel hükümeti döneminde gerçekleştirilmiştir. Örnek olarak; V. Demirel Hükümeti (1977-1978) programlarında Avrupa Ekonomik Topluluğuyla aramızdaki münasebetleri, milli sanayimizin geliştirilmesi ve güçlenmesine hizmet edecek, ihracatımıza pazar sağlayacak, milli menfaatlerimizi koruyacak biçimde ele alıp yeniden düzenlemenin zaruri olduğu belirtilmiştir.

¹⁸⁵ Aydın Yalçın (Ankara), *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:3, C:18, T:2, 29.9.1971, s.177, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c018/mm_03018169.pdf, (Erişim Tarihi: 13.4.2015)

¹⁸⁶ Murat Sevinç, "Türkiye'de Anayasal Düzen", *1920'de Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim*, Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru, Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, s.136.

4. ANAVATAN PARTİSİ

Anavatan Partisi, 12 Eylül 1980 askeri müdahalesini yaşamış, siyasal boşluğun yaşandığı, askeriye'nin Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla ülke yönetimini eline geçirmiş olduğu bir dönemde Turgut Özal'ın genel başkanlığında, 1983'te kurulmuştur. Kenan Evren, 1982 Anayasası'nın referandumla kabulünden sonra cumhurbaşkanı olmuş, ara verilen siyasal alanın tekrar doldurulması için yeni kurulan siyasal partileri desteklemiştir. Birkaç partinin aynı anda kurulduğu bu dönemde, müdahale sonrasında siyasi faaliyetlerine yasak gelmemiş devlet adamlarının çabalarıyla merkez sağda, liberal, milliyetçi ve muhafazakâr görüşlerle kurulmuştur. Bu anlayışla kurulan parti, milliyetçi ve muhafazakâr seçmenleri ve üyelerin desteğini almış, kısa sürede istediği ilgiyi ve gücü kendinde toplamıştır.

Parti, 6 Kasım 1983 seçimlerinde tek başına iktidara gelmiştir. "Devlet millet için vardır" inancıyla orta sınıfa hitap etmiş ve ekonomide açılımlar yapmıştır. İktidardayken 1982 Anayasası'nda eski siyasetçilerin politika yapma yasağının kaldırılması konusu gündeme gelmiştir. Bu konuda Turgut Özal'ın yasakların kaldırılmaması yönünde aldığı tavır, Anavatan Partisi'nin parti programları, ilkeleri ve amaçları çerçevesinde değerlendirildiğinde demokratik açılımlar hususunda eleştirilere neden olmuştur. Buna rağmen, parti 1987'de yapılan seçimlerde iktidarını devam ettirmiş, 1989'da ise ANAP milletvekillerinin meclisteki çoğunluğundan yararlanılarak Turgut Özal cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmuştur. Bu süreçte parti içi çatışmalar artmış, Turgut Özal'dan sonra başbakanlığa geçen Yıldırım Akbulut, Mesut Yılmaz tarafından yenilgiye uğratılmış ve görevi sona ermiştir. Mesut Yılmaz başkanlığında 1991 seçimlerine giren parti, ikinci olmuştur. Muhalefete düşen parti, yeni dönemde yine ayrılıklar yaşamaya başlamıştır. Turgut Özal'ın muhafazakâr ve milliyetçi yaklaşımıyla birlikte Mesut Yılmaz'ın liberal çizgisi partinin bölünmesine neden olmuştur. 1997'de koalisyon hükümetinde yer alan parti, Yılmaz'ın önderliğinde DSP, Demokrat Türkiye Partisi ve ANASOL-D karşısında yer almıştır. 1999 genel seçimlerinden sonra ise gücünü büyük ölçüde yitirmiş ve 2000'li yıllarda meclise girememiş, 2009 yılında ise Demokrat Parti ile birleşmiştir.

Muhafazakârlık, Türk milliyetçiliği, liberalizm ideolojilerine inanmış ve siyasi duruşunu merkez sağ olarak belirlemiştir. Milli hâkimiyeti ve milletin üstünlüğünü muasır medeniyetlerin seviyesine ulaşmayı hedefleyen parti, iktisadi gelişmenin hızlandırılmasının zorunluluğunu ve ferdi teşebbüslerin esas olduğunu kabul etmiştir. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi çerçevesinde hürriyet ve demokrasiye inanan parti, milli iradeyi ve toplumu oluşturan insanı her şeyin üstünde görmüştür. Bununla birlikte milletlerarası medeniyet yarışında geri kalınmamasının gerekliliğini vurgulamıştır.

Kuruluşundan itibaren programlarında Batıyla ilişkilerini siyasi, askeri ve iktisadi alanlarda geliştirmeyi amaçlayan parti, savunma ve milli menfaatlere uygun kalkınmayı hızlandırıcı politikaların belirlenmesini savunmuştur. Doğu ve Batının iyi değerlendirilmesinin gerekliliği, Türkiye'nin bir nevi diplomatik ve kültürel köprü vazifesi gördüğü görüşüyle dış politikalarını tespit etmiştir.¹⁸⁷ Aynı zamanda ilişkilerinde öncelikle iktisadi alanda adımlar atarak bölge ve dünya barışına katkı sağlamayı amaçlamıştır. 1983 tarihli seçim beyannamelerinde ve I. Özal hükümeti programında AET ile ilgili şu temel argüman kullanılmıştır: "Avrupa Ekonomik Topluluğu ile münasebetlerimizde, esas hedefimiz tam üyelik olmakla beraber, bütün safhalarda menfaatlerin dengelenmesini esas alan bir anlayış içinde olacağız."¹⁸⁸ Bunun yanında ANAP Genel Başkanı Turgut Özal, partinin ele aldığı meselelerde iktisadi tarafın ağır bastığını dile getirmiştir. Rekabete dayalı, serbest pazar ekonomisini destekleyen parti, AET ile olan ilişkilerde menfaatlerin ön planda tutan bir işbirliğini hedeflemiştir. Fakat bunu öncelikli olarak iktisadi alanın güçlendirilmesi, dış tasarrufun ve yatırımların sağlanarak ciddi bir sermaye akımı olarak belirtmiştir. Özal dönemi, Türkiye'de köklü sosyo-ekonomik politika değişikliklerinin yaşandığı ve Türkiye'nin dünya piyasasına girme mücadelesi içinde olduğu bir dönem olarak tarihteki yerini almıştır.¹⁸⁹

Partinin ilk kurulduğu 1983 programında¹⁹⁰ ve yine aynı yıla ait seçim beyannamelerinde Batılı devletlerle Türkiye'yi kıyaslama özellikle iktisadi bir esasa bağlanarak ya da daha çok Ortadoğu politikalarını destekleyici yönüyle vurgulanarak

¹⁸⁷ Turgut Özal, **TBMM Tutanak Dergisi**, 17. Dönem, Cilt 15, Yasama Yılı 2, 9.4.1985, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c015/tbmm17015083.pdf>, (Erişim Tarihi: 14.04.2015)

¹⁸⁸ **Anavatan Partisi 6 Kasım 1983 Seçim Beyannamesi**, s.49-142

¹⁸⁹ Firinci, **a.g.t.**, s.98

¹⁹⁰ **Anavatan Partisi Programı**, s.7-48

verilmiştir. Nitekim ANAP dönemi Dışişleri Bakanlığı sözcülüğü yapmış olan Hasan Celal Güzel, partinin Batı ile ilişkilerinde değişimi şöyle özetlemiştir: "Dönemin Dışişleri Bakanlığı politikalarına Turgut Özal, Devlet Planlama Müsteşarı iken İran, Türkiye ve Bağdat ile yapılacak olan bir işbirliğine inanırken, 1983 yılında Başbakan olmasıyla bu çizgisinde değişimler göstermiştir."¹⁹¹ 1983 genel seçimi öncesi TRT'de yaptığı açık oturumda Ortak Pazar konusunda Turgut Özal şöyle cevap vermiştir:

*"Bizim fikrimiz şudur. Biz eğer her ne pahasına olursa olsun girelim derseniz pazarlık edemezsiniz. Gücünüz yoktur. Bir daha pazarlık edemezsiniz. Oraya onların şartlarıyla girersiniz. Biz bunun yanında değiliz. Biz Türkiye'nin menfaatlerini ön planda tutuyoruz. Pazarlık da etmek istiyoruz. Pazarlık da edebileceğimize inanıyoruz. Türkiye yarın Orta Doğu'nun güçlü devleti olduğu zaman Ortak Pazarda çok daha rahat pazarlık edecektir."*¹⁹²

Bunun yanında Özal'ın söylemleri zaman zaman siyasi diplomatik adımlarla devam etmiştir. Özal seçimleri kazandıktan sonra The Times'a verdiği demeçte, Türkiye - AT ilişkileri konusunda ihtiyatlı bir ifade kullanmış ve "eğer bedel çok ağırsa Türkiye'nin AT üyesi olmayı amaçlamaktan vazgeçeceğini" bile belirtmiştir.¹⁹³ Turgut Özal'ın 1984'te bir Alman muhabirine verdiği demeç, bunu desteklemekle birlikte Özal'ın çok devletli ve yine Doğu ekseninde düşündüğünü göstermektedir:

*"Bizim üye oluşumuz sadece bizim değil, aksine Ortak Pazar için de yararlıdır. Bizim üyeliğimiz ile birlikte, AET, Ortadoğu'ya açılacaktır. Böylece Müslüman ülkeler ile bir yakınlaşma söz konusu olacaktır. Çünkü Türkiye, İslam Konferansı üyesidir. Ve burada oldukça etkin bir rol oynamaktadır. Türkiye, Doğu ile Batı arasında bir köprüdür. Eğer AET'nin böyle bir ilgisi varsa, o zaman Türkiye'nin üyeliği zorunludur. Eğer böyle bir ilgi söz konusu değil ise, o zaman Türkiye'nin üye olmaması gerekir."*¹⁹⁴

¹⁹¹ Hasan Celal Güzel ile 20.11.2014 tarihinde yüzyüze yapılan görüşme

¹⁹² Gündoğdu Özbaş(Derleyen), **Kuruluş ve İcraatlarıyla Anavatan Partisi**, s.43 (baskı yeri ve yılı yok)

¹⁹³ İlhan Tekeli - Selim İleri, **Türkiye ve Avrupa Birliği - Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, s.71

¹⁹⁴ 'Başbakan Turgut Özal'ın Federal Almanya'da Yayınlanan Die Zeit Gazetesi Muhabirinin Sorularına Verdiği Cevaplar', Başbakan Turgut Özal'ın Konuşma, Mesaj, Beyanat ve Mülakatları, 13.12.1984-12.12.1985, Ankara, s.280'dan aktaran Sedat Laçiner, "Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası", **Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi**, Adem Çaylak - Mehmet Dikkaya - Cihat Göktepe - Hüsnü Kaplı (Editörler), Savaş Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2010, s.607

İslam ülkelerine olan yakınlığı ile ön plana çıkmaya çalışan partinin hükümet programında belirtilen AET politikaları diğer partiler tarafından eleştirilmiş, partinin bu politikalarda net bir tavrı olmadığı gibi ilişkilerin sadece ekonomik bir esasa dayandırıldığı iddia edilmiştir.¹⁹⁵ Bu hususta Turgut Özal:

"...Avrupa Müşterek Pazarı konusundan başlıyorum. Bizim görüşümüzün net olmadığı söyleniyor. Halbuki biz, her zaman net görüşler ortaya koyduk, Programda da açık bir surette yazıldı, açık bir şekilde de ifade ettik; Müşterek Pazara tam üye olmak bizim hedefimizdir. Bunu açık bir şekilde söyledik; ama şunu da ilave ettik, dedik ki : «Kendimizi, her ne pahasına olursa olsun, buraya giren bir ülke durumuna da düşürmek istemiyoruz, çünkü pazarlık etmek istiyoruz» ... Eğer, «hayır, biz buraya ne pahasına olursa olsun gireceğiz» dersiniz, bir zamanlar söylendiği gibi, o vakit pazarlık etme şansınız yoktur; karşı taraf ne söylüyorsa kabul etmeye mecbursunuz. Zannediyorum bir ana görüş farkımız varsa, iş burada. Ben şunu çok iyi biliyorum; Avrupa ülkeleri pazarlığı severler, ciddi pazarlık yapana da hakikaten tutarlar. Pazarlık yapmayı pek hoş karşılamazlar, onu da ifade edeyim." diyerek hükümet programına yönelik eleştirilere karşı çıkmıştır.

Turgut Özal'ın bu çıkışı, aynı zamanda ANAP iktidarı sürecinde Avrupa çalışmalarının temel politikasını teşkil etmiştir.

Her ne kadar, 1980 askeri müdahalesinin bir sonucu olarak, Türkiye-AET Anlaşması'nın askıya alınmış olsa da, Başbakan Turgut Özal, AET konusunda olumlu yaklaşımlarını ifade etmiştir. İlişkilerin askıya alındığı bu dönemde Turgut Özal, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı görüşmelerinde, AET'yi ekonomik boyutuyla ilgili gerekli adımların atılacağını belirtmiştir:

"...Avrupa Ekonomik Topluluğu ile olan ilişkiler, ekonominin dışa açılma politikasına uygun olarak yeni baştan düzenlenecek, AET ile ekonomik bütünleşme konusunda gerekli adımlar Plan dönemi içinde atılacaktır. Plan döneminde dış ticaret açığının ve cari işlemler açığının tamamen kapatılması öngörülmektedir. Gelişen bir ekonomi olarak, bu hedefin daha sonraki plan dönemlerine ertelenmesi zorunludur. Ancak Beşinci Plan Döneminin sonunda dış ticaret açığının artış hızında

¹⁹⁵ Bakınız: MDP lideri Turgut Sunalp'ın konuşması, **TBMM Tutanak Dergisi**, 17. Dönem, Cilt 1, Yasama Yılı 1, 22.12.1983, s.105, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001011.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.04.2015)

*bir yavaşlama olacaktır. Sabit dolar fiyatlarıyla cari işlemler dengesi açığında tedrici bir azalma beklenmektedir...*¹⁹⁶

Turgut Özal, yaklaşık altı yıllık bir süre boyunca dondurulmuş olan AT-Türkiye ilişkilerinin yeniden başladığı Eylül 1986'dan itibaren AT taraftarı söylemlerine devam etmiştir. Bu dönem yoğun bir diplomasi trafiğinin de başlamasına neden olmuştur. Türkiye, bu gelişmeden bir kaç ay sonra Ankara Antlaşmasında öngörülen dönemleri henüz tamamlamamış olsa da, Roma Antlaşması'nın 237., AKÇT Antlaşması'nın 98. ve EUROATOM Antlaşması'nın 205. maddelerine dayanarak Avrupa Topluluklarına ayrı ayrı tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Dış politikada çok yönlülüğü savunan Özal'ın bu adımları partinin genel politikaları doğrultusundadır. Demokrasinin ve liberal ekonominin devamı ve güçlenmesi için AT ile ilişkilerin süreklilik kazanması ve kurumsallaşması için tam üyelik başvurusunu önemli bir araç olarak görmüştür.¹⁹⁷ II. Özal ve Akbulut hükümetleri, bu adımı başarı olarak değerlendirirken aynı zamanda siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda gerçekleştirilen hamlelerin AT üyeliğe giden yolda zemin hazırladığını belirtmiştir ve böylece sanayi ülkeleri arasına girilebileceği savunulmuştur. Fakat Avrupa Komisyonu, Aralık 1989'da Türkiye'nin tam üyelik başvurusunu reddetmiştir. Gerekçe olarak her ne kadar topluluğun kendi iç pazarını tamamlayabilme sürecinden önce yeni bir üye kabul edilemeyeceği görüşü yer almış olsa da, en önemlisi Türkiye'nin tam üyeliğe kabulünden önce ekonomik, sosyal ve siyasal alanda gelişmesine ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Komisyon'un görüşü; nüfusun büyüklüğü ve artış hızı, gelişmişlik düzeyi, insan hakları ve demokrasi, Yunanistan'la sorunlu ilişkiler ve Kıbrıs meselesi, yapılacak yardım ve sağlanacak fonların büyüklüğünden duyulan endişe vb. olmak üzere Türkiye'nin adaylığına engel teşkil eden gerekçeler olmak üzere daha sonraki süreçlerde de hazırlanan belge ve raporlarda sıklıkla gündeme gelecek olan gerekçeleri gündeme getirmiştir.¹⁹⁸

Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte kurulan Yıldırım Akbulut Hükümeti politikalarında aynı yaklaşımlar sergilenmiştir. Nitekim Cumhurbaşkanı Turgut Özal yemin töreninde, Türkiye'nin AT'de en seçkin üyelere biri olması

¹⁹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D:17, C:4, YY: 1, 9.7.1984, s.640,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c004/tbmm17004086.pdf>, (Erişim Tarihi: 21.04.2015)

¹⁹⁷ Laçiner, a.g.m., s.609

¹⁹⁸ Fırıncı, a.g.t., 205

yönünde taraf tutacağını açıkça dile getirmiştir.¹⁹⁹ Sonuç itibarıyla Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığında Yıldırım Akbulut hükümetini kuran AP, AT politikalarına aynı çizgide devam etmiştir. Bu konuyla ilgili Başbakan Yıldırım Akbulut, AT'ye yönelik yaklaşımlarını farklı boyutlarıyla şöyle değerlendirmiştir:

*"...Avrupa Topluluğu ile bütünleşme dönemi içinde ortaya çıkması muhtemel kültürel münasebetlerin alacağı yeni boyutlar göz önünde bulundurulacak ve kültürümüzün Topluluk ülkelerine tanıtılmasına özen gösterilecektir...Avrupa Topluluğunda hak ettiği yeri almaya kararlı olan Türkiye, Avrupa Topluluğuna tam üyelik başvurusunun olumlu biçimde sonuçlanması için gerekli çabaları, karşılıklı çıkarlarımızın dengelenmesini sağlayacak bir anlayışla sürdürecektir. Esasen, siyasî, ekonomik ve sosyal alanlarda ülkemizde son altı yıl içinde gerçekleştirilen hamleler sayesinde, Avrupa Topluluğuna tam üyelik için gerekli zemini oluşturma yönünde önemli bir mesafe kat edilmiş olduğu bir vaktadır. Bu yöndeki çabalar, Hükümetimiz döneminde de her alanda azimle sürdürülecektir."*²⁰⁰

Başbakan Yıldırım Akbulut, sürecin kesintiye uğramasını öncelikle AT'dan kaynaklandığını şu ifadelerle belirtmiştir:

"...Komisyon, görüşünde, topluluğun kendisinden kaynaklanan sebeplerden, 1993 yılına kadar sürece iç bütünleşme gayretleri ve Avrupa'daki oluşum nedeniyle, 1993 yılından önce, mevcut adaylar veya muhtemel adaylar arasından hiçbir ülke ile tam üyelik müzakerelerini açmayacağını bildirmiştir. Bunun yanında, komisyon, ülkemizle müzakerelerin, bu aşamada açılmasına konseye tavsiye edemeyeceğini belirtmiştir. Burada önem taşıyan bir husus, topluluğun ülkemiz ile bu aşamada müzakerelere başlayamamasının, birinci planda, topluluğun kendi nedenlerine bağlanmasıdır. Diğer önemli bir nokta, müzakerelere girişilmesinde gerekli şartların, bugün için var olmadığı ileri sürülmesidir. Bu ifade tarzından da, tam üyelik müzakerelerinin ileride açılmasına kapının açık tutulduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim, bu hususlar 5 Şubat 1990 tarihinde yapılan Avrupa Topluluğu Dışişleri Bakanları Konseyinde teyit edilmiştir. Topluluğun, halen içinde bulunduğu durum nedeniyle, iç bütünleşmesine öncelik vererek, hiçbir ülke ile, 1993 yılına kadar tam

¹⁹⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, C:33, YY:3, 9.11.1989, s.306, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c033/tbmm18033029.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.04.2015)

²⁰⁰ TBMM Tutanak Dergisi, D:18, C:33, YY:3, 10.11.1989, s.358, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c033/tbmm18033030.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.04.2015)

üyelik müzakerelerine girişmeyi göze alamamasını bir ölçüde anlayışla karşılıyoruz. Ancak, bizim üzerinde durduğumuz nokta, Avrupa Topluluğunun Türkiye ile tam üyelik müzakerelerine 1993 yılından itibaren başlayabileceğine ilişkin siyasi iradesini bugünden oluşturmasıdır, öte yandan, komisyon raporu ve ardından bu raporun görüşüldüğü Bakanlar Konseyi, tam üyelik müzakerelerinin açılmasını belirleyecek bir tarih içermemesi açısından, arzularımızı ve beklentilerimizi karşılamamıştır..."²⁰¹

Bu konuşmadan yaklaşık dört ay sonra Avrupa Komisyonu, 6 Haziran 1990 tarihli İşbirliği Paketi'ni hazırlayarak Türkiye ile her alanda işbirliğinin başlatılması ve hızlandırılmasını hedeflemiştir. Bu da, Akbulut'un değerlendirmesini geçerli kılmakla beraber, olumlu bir durum olmuştur.

Bu yıllarda AB çalışmaları artarak devam etmiş, çeşitli tedbirler alınmıştır. Buna örnek olarak dönemin Çalışma Bakanı olan İmren Aykut: "Anavatan Partisi döneminde alt yapı hazırlansın diye Çalışma Bakanlığı'nda Avrupa Birliği Daire Başkanlığı kurulmuş, AB sürecine adaptasyonun gerçekleşmesi için bütün birimler oluşturulmuş, AB kriterlerinin incelenmesi ve yönetmeliklerde ne gibi değişikliğe gidileceği üzerinde durulmuştur."²⁰² demiştir.

1991 Seçim Bildirgesinde parti, tam üyelik başvurusunun kendi iktidarları döneminde atıldığını "Uzun yıllardan beri istendiği halde, daha önce Türkiye'nin şartları dolayısıyla cesaret edilemeyen ve büyük Atatürk'ün bize çağdaş uygarlık seviyesi olarak hedef gösterdiği Avrupa Topluluğu'na tam üyelik için başvurma onuru da ANAVATAN iktidarına aittir."²⁰³ beyanatıyla ifade etmiştir. Kısa süreli olan I. Mesut Yılmaz hükümeti programında bu durum, Avrupa ülkeleriyle entegrasyon unsurlarının çoğaltılması olarak vurgulanmıştır. Temel hak ve özgürlüklere saygı, çoğulcu demokrasi, serbest seçimler ve pazar ekonomisinin Türkiye ile AT ülkeleri arasında ortak payda oluşturduğuna değinilmiştir. Batı ve Avrupa daha çok dile getirilmiş, birçok alanda (eğitim, ulaşım, sanayi, ticaret, sanat, askeriye) Avrupa devletleriyle yapılan anlaşmalara uyum yasaları çıkartılması gerektiği savunulmuştur. 1995'e gelindiğinde, muhalefette olan ANAP'ın başkanı

²⁰¹ TBMM Tutanak Dergisi, D:12, C:41, YY:2, 21.2.1990, s.249-251,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c041/tbmm18041080.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.04.2015)

²⁰² İmren Aykut ile 12.11.2014 tarihinde ÇESAV Çevre Eğitim Sağlık ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı'nda yapılan görüşme

²⁰³ Anavatan Partisi Seçim Beyannamesi 20 Ekim 1991, s.10

Mesut Yılmaz'ın Gümrük Birliği konusundaki açıklamaları net olmamakla birlikte, "daha iyi pazarlık edilebilirdi" türünden genel ifadelerle durumu geçiştirilmiş, Gümrük Birliği kamuoyunda konuşulurken ciddi bir itiraz ve tepki verilmemiştir.²⁰⁴

Gümrük Birliği'nin kabul edildiği 1996'dan sonra kurulan II. Yılmaz hükümeti programında, Gümrük Birliği'nin de başlamasıyla birlikte AB'ne tam üyelik çalışmalarında daha da yoğun bir dönem başladığı görülmüştür. Program AB'ne tam üyeliği hedeflemekle birlikte değinilen konular; rekabet gücü sorunlarının çözülmesi, programa uyumlu vergi kanunları, ithalatta gerekli düzenlemeler, dünya piyasalarına entegrasyon, serbest dolaşım düzenlemeleri, bilim ve teknolojinin geliştirilmesi olmuştur. DYP ile koalisyon kuran ANAP grubu adına İstanbul milletvekili Yılmaz Karakoyunlu Gümrük Birliği ile ilgili düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir:

"...Gümrük birliğine girişimiz, yeniden yapılanmanın önemini bilhassa artırmıştır. Gümrük birliğinin başarıya ulaşması ve Avrupa ile bütünleşmenin gerçekleşmesi, sadece fizik yarıklarda söz konusu değildir; insan unsuru da, çok önemli bir değişim ve gelişme hedefi, başarısı olarak benimsenmiştir. Yapısal değişim hedefleri içerisinde, Programın, belki de en fazla önem verdiği ve altını, büyük hassasiyetle çizdiği şey, insan unsurunun daima ön plana çıkarılması ve insan unsurunun, mümkün olan azamî değerlerde yetiştirilmesinin esas alınmasıdır. Bu hedefin, eğitim reformuyla, aile planlamasıyla, sağlık reformuyla, istihdam ve işgücü piyasalarındaki etkinliğin artırılması olarak yoğun biçimde alınan sosyal desteklerle, önem taşıyan bir başarı kriteri haline getirilmesi de, yine, bu Programın öngördüğü ve başka program değerlerinde rastlanılmayan bir yeni hedef olarak belirlemektedir... dışı açılma ve dünyayla entegrasyon hedefleri ve Avrupa Birliğiyle uyum projeleri açısından, önümüzdeki beş yıl içerisinde gerçekleştirilebilecek hedefler arasında önem taşıyan başlıklar olarak dikkat çekmektedir..."²⁰⁵

III. Yılmaz hükümeti programında ise Avrupa kurumlarıyla bütünleşme çalışmalarının devam edeceği, tam üyeliğin hedeflendiği tekrar edilmiştir. Aynı zamanda diğer programlarından farklı olarak AB ayrı bir başlık altında sunulmuştur.

²⁰⁴ Erol Manisalı, *Türkiye'nin Askersiz İşgali "Gümrük Birliği"-Hayatım Avrupa*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006, s.184-185.

²⁰⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:20, C:2, YY:1, 10.3.1996, s.67, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c002/tbmm20002021.pdf>, (Erişim Tarihi: 3.3.2015)

Bu dönemden sonra ANAP, bir daha iktidara gelememiş, yalnızca 1999'da 57. Hükümeti kuran DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümetinde bulunmuştur. Bu süreçte gerçekleşen AB'ye uyum sağlama çalışmalarını desteklemişlerdir. Aynı zamanda 10-11 Aralık 1999'da gerçekleşen Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin tam üyelik için aday statüsüne yükselmesini olumlu karşılamış, yaşanan bu gelişmeyi Türkiye'nin Avrupa kapısının eşiğinden içeri girmek olarak nitelmiştir.²⁰⁶ Yeni bir sürece giren Türkiye'nin Kopenhag ve Maastricht kriterlerine uyum sağlaması gerektiği vurgulanmış, milli kimliğin korunarak ulusal stratejilerin hazırlanması gerektiği söylenmiştir.²⁰⁷ Başbakan Bülent Ecevit'in ve koalisyon hükümetinin hedefleri doğrultusunda kriterlerin sağlanması amacıyla 2000'li yıllarda bir dizi kanun değişikliği gerçekleştirilmiştir. Bunun yanında Uyum Paketleri'nin 2002'de başlamasıyla birlikte, çeşitli kanunlarda değişikliklerde oy birliği sağlanmıştır. Bu süreçte ANAP, hükümetin çizdiği politikalar doğrultusunda kanun değişikliklerini desteklemiştir.

5. ADALET VE KALKINMA PARTİSİ

Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti-AKP) 14 Ağustos 2001 yılında merkezi Ankara olarak kurulmuş olup, 3 Kasım 2002 yılı genel seçimlerinden itibaren 2015 genel seçimlerine kadar tek başına iktidarda olan partidir. Refah Partisi üyeleri, yani Milli Görüş anlayışından gelen parti teşkilatının kurucuları arasında çeşitli merkez sağ partilerinin ideolojisine hâkim siyasetçiler bulunmuştur. Böylece, sağcı siyasetçileri bünyesinde toplamayı başaran parti, diğer sağ hareketlerinin de tükenmesi ile birlikte kısa sürede gücünü arttırmış, bu durum partiyi iktidara getiren nedenlerden biri olmuştur.²⁰⁸ Partinin öne çıkan iki ismi, hem başbakanlık hem cumhurbaşkanlığı yapmış olan Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan'dır.

Ak Parti, Türkiye'de gücünü arttırarak günümüze değin tek başına iktidara gelebilen bir merkez sağ partisidir. Demokrasi ve İslamcılık vurgusuyla ön plana

²⁰⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, D:21, C:19, YY:2, 14.12.1999, s.218,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c019/tbmm21019033.pdf>, (Erişim Tarihi: 3.3.2015)

²⁰⁷ Murat Başeskiöğlü (Kastamonu), T.B.M.M. Tutanak Dergisi, D:21, C:22, YY:2, s.645,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c022/tbmm21022046.pdf>, (Erişim Tarihi:4.3.2015)

²⁰⁸ AKP'nin hızla yükselişinin nedenleriyle ilgili detaylı bilgi için bakınız: Ahmet Çiğdem, **Geleceği Eskitmek AKP ve Türkiye**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.59-66

çıkan parti, toplumda var olan muhafazakâr orta kesime hitap edebilmiştir. Muhafazakârlık esasına dayanan parti siyaset alanında vizyonunu şöyle belirtmiştir: "AK Parti'nin geliştirmeye çalıştığı muhafazakâr demokrat siyasi kimlik dünya genelindeki muhafazakârlık pratikleriyle örtüşen özelliklere sahip olmakla birlikte, Türkiye'nin sosyo-kültürel özellikleriyle şekillenen bir muhtevaya ve yerel dinamiklerle şekillenen bir siyaset tarzına sahiptir."²⁰⁹ Bu da gösteriyor ki, temel değerleri korumaya çalıştıkları kadar, değişim, gelişim ve yenilik inancıyla topluma öncülük etmeye çalışmaktadır. Aynı zamanda uzlaşmacı siyaset kültürüne dayalı olduklarını belirterek toplumun etnik, dil ya da din farklılıkları yaşayan gruplarını birleştirici bir rol benimsediklerini söylemişlerdir. İç politikalarını uygulama noktasında ise birçok kesim tarafından eleştirilmiştir. AKP, kuruluşundan itibaren dış politikada, Türkiye'nin jeopolitik konumu gereği hem doğu hem de batıyı kucaklayan bir görüşe hâkim olmuştur.

Ak Parti'nin kuruluş yılı olan 2000'li yıllar evrensel küreselleşmenin ciddi boyutlarla yaşanmaya başladığı, teknolojinin ilerleyerek sınırların git gide azaldığı bir zaman dilimidir. Partinin söylemlerini de etkileyen bu değişimler, izlenecek olan politikalarda varlığını göstermiştir. 2002 yılı parti programlarında²¹⁰ artık evrensel dünya görüşü hâkim olmuş, öne sürdükleri hukuk, ekonomi, kültür, hak ve özgürlükler, eğitim alanlarında evresellik ilkesini esas aldıklarını belirtmişlerdir. Evresellik ilkesinin yanında Avrupa entegrasyonunu savunmuş, AB üyeliği dış politikada en üst sırada yer aldığını belirtmiştir. 2002 yılı seçim beyannamesinde dış politika hedeflerinden biri olarak Avrupa Birliği vurgusu yapılmıştır: "Türkiye gerek coğrafi, gerekse tarihi açıdan Avrupa ile yakın ilişkiler içinde olmuştur. Bu nedenle Avrupa ülkeleriyle ilişkiler Türkiye'nin dış politika gündeminde en üst sıralarda yer almaya devam edecektir."²¹¹ Bunların yanında, AB'ne tam üyeliği, modernleşme sürecinin bir parçası olarak değerlendirmiş, demokratik ve ekonomik düzenin sağlanması için öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Aynı zamanda AB ile ilgili taahhütleri ve birliğin üyelik için diğer aday ülkelerden istediği şartları sağlayacağını amaçlamıştır. Ak Parti'ye göre, Türkiye'de AB üyeliği hedefi, parti politikalarından

²⁰⁹ AK Parti 2023 Siyasi Vizyonu, 30 Eylül 2012

²¹⁰ AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı 2002, s. 5-113

²¹¹ AK Parti 2002 Seçim Beyannamesi, Herşey Türkiye İçin, s.92

bağımsız olarak, Türkiye'nin modernleşme ve demokratikleşme süreci ile birebir örtüşmektedir.²¹²

Partinin AB üyesi yanlısı duruşu Özal'ın liberalleşme reformlarından bu yana ülkede gerçekleşen sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümü yansıtmıştır.²¹³ Bu yaklaşım, artık neredeyse tüm devlet politikalarında AB standartlarına uyum sağlanacağını vurgulamıştır. Bunların içinde Kopenhag kriterlerinin demokrasiye yönelik ilkelerinin ulusal hukuk sitemine uyarlanacağını, ekonominin ihtiyaçları doğrultusunda AB ve diğer dünya kuruluşlarıyla ilişkilerin kurulacağını, yerel yönetim hakkının Avrupa şartlarına uygun olarak dâhil edileceğini ve hatta Milli Güvenlik Kurulu güvenlik ve savunma politikalarının AB standartlarına göre yapılandırılacağı vaatleri bulunmaktadır. Nitekim iktidara geldikleri andan itibaren verilen sözleri tutmaya çalışmışlardır. 2002 genel seçimlerinden günümüze kadar gelen süreçte Gül, I., II., III. Erdoğan ve Davutoğlu hükümetleri programlarında AB'ne tam üyelik hedeflenmiş, bu hedef kapsamında yapılan çalışmaların ülkenin demokrasi, temel hak ve özgürlükler, hukukun üstünlüğü gibi konularda evrensel standartlara ulaşmasında yardımcı olduğuna değinilmiştir. Bütün hükümet programları, partinin seçim beyannamelerine ve programlarına uygun olarak hazırlanmıştır. Ak Parti'nin siyasal hayatta ilk defa iktidara gelmesiyle birlikte Abdullah Gül tarafından kurulan hükümet Ak Parti'nin AB politikalarını genel hatlarıyla çizmiştir:

"...Avrupa Birliği'ne tam üyelik, ekonomik ve demokratik gelişimin sağlanması bakımından öncelikli hedefimizdir. Öte yandan AB'nin sunduğu ekonomik ve demokratik standartlar, yasal ve kurumsal düzenlemeler, tam üyelik şartına bağlı olmaksızın desteklenecektir. Tarihi, coğrafi ve ekonomik bağlarımızdan kaynaklanan diğer bölgesel entegrasyonlar ve komşu ülkelerimizle ekonomik işbirliği çabaları da AB'nin tamamlayıcısı olacak bir anlayış içinde sürdürülecektir...Bu amaçla, Türkiye'nin adaylığının genişleme sürecinde geri çevrilmez bir niteliğe sahip olduğunun tescil edilmesini teminen, katılım müzakerelerinin başlatılmasına çalışılacaktır. Hükümetimiz, Kopenhag kriterlerini tam olarak yerine getirme konusunda kararlıdır. Türkiye'nin Avrupa Birliği ailesi içerisinde hak ettiği yeri en

²¹² Çayhan-Eroğlu, a.g.e., s.17

²¹³ Hasan Kösebalaban, **Türk Dış Politikası**, Çeviren: Hüsamettin İnanç, BigBang Yayınları, Ankara, 2014,s.299

kısa zamanda almasının iki tarafa getireceği kazanımların yanı sıra Avrupa kıtasının ötesinde barış, istikrar ve güvenlik yönlerinden olumlu sonuçlar doğuracağı kuşkusuzdur.

- *Bu çerçevede, TBMM tarafından gerçekleştirilmiş olan uyum yasalarının güçlendirilmesi ve mevzuatımızın temel hak ve özgürlükler açısından bir bütün olarak geliştirilmesi sağlanacaktır. Ayrıca, reformların uygulamaya tam olarak yansımaları ve uygulayıcılar tarafından da özümsemesi için eğitim çalışmalarına ağırlık verilecektir.*
- *Hükümetimiz Avrupa Birliğine uyum sürecinde ekonomik kriterler ile müktesebata uyum alanlarında gerekli çalışmaları hızlandıracak, kamu kurum ve kuruluşlarının eşgüdüm içinde çalışmalarını sağlayacak, uyum için gerekli olan idari kapasiteyi güçlendirecek ve kamu kurumlarıyla, özel sektör ve sivil toplum örgütleri arasındaki işbirliği ve dayanışmayı artıracaktır. Ayrıca, Avrupa Birliği ile mali işbirliğinin geliştirilmesi ve etkin çalışabilmesi için gerekli tedbirlerin alınması sağlanacaktır..."²¹⁴*

AKP tarafından kurulacak olan hükümetlerin AB yaklaşımını genel olarak gösteren bu hükümet programı, partinin en önemli politikalarından biri haline gelmiştir. Nitekim Gül Hükümeti döneminde Avrupa Konseyi, 12-13 Aralık 2002'de Kopenhag Zirvesi'ni gerçekleştirmiştir. Konsey, Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerini karşılaması halinde verilecek olan kararın ardından, 2004 Aralık ayında müzakerelerin başlatılacağını belirtmiştir. Partinin iktidara gelişinden kısa süre sonra verilen bu yeşil ışık, Başbakan Abdullah Gül tarafından mecliste yorumlanmıştır:

"... Bu toplantının önemi şu olmuştur: Türkiye'nin, artık, Avrupa Birliğiyle ilişkileri geri dönülemez bir noktaya gelmiştir, müzakere tarihiyle ilgili kesin bir tarih ortaya konulmuştur, açıklanan nihaî bildiriye 2004 yılı aralık ayında Türkiye ile müzakerelerin başlayacağı söylenmiştir, bu müzakerelerin gecikmeden başlatılmasına vurguda bulunulmuştur, bundan ayrı olarak da Türkiye'nin, Hükümetimizin yaptığı gayretler, Avrupa Birliği yolunda atılan adımlar çok büyük bir takdirle karşılanmıştır, bunlara vurguda bulunulmuştur ve ayrıca daha önceden, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri söz konusu olduğundan, özellikle malî ilişkiler söz

²¹⁴ Abdullah Gül (Kayseri), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:22, C:1, YY:1, 23.11.2002, s.24-57, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c001/tbmm22001003.pdf>, (Erişim Tarihi: 05.08.2015)

konusu olduğundan adaylık statüsünde gösterilen Türkiye, bütçelerden alacağı paylar itibariyle artık müzakereye başlayan ülkeler bölümüne alınmıştır. Bunlar önemli adımlardır, bunların takdiri kamuoyunun önündedir; ama, şu bir gerçektir ki, bunda, atılan adımlarda, hepimizin katkısı olmuştur...'²¹⁵

Gül hükümetinin ardından gelen hükümet programlarında da, özellikle uyum sürecinde ekonomik ilişkilerden sosyal ve siyasal alanlara katkısına kadar yapılan çalışmaların küresel ve bölgesel bir barış vizyonuna sahip olmaya katkı sağlayarak Türkiye'yi her alanda yeniden yapılandırdığına inanılmıştır. AB hedefi, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Türkiye'nin en büyük *modernleşme hamlesi* olarak değerlendirilmiştir. Recep Tayyip Erdoğan'ın 2003 Mart'ında siyasal hayata başlamasıyla birlikte giderek güç kazanan parti, AB çalışmalarını arttırmıştır. Bakanlar Kurulu programını meclise sunan Erdoğan'ın konuşması partinin günümüze değin sürecek olan AB politikalarını özetler niteliktedir:

"... Seçimlerden başarıyla çıkar çıkmaz, Avrupa Birliği turuna çıkmamız ve bu turun neticesinde, ülkemizin Avrupa Birliğine tam üyeliği için Aralık 2004 tarihine müzakere için müzakere tarihi alma başarısı göstermemiz, bu hassasiyetlerimizin tescili olarak ortaya çıkmıştır. İnsan haklarının evrensel düzeye çıkarıldığı ve kullanıldığı, hukukun üstünlüğünün gerçekleştirildiği ve demokrasinin tüm kurum ve kurallarıyla işlediği hukuk sistemini oluşturmak için, iktidarımız süresince gerçekleştireceğimiz temel düzenlemelerden bazıları şunlar olacaktır: Artık ülkemize dar gelen yürürlükteki Anayasa yerine, katılımcı ve özgürlükçü, yeni bir anayasa hazırlayacağız...Avrupa Birliğine üye olma sürecini hızlandırmak ve sonuçlandırmak...Avrupa ülkeleriyle ilişkiler, Türkiye'nin dış politika gündeminde en üst sıralarda yer almaya bundan sonra da devam edecektir. Türkiye'nin Avrupa Birliğine tam üyeliği, hükümetimizin hedeflerinin başında gelmektedir...Hükümetimiz, Kopenhag kriterlerini tam olarak yerine getirme konusunda kararlıdır...Bu çerçevede, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından gerçekleştirilmiş olan uyum yasalarının güçlendirilmesi ve mevzuatımızın temel hak ve özgürlükler açısından bir bütün olarak geliştirilmesi sağlanacaktır. Ayrıca,

²¹⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:22, C:1, YY:1,17.12.2002, s.372-373, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c001/tbmm22001011.pdf>, (Erişim Tarihi: 06.08.2015)

*reformlarının uygulamaya tam olarak yansımaları ve uygulayıcılar tarafından da özümsemesi konusunda her geçen gün artan bir kararlılık gösterilecektir...*²¹⁶

Hükümetin kurulmasından itibaren çalışmaların artırılması devam etmiştir. Yaklaşık iki ay sonra Recep Tayyip Erdoğan'ın meclise AB ile ilgili genel görüşme önergesi sonrasında dönemin Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül, AB ve Türkiye ilişkilerini tarihsel süreç içerisinde değerlendirmiş, izlenmesi gereken politikaları meclise sunmuştur. 15 Nisan 2003'te T.B.M.M.'de Türkiye-AB ilişkilerinin geliştirilmesi, AB'ne katılım süreciyle AB'ndeki gelişmelerin izlenmesi, AB kurumlarıyla ilişkilerin yürütülmesi ve TBMM'ye sunulan kanun tasarısı ve tekliflerin AB müktesebatına uygunluğu yönünden incelenmesi amaçlarıyla "AB Uyum Komisyonu" kurulmuştur. Bunun yanında Türkiye tarafından ilk defa 2001 yılında yayımlanmış olan Ulusal Programın ikincisi yayımlanmıştır. Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül bu programlar ilgili meclise açıklamalarda bulunmuş, ulusal programı herkesin görüşlerini almak amacıyla tartışmaya açmıştır. Gül'ün AB'yi diğer organizasyon ve teşkilattan ayrı tuttuğunu belirttiği meclis görüşmesinde, gelişmeleri büyük bir entegrasyon hareketi olarak nitelmiş ve Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Türkiye'nin en büyük projesi olduğunu vurgulamıştır.²¹⁷

Kopenhag Zirvesi'nde (2002) Konsey tarafından kararlaştırılan "Türkiye'nin siyasi kriterleri karşılması durumunda müzakerelerin başlatılacağı" sözünün devamı niteliğinde atılan en somut adım, 17 Aralık 2004'te Brüksel Zirvesi'nde alınan karar olmuştur. Avrupa Konseyi, Türkiye'nin siyasi kriterleri yeterli düzeyde yerine getirdiğini belirtmekle birlikte, 3 Ekim 2005 tarihinde tam üyelik müzakerelerinin başlanması kararını almıştır. Bu gelişmeden sonra Devlet Bakanı Ali Babacan, AB başmüzakereci olarak görevlendirilmekle birlikte, 29 Haziran 2005'te AB tarafından "Türkiye İçin Müzakere Çerçeve Belgesi ve İlgili Diğer Belgeler"²¹⁸ yayımlanmıştır. Böylece, belirlenen tarihte Lüksemburg'da alınan bir karar doğrultusunda tam üyelik müzakereleri başlamıştır. Abdullah Gül yaşanan bu gelişmeyi tarihi bir dönüm

²¹⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:22, C:8, YY:1, 18.03.2003, s.122-135, bkz.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c008/tbmm22008049.pdf>, (Erişim Tarihi: 24.04.2015)

²¹⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:22,C:20,YY:1,1.7.2003, s.12,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c020/tbmm22020100.pdf>, (Erişim Tarihi:24.04.2015)

²¹⁸ İlgili belge için bkz:

http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/MuzakereCercevesi/Muzakere_Cercevesi_2005.pdf, (Erişim Tarihi: 10.07.2015)

noktası olarak nitelendirdiği meclis görüşmelerinde, varılan noktanın önemiyle ilgili olarak:

"...Bu sadece Türkiye'yi veyahut da Avrupa'yı ilgilendiren bir olay değildir, dünya çapında bir etkisi vardır. Dünya çapında etkisi şundandır: Dünya, son yıllarda büyük bir bunalımın içindedir, hep çatışmalar, kavgalar, gerginlikler, karşılıklı etnik temizlikler, hep bunlarla geçmiştir. Özellikle, 11 Eylül'den sonra bu çok daha şiddetlenmiştir. İlk defa, global anlamda, küresel anlamda, bütün dünyaya nefes aldırın, farklı kültürlerden, farklı dinlerden, farklı tarihî geçmişlerden gelen bir buluşmanın gerçek adımı atılmış oldu. O bakımdan, bunun muhakkak ki, dünya çapında bir etkisi vardır... Tabii ki, Avrupa için de çok önemlidir bu. Çünkü, Avrupa bir şeyi görmüştür: Türkiye'yle beraber olmayı, olabileceğini de hazmetmeye başlamıştır. Yani, farklı kültürü, farklı dini, 73 000 000'a varmış nüfusu, büyük bir tarihî birikimi olan böyle bir ülkeyle çok kültürlü ve çok farklı etnik yapılardan gelen insanlarla beraber olmayı da Avrupa Birliği, Avrupa içine sindirebileceğini ve hazmedebileceğini de burada göstermiştir. Dolayısıyla, Avrupa için de tarihî bir olay olmuştur. Avrupa için de yeni bir statü söz konusudur. Çünkü, Türkiye'yle birlikte Avrupa, şüphesiz ki, stratejik bir güç haline daha kuvvetli olarak gelmiştir...Bölgemiz için de çok önemli olmuştur. Çünkü, Türkiye, zaten, bölgesine istikrar yayan bir ülkedir. Kafkaslarda, Balkanlarda, Ortadoğu'da, Avrupa Birliğiyle beraber bu istikrar çok daha pekişecektir..."²¹⁹ şeklinde açıklama yapmıştır.

Gül'ün açıklamalarında görüldüğü gibi müzakerelerin başlatılması, yalnızca Türkiye'nin bir kazancı değil, aynı zamanda AB'nin ve küreselleşen dünyanın da kazancıdır. Parti liderleri ve üyelerinin de hemfikir olduğu bu görüş, programlarında belirttikleri barışın korunması ve istikrarın sağlanması amaçlarıyla örtüşmüştür. Bu amaçlar, aynı zamanda genel Avrupa ülkeleri için de uyum sağlamıştır.

Üyelik müzakerelerinin başlatılmasının ardından, müzakerelerde ilk aşama olan Tarama Süreci, 25. Bilim ve Araştırma aslında Tanıtıcı Tarama toplantısıyla başlamış ve 2006 yılında tamamlanmıştır. Bu süreçten günümüze değin, Türkiye-AB ilişkileri giderek arttırılmış, zaman zaman yaşanan siyasi etkinlikler olsa da, süreç devam etmiştir.

²¹⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:22, C:94, YY:4,5.10.2005, s.408-409, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c094/tbmm22094003.pdf>, (Erişim Tarihi: 07.07.2015)

AK Parti, dünya sistemine entegrasyon, evrensellik, bölgesel politikalarda siyasal ve liberal etkinlik amaçlarıyla uyumlu bir şekilde AB sürecini günümüze kadar aktif bir şekilde yönetmiş, her ne kadar olumsuz eleştiriler almış olsa da, Türkiye-AB sürecinde dönemin konjonktürünü kullanmayı başarmıştır. Kuruluş ilkelerine uygun olarak atılan bu adımlar, Türkiye'yi, AB kapısından kısmi olarak girdirmeyi başarmıştır. İnsan Hakları ve demokratik açılımları hedeflemekle birlikte, serbest ekonomiyi savunmuş, AB süreci çalışmalarını arttırmıştır. Teknolojik gelişmelerin hız kazanmasıyla küreselleşmenin farklı boyutlarını yaşayan bir dünya sisteminde iktidara gelen parti; AB'nin siyasal, sosyal, ekonomik boyutlarıyla entegrasyonun yayıldığı bir dönemde politikaların çok boyutlu olması sebebiyle Türkiye'nin AB çalışmalarını da çok boyutluluk üzerine temellendirmiştir. Partinin AB politikaları, yalnızca ekonomik ve siyasal kriterleri hedeflememiş, aynı zamanda sosyal kriterleri de içermiştir. Böylece parti gerekli reformları yapmaya çalışmış, Türkiye-AB ilişkilerini de çok boyutlu politikalar üzerinden değerlendirmiştir. Partinin genel programına uygun olarak edinilen bu tutum, Türkiye-AB ilişkilerine ivme kazandırmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KOALİSYON HÜKÜMETLERİNDE BULUNAN PARTİLER İLE DİĞER PARTİLERİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE YAKLAŞIMLARI

1. KOALİSYON HÜKÜMETLERİNDE YER ALAN PARTİLER

1.1. Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi

Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) ve Köylü Partisi (KP)'nin siyasal katılıma birlikte karar vermeleri sonucunda, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CMKP) adı altında 1958'te kurulmuştur. Parti Osman Bölükbaşı'nın genel başkan olmasıyla siyasal yaşama aktif bir şekilde dâhil olmuştur. 1961 genel seçimlerinde meclise elli dört milletvekili kazandırarak seçimlerde üçüncü parti olmuştur. 1962'de Osman Bölükbaşı'nın partiden istifasıyla Alparslan Türkeş genel başkanlığı üstlenmiştir. 1969'a geldiğinde ise Milliyetçi Hareket Partisi adını alarak faaliyetlerine devam etmiştir.

CMKP, milliyetçilik, Turancılık ve Türkçülük ideolojilerine bağlı sağda yer alan bir parti olarak kurulmuş olup bağlı olduğu hürriyet, milliyet, ahlak, ilim, toplumculuk, gelişme, halkçılık, köylücülük ve endüstrileşme ilkelerine sahiptir. Çağdaş insanlığın ortak medeniyetine katılımı amaçlayan parti, milli, demokratik, laik ve sosyal devlet anlayışıyla ileri bir hayat tarzının kurulması ve milletin çağdaş bilim ve tekniğe göre teşkilatlanmasını hedeflemiştir.

Parti programlarında Batılı anlamda demokratik düzen içinde Türk milletinin ilerlemesini vatandaşın insanlıktan nasip alması için mücadele ettiğini belirtmiştir. Serbest rekabete dayalı bir ekonomik sistemi savunmuş, eğitimde yabancı dil öğrenimi ve dünya eserlerinin okutulmasıyla ilgili görüşlere yer vermişlerdir. Ayrıca BM idealine bağlı olarak hukuk, milletlerarası işbirliği ve dayanışmayı ileri sürmüşlerdir. 1961 seçimlerinden sonra millet meclisinde hak kazanarak, Avrupa politikalarıyla ilgili görüşlerini dile getirmeye başlamıştır. Bu dönemde, CKMP

meclis grubu adına konuşan İstanbul Milletvekili Ahmet Oğuz, VIII. İsmet İnönü hükümet programı ile ilgili görüşlerini dile getirirken Müşterek Pazar'a değinmiştir:

*"...Sanayide üzerinde duracağımız belli başlı mevzular, enerji ve maden politikamızın esas hatları bu arada belirtilecek noktalardandır. Hele Avrupa Müşterek Pazarına katılmak istediğimiz şu sıralarda hangi ziraat ve sanayi mevzularında ısrar etmek istediğimizin şimdiden belirtilmiş olması gerekmektedir. Bir taraftan, milletlerarası münasebetlerin sağlayacağı menfaatleri özlerken, diğer taraftan bir çok mevzuları dâhilde imal etmek sevdasından vazgeçmemekle tezatlarla girmekteyiz."*²²⁰

Ahmet Oğuz, Türkiye'nin Ortak Pazar'a yönelik politikalarının teknik olarak sıkıntılı olduğunu ve sürecin önceden belirlenecek bir yöntemle ilerlemesi gerektiğini ifade etmiştir. Nitekim benzer bir söylemi Kütahya Milletvekili Sadrettin Tosbi, yaklaşık bir buçuk yıl sonra yapmıştır. Hükümetin Ortak Pazar konusundaki çalışmalarını eleştirmekle beraber, bu konuda henüz mecliste ve diğer kurumlarda ortak bir kararın sonuca bağlanmadığını dile getirmiştir:

*"...Müşterek Pazara girmeli mi, girmemeli mi? Bu nokta halledilmemiştir. Bu, o kadar mühim bir mevzudur ki, o kadar hayati bir mevzudur ki, bunu hiç olmazsa Meclise malûmat kabilinden arz etmeleri lâzımdır. Bu mevzuda Odalar Birliği ve Vekâletler Müşterek Pazara girip girmeme hususunda bir karar verememişlerdir. Türkiye'nin Müşterek Pazara girip girmemesi hususunda fayda mı vardır, mahzur mu vardır? Bundan da malûmattar değiliz. Sayın Devlet Bakanı Müşterek Pazar müzakerelerine katılıyor. Müşterek Pazarda üç türlü âzalık var, asli âzalık, namzet âzalık ve bir de müşahit âzalık, biz bunlardan hangisiyle temsil edileceğiz, bunu da bilmiyoruz."*²²¹

Görüldüğü gibi CMKP bu dönemde, Ortak Pazar'a yönelik görüşlerini belirtirken hükümeti olumsuz şekilde eleştirmiş, belli bir yol haritasının olmadığından ve gerekli organların bu kuruluşla ilgili ortak karara varmadığından bahsetmiştir.

IX. İnönü Hükümeti'nde koalisyonda bulunan parti, Kocaeli Milletvekili Nihat Erim'in Türkiye'nin genel dış meseleler karşısında güttüğü politika ve NATO,

²²⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:1, C:1, T:1, 30.11.1961, s. 150, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c001/mm_01001015.pdf, (Erişim Tarihi: 01.03.2015)

²²¹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:1, C:5, T:1, 22.05.1962, s.332-333 https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c005/mm_01005090.pdf, (Erişim Tarihi: 01.03.2015)

Ortak Pazar, Yardım Konsorsiyomu, Kıbrıs'a dair Zürih ve Londra anlaşmalarının tatbikatı konularında bir genel görüşme açılmasına dair önergesi üzerine Avrupa entegrasyonunun iktisadi şartları düşünüldüğünde Ortak Pazar'ın önemli olduğunu vurgulamış, hükümetin gerekli şartları hazırlamasında sonuca odaklı bir yol çizmesini ifade etmiştir.²²²

12 Eylül 1963 tarihli AET ile Türkiye arasında Ankara Anlaşması'nın imzalanması hakkında Ortak Pazar ile ilgili görüşlerini millet meclisinde belirtmişlerdir. Parti grubu adına Eskişehir Milletvekili Seyfi Öztürk, bu gelişmeyle ilgili olarak:

*"...Arkadaşlar, hür dünyanın en hayati cephesini teşkil eden Avrupa'nın komünizm emperyalizmine karşı daha kuvvetli olabilmesini temin edecek bir birliğin tek bir Avrupa Devleti haline gelmesi lüzumu aşikârdı. Avrupa Devleti olması şartlarını hazırlayacak-Ortak Pazar konusu hür cepheye dâhil memleketimiz için de büyük önem taşıyordu. Son defa Ankara'da imza olunan anlaşma ile Avrupa Devletleri camiası arasındaki yerimiz bir Avrupa Devleti olarak tescil ve ilân edilmiştir..."*²²³ ifadelerinde bulunmuştur.

Özellikle, partinin liberal ideolojisine dayalı olarak yapılan bu yorum, kapitalizm ve komünizm ekseninde Türkiye'nin Batı blokunda yer almasının doğal bir sonuç olduğunu belirtmiştir. Nitekim bu ifadelerin ardından Seyfi Öztürk, Türkiye'de ve dünyada komünist söylemlerle, Ortak Pazar anlayışına zarar verildiğini vurgulamıştır.²²⁴

Parti, 1965 seçim bildirisinde²²⁵ ise, AET ile ilgili Ortak Pazar'a tam üyeliği, Türkiye'nin geleceği için siyasi ve iktisadi bir teminat olarak gördüklerini ifade etmiştir. Burada dikkat çekici olan, Ortak Pazar'a girmenin siyasi olarak da değerlendirilmesidir. Bununla ilgili bildiride: "Türkiye'nin ekonomik gelişmesi ve batı dünyasının siyasî, sosyal ve ekonomik düzenine ayak uydurabilmesinin ancak Türkiye'nin camia içinde ihraz edeceği tam ortaklık mevki ile mümkün

²²² Cevat Odyamaz (Sivas), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:1, C:11, T:2, 10.1.1963, s.6, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c011/mm_01011028.pdf, (Erişim Tarihi:01.03.2015), Sadrettin Tosbi(Kütahya), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:1, C:10,T:2, 2.1.1963, S.518, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c010/mm_01010024.pdf, (Erişim Tarihi: 01.03.2015)

²²³ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:1, C:21, T:2, 17.09.1963, s.344, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c021/mm_01021138.pdf, (Erişim Tarihi: 10.9.2015)

²²⁴ aynı yer, s.344

²²⁵ **1965 Seçim Bildirisi Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi**, s.22

olabileceğine inanıyoruz." ifadeleri kullanılmıştır. Buradan da anlaşılıyor ki parti tarafından sürecin her ne kadar dönemin koşullarında ekonomik bir amaçla yapıldığı bilirse de, ekonomik gelişmenin yanında siyasi ve sosyal hayatın iyileştirilerek Batı'yla uyumlu hale gelmesi gerekliliği belirtilmiştir. Aynı zamanda sanayinin ve ekonominin Ortak Pazar'ın rekabet şartlarına uyum sağlaması gerektiği iddia edilmiştir. AET politikaları özellikle ekonomide serbest rekabeti savunması sebebiyle partinin genel politikalarına uygun olmuştur. Ne var ki, seçim bildirgelerindeki politikalarını, seçimlerden sonra meclise yalnızca on bir milletvekili kazandırması sebebiyle gerçekleştirememiş, siyasi etkinliğini giderek kaybetmiştir. Nitekim bu dönemden sonra milletvekillerin, Ortak Pazar ile ilgili görüşlerine rastlanmamıştır. Bunun yanında, partinin 1962'de genel başkanlığını üstlenen Alparslan Türkeş'in, Ortak Pazar'la ilgili yaklaşımlarına meclis tutanaklarında da rastlanılmamıştır. Burada, muhafazakâr ve milliyetçi çizgide yürüyen partinin genel başkanının Ortak Pazar gibi önemli bir konuya değinmemesi dikkat çekicidir. Şöyle ki, bir sonraki kurulacak olan partinin de genel başkanı olacak Türkeş'in (MHP) Batıya ve Ortak Pazar'a yaklaşımlarını CMKP'de edindiği bu tavırdan anlaşılmaktadır.

1.2. Yeni Türkiye Partisi

Siyasal boşluğun yaşandığı 1960 askeri müdahalesi sonrasında Yeni Türkiye Partisi (YTP), 12 Şubat 1961'de toprak sahipleri öncülüğünde kurulmuştur. DP'li partiden ayrılanlar tarafından kurulan partinin genel başkanı Ekrem Alican'dır. Liberalizm görüşünü benimsemiş, merkez sağda yer almıştır.

YTP, demokratik hayat tarzını yerleştirerek vatandaşın serbest düşünce ve hareket etme imkânını sağlamayı, anayasaya dayalı düzen içinde kişisel hürriyeti temin etmeyi, ileri insanlık topluluğunun ve batı uygarlığının hakiki bir üyesi olarak Atatürk devrimine sadık kalarak Türkiye'nin dünyadaki yerini almasını temin etmeyi amaçlamıştır. Milliyetçi, laik ve batılı demokrasi hayat tarzını sosyal, iktisadi, siyasi ve kültürel alanda modernleştirmeyi hedeflemiştir. Bu partinin programlarında AET'ye ilişkin bir yoruma rastlanmamıştır.

1961 seçimleri sonucunda meclise girmeye hak kazanan parti, Ortak Pazar hususunda yaklaşımlarını belirtmeye başlamış, pazarın Türkiye'nin ekonomik ve siyasi yapısında rolü olacağına inandıklarını ifade etmişlerdir.²²⁶ IX. İnönü Hükümeti'nde koalisyonda olan parti, aynı söylemlerine devam etmiştir. Kocaeli Milletvekili Nihat Erim'in Türkiye'nin genel dış meseleleri karşısında güttüğü politika ve NATO, Ortak Pazar, Yardım Konsorsiyomu, Kıbrıs'a dair Zürih ve Londra anlaşmalarının tatbikatı konularında bir genel görüşme açılmasına dair önergesi üzerine YTP meclis grubu adına Giresun Milletvekili Nizamettin Erkmen, Ortak Pazar konusunda şu ifadeleri kullanmıştır:

"...Türkiye'nin jeolojik durumu ve Avrupa devletleri ile kültürel, siyasi ve iktisadi bağlarımız bakımından bu gelişmeye katılmamızda büyük fayda ve zaruret olduğu aşikârdır...Muhterem arkadaşlar, biraz evvel de arz ettiğimiz gibi Avrupa'da siyasi birleşmeye matuf bu iktisadi ve siyasi gelişmeler karşısında yabancı kalamıyacağımıza muhakkak nazarı ile bakmaktayız. Ortak Pazara katılmakla, ihraç mallarımıza geniş bir pazar temini, yabancı sermayenin ve modern sanayi ve ziraat tekniğinin memleketimize girmesi, işçi hareketlerinin artması, turizm sanayiinin gelişmesi gibi çok lehte neticeler yanında iktisadi olmıyan psikolojik, kültürel ve dış siyasi faydalara da dikkati çekeriz. Memleketimizin millî savunma, kültürel ve dış siyaset takımından Avrupa'dan ayrı mütalâa edilmesine imkân yoktur..."²²⁷

Nizamettin Erkmen'in de işaret ettiği gibi, YTP Ortak Pazarı, öncelikle siyasi ve iktisadi bağların bir sonucu olarak desteklenmesi doğal görülmektedir. Ana hedef olan iktisadi bir birleşme yanında Türkiye-Avrupa ilişkilerini farklı boyutlarda geliştireceğini savunmuştur. Aynı önerge üzerine görüş bildiren bir diğer Milletvekili Hüsamettin Atabeyli de benzer noktalara değinmiş, Avrupa Birliği'ne katılımın faydalar sağlayacağını fakat bunların Türkiye üzerinde ne gibi siyasi ve iktisadi tesirlerde bulunacağı açıklayacak bir çalışmanın yapılmasını savunmuştur.²²⁸

²²⁶ Mahmut Vural (Sivas Milletvekili), *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:1, C:6, T:1, 5.7.1952, 202, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c006/mm__01006109.pdf, (Erişim Tarihi:12.5.2015)

²²⁷ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:1, C:11, T:2, 10.1.1963, s.9-10, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c011/mm__01011028.pdf, (Erişim Tarihi: 09.05.2015)

²²⁸ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:1, C:11, T:2, 14.1.1963, s.95, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c011/mm__01011030.pdf, (Erişim Tarihi: 12.07.2015)

1965 tarihli seçim beyannamesinde, Batının yaptığı iktisadi ve mali yardımları dolayısıyla dış politikada taviz verilmesine karşı çıkmışlardır.²²⁹ Genel seçimlerin yapılmasıyla birlikte mecliste yerini alan parti grubu adına parti genel başkanı ve Sakarya Milletvekili Ekrem Alican şunları belirtmiştir:

"...Türkiye ihracat kalemlerinde sınai mamullerini dâhil etmediği müddetçe, ihracatında süratli ilerlemeler kaydetmesi güç bir ekonomik ortam içindedir. Bu itibarla devlet sübvansiyonu ile dahi olsa, bir kısım sınai mamullerimizin ihracı suretiyle sanayimizi geliştirmek, insan ve hammadde gücümüzü değerlendirmek zorundayız. Böyle bir ihraç politikası için en müsait zeminin, başlangıçta ticari anlaşmalar yolu olduğunda şüphe yoktur. Sanayimizi müşterek pazarın gelecekteki rekabetine hazırlayabilmek için de böyle bir adımın lüzumu aşikârdır..."²³⁰

Türkiye'nin içinde bulunduğu durumu; ekonomik istikrarsızlık, düzelmeyen sosyal şartlar olarak niteleyen ve dönemin bitmeyen sağ-sol çatışmalarını sürdüren siyasi liderlerini de eleştirdiği bu konuşmasında, Ortak Pazar'ı ekonomik boyutuyla değerlendirmiştir. Liberal ekonomi anlayışlarına uygun olan bu görüş, partinin Ortak Pazar'a olumlu baktığını göstermiştir. Adalet Partisinin tek başına iktidar olduğu yıllardan 1968'e gelindiğinde, Ekrem Alican, Ortak Pazar ile ilgili benzer kaygıları taşıdığına değinmiş ve sanayii konusuna değinmiştir:

"...Yarın Müşterek Pazara hazırlanıyoruz. Müşterek Pazara gittiğimiz zaman Türkiye sureti katiyede Müşterek Pazar içerisinde perişan olmaya ve bütün sanayiini mahvolur hale getirmeye mecbur kalabilir. Bu itibarla hem müstehliki himaye bakımından, hem de yerli sanayiinin hem fiyat, hem kalite mevzuunda vasıflı hale gelmesi bakımından böyle bir mekanizmayı kurmak mecburiyeti vardır. ..."²³¹

Bir sonraki seçimlerin yaşandığı 1969'a gelindiğinde, Süleyman Demirel'in Başbakanlığında Adalet Partisi yeniden tek başına iktidara gelmiş, YTP ise gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Altı milletvekili ile mecliste temsil edilen partide, Ortak Pazar'a ve Avrupa Birliği'ne yönelik herhangi bir düşünceye rastlanmamıştır. Genel bir değerlendirmeye bu döneme kadar parti, Ortak Pazar'ı desteklemekle birlikte, bu pazara girmenin belirli koşullara bağlı olduğunu ifade etmiş, izlenecek politikaların

²²⁹ Seçim Beyannamesi Y.T.P. Yeni Türkiye Partisi 1965, s.77

²³⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:1, T:4, 12.02.1965, s.42-43,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c036/mm__01036056.pdf, (Erişim Tarihi:09.05.2015)

²³¹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:, 2, C: 26, T:3, 28.2.1968, s.676

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c026/mm__02026054.pdf, (Erişim Tarihi: 08.05.2015)

belirli bir yöntem dahilinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Partinin modernleşme ilkesine bağlı olarak Batıyla ilişkilerin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.

1.3. Milliyetçi Hareket Partisi

Genel Başkanı Osman Bölükbaşı olan Cumhuriyetçi Millet Partisi ile Köylü Partisi'nin birleşmesiyle oluşan Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin kuruluşuyla birlikte CMKP, devletin anti-komünist yapısının belirginleştiği bir dönemde kurulmuştur. Milliyetçi ve muhafazakâr bir aydın kesimine sahip parti Alparslan Türkeş'in genel başkan seçilmesiyle yeni bir politika belirlemiş, 8-9 Şubat 1969'da yapılan kongresinde Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak adını değiştirmiştir. Bu olay, Alparslan Türkeş'in partiye kendi kişiliğinde bir kimlik kazandırarak partinin ideolojisini ve örgütünü adeta sıfırdan yeniden yaratmıştır.²³²

Türk milliyetçiliği ve Türk-İslam ülküsü üzerinden muhafazakâr kesime ulaşmaya çalışan parti, antikapitalist ve antikomünist söylemleriyle Türk siyasal hayatına aktif katılım sağlamıştır. Her ne kadar 1969 ve 1973 genel seçimlerinde başarıya ulaşamamış olsa da, 1977 seçiminde onaltı milletvekili ile meclise girmeyi başararak kurulan koalisyon hükümetinde dördüncü sırada yer almıştır. "MHP, bir yandan geleneksel Orta Anadolu muhafazakârlığına yaslanmaya çalışırken, büyük kentlerde de esas olarak taşralı gençliği örgütlemeye yöneldi."²³³ 1975'ten itibaren "ülkü ocaklarının" faaliyetleri, partiye yönelik eleştirileri arttırmış, dönemin ülkücü sağ-sosyalist sol hareketleri birçok aydın tarafından ülkenin iç savaşa sürüklendiği gerekçesiyle parti suçlanmıştır. Bu dönemde parti çalışmaları, nasyonal sosyalistlik ve faşistlik olarak nitelendirilmiştir. "Bayrak, millet, milli ülkü" sloganlarına devam eden parti, 12 Eylül askeri müdahalesiyle kapatılarak 1981-1993 yıllarında bu isim altında siyasal hayata katılamamış, önce 1983'te kurulan Muhafazakâr Parti, daha sonra ise 1985'te kurulan Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) adı altında ideolojisini sürdürmeye çalışmıştır. 1987 referandumuyla siyasal parti liderlerinin yasağı

²³² Şaban Sitebölükbaşı, *Parti Seçmenlerinin Siyasal Yönelimlerine Etki Eden Sosyoekonomik Faktörler*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001, s.134-135

²³³ Merdan Yanardağ, *MHP Değişti Mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi*, Gendaş A.Ş., İstanbul 2002, s.77

kalkınca Alparslan Türkeş MÇP'nin genel başkanlığına gelmiştir. 1992'de MÇP feshedilerek, partinin adı yeniden MHP olmuştur.

MHP adının yeniden alınmasıyla programlarını oluşturan parti, 1995 seçimlerinde meclise hiç bir milletvekili kazandıramamıştır. 1999 genel seçimlerinde yüzyirmidokuz milletvekiliyle meclise ikinci parti olarak girmiş ve koalisyon hükümetinde yer almıştır. 2002 genel seçimlerinde ise milletvekili meclise girememiştir.

Ülkücülük, Türk milliyetçiliği, Türkçülük ve Turancılık ideolojileri üzerinden siyasal hayata katılmış, aşırı sağda yer almıştır. Ana ülküsünü Türk milletinin madden ve manen kalkınmasını en kısa zamanda gerçekleştirmek, ilimde ve teknikte araştırmacı gücünü ortaya koymak, her türlü terör ve sosyal anarşiyi aşmak, iktisadi ve sosyal refahı sağlamak ve böylece bütünleşmiş bir toplum yaratmak, Türkiye'yi çağın güçlü ve itibarlı gelişmiş ülkelerin biri yapmak oluşturmuştur.

Hızlı batılılaşmanın yarattığı tedirginlik ve tepkinin kendisini ideolojik olarak milliyetçi-İslamcı bir çizgide ifade etmesi, MHP ile diğer sağ partiler arasında bir geçişkenlik zemini oluşturdu.²³⁴ Parti kurulduğu yıl yayımladıkları seçim bildirimlerinde Batının değerlerinin sathi şekilde alınmasını eleştirmiş, Batı çizgisinden uzak milli değerlerin öne çıkarılmasını savunmuştur.²³⁵ Bu olumsuz eleştirilerini eğitim, Türkiye'nin Batılı ideolojilere hizmet etmesi, ilim ve teknoloji, iktisadi gelişim gibi alanlarda ileri sürmüşlerdir. 1969 seçimleri sonucunda Adalet Partisi Süleyman Demirel Başbakanlığında yeniden tek başına iktidara gelmiş, MHP'den ise meclise yalnızca parti genel başkanı olan Adana Milletvekili Alparslan Türkeş girebilmiştir. Türkeş, II. Demirel hükümeti programı hakkında yaptığı konuşmada, Ortak Pazar'la ilgili parti ideolojileri doğrultusunda bir açıklama yapmıştır:

"...Günümüzün en önemli meselesi, Türkiye'nin Ortak Pazara katılması konusudur, biz, Ortak Pazar'a katılmayı milli sanayimizin korunmasını sağlamak amacı ile zamansız bulmaktayız. Türkiye'de iktisadi kalkınma çabaları yabancı memleketlerce yakından izlenmektedir. Bundan önceki devrelerde olduğu gibi, Türkiye'yi iyi bir piyasa olarak gören memleketlerin, çeşitli yollardan büyük

²³⁴ Yanardağ, a.g.e., s.79

²³⁵ Memleket ve Dünya Hadiseleri, M.H.P. Milliyetçi Hareket Partisi 1969 Seçim Bildirisi, s.4

projelerin gerçekleştirilmesini baltalamak amacıyla bazı önemli faaliyetlerde bulunabileceğini bu vesile ile Yüce Meclise arz etmeyi bir vazife sayıyorum..."²³⁶

Bu açıklamadan sonra mecliste tek başına partiyi temsil etmeye devam eden Türkeş'in Ortak Pazar ile ilgili başka bir yorumuna rastlanmamıştır. 1973 seçimleriyle birlikte MHP iki milletvekiliyle meclise girmesiyle durum pek değişmemiştir. Bu dönem meclis görüşmelerinde Türkeş, daha çok Kıbrıs sorunu ve Türkiye'nin iç siyasi sorunlarını ele almıştır. Ortak Pazar'la ilgili açıklamalara rastlanmamıştır.

Yine 1977 tarihli seçim bildirgesinde²³⁷ kapitalist ve komünist söylemlerin Türkiye'de yer etmesine karşı çıkmakla birlikte, bir yandan çağdaş dünya şartları bakımından eğitim, ilim ve teknik, askeriye gibi alanlarda modernleşmeyi savunmuşlardır. Özellikle dış politikada emperyalizme karşı, egemenliğe dayalı bir çizgide ilerlerken diğer ülkelerle yapılacak olan ittifakların bu doğrultuda ele alınmasını söylemişlerdir. Burada dikkat çeken husus şudur ki; aynı seçim bildirgesinde dış politika hususunda Türkiye ile Batı Avrupa ülkeleri arasında iyi münasebetlerin iktisadi, sosyal, kültürel ve savunma konularında karşılıklı yararlar sağlayacağına değinmekle beraber Ortak Pazar'ı bir kölelik olarak belirtmiş ve karşı olduklarını bildirmişlerdir. Avrupa'yı iktisadi yönüyle değerlendirirken Ortak Pazar ile ilgili şu ibareler yer almıştır:

"...Çağdaş milliyetçiliğin en önemli şiarı, millî iktisadımızı kendi ayakları üzerinde durdurmaktır. Ancak şu bir gerçektir ki, modern sanayi, gerek pazar ve gerekse yatırım yönünden millî hudutları aşmıştır. Bu noktada milletlerarası iktisadî entegrasyon akımları başlamıştır. Bizim temel görüşümüz şudur ki : Gelişmiş bir ülkeyle gelişen bir ülkenin kontrolsüz ve ekonomi kanunlarına terk edilmiş bir entegrasyona girmeleri halinde bundan gelişmiş ülkeler kazançlı, gelişen ülkeler zararlı çıkar. Bizim Ortak Pazara karşı çıkmamızın temel iktisadî sebebi budur."

Bunun için, 1977 seçimlerinde onaltı milletvekiliyle mecliste temsil edilen parti, milli iktisadın Ortak Pazar ülkelerine bağımlı hale gelmesine karşı olduklarını belirtmişse de AET'ye üyeliğin yeni gelişmekte olan sanayiye darbe vuracağını, Avrupa sanayi ile Türk sanayisinin benzer koşullarda olmadığı, gümrüklerin serbest

²³⁶ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:3, C:1, T:1, 10.11.1969, s.129, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c001/mm__03001005.pdf, (Erişim Tarihi:16.06.2015)

²³⁷ *1977 Milliyetçi Hareket Partisi Seçim Beyanamesi*, Türk Milleti Uyan, Ankara, 1977, s.3-80

olmasıyla birlikte Türk sanayisinin çökerek işsizliği arttıracığı gibi hususlara değinmişlerdir.²³⁸ Ayrıca Alparslan Türkeş tarafından Ortak Pazar'ın dolaylı olarak Sevr Anlaşmasını gerçekleştireceği, kültürel ve sosyal deformasyona neden olarak milli sanayinin gelişmesini engelleyeceği belirtilmiştir.²³⁹ Bunların yanında, yemişli yıllarda Türkiye'deki tüm siyasal partilerin dile getirdiği AT ile ilişkileri yeniden değerlendirme talebinin savunucusu olmuştur.²⁴⁰ MHP grubu adına Konya Milletvekili Agah Oktay Güner, 1978 Sanayi Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde Ortak Pazar'la ilgili meclise görüşmelerinde şu açıklamalarda bulunmuştur:

*"...Gözü kapalı dış ekonomiye açılmaya karşıyız; gözü kapalı Ortak Pazar savunuculuğu veya Ortak Pazar düşmanlığı yapmıyorum. Memleket gerçekleriyle, dünya gerçekleriyle, Ortak Pazarla olan münasebetlerimizi sanayileşmemiz açısından değerlendirmemizin şart olduğuna inanıyoruz. Ortak Pazara katılmakla, rekabet mücadelesini sanayi sektörü omuzlayacaktır, sanayimiz verecektir...."*²⁴¹

"1980 yılından itibaren MHP'nin AT ile ilişkilere bakış açısında önemli bir kırılma gözlenmiş ve MHP Türkiye'nin Batı Avrupa'ya yakınlaşmasını onaylamıştır. Afganistan'ın 1979'da Sovyetler Birliği tarafından işgalinin de etkisiyle, Türkiye'nin ancak Batı ile ittifak içinde sosyalist bloğa karşı çıkabileceği gerçeği MHP'nin tavır değiştirmesine yol açmıştır."²⁴² Bu kırılmanın yaşandığı dönemlerin ilk yıllarında Sivas Milletvekili Ali Gürbüz, MSP Genel Başkanı ve iki arkadaşının Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen hakkında verilen gensoru önergesini değerlendirmiştir. Gürbüz'ün açıklamaları, MHP'de Batıya yönelik tutumların önemli ölçüde değiştiğini göstermiştir:

"...Sayın milletvekilleri, bugün dünyada mevcut olan milletlerin yaşayabilmek ve ayakta durmak için tek başlarına yaşamaları zorlaşmıştır. Dünya iki bloka ayrılmış; her millet, her devlet kendilerince milletlerinin menfaatini ve çıkarlarını düşünerek bünyelerine uygun bir bloku ihtiyar edip, oraya iltihak etmişlerdir.

²³⁸ Necati Gültekin (Ankara), *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:5, C:3, T:1, 23.2.1978, s.658, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c003/mm__05003114.pdf, (Erişim Tarihi:12.07.2015), Agah Oktay Güner (Konya), *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:5, C:4,T:1, 25.2.1978, s.201, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c004/mm__05004116.pdf, (Erişim Tarihi:15.07.2015)

²³⁹ Şermin Korkusuz, *Turkey And Its Relation To The European Union From A Radical Nationalist Perspective: The Nationalist Action Party From The Early 1990's Until The Present*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.70

²⁴⁰ Çayhan-Oğurlu, *a.g.e.*, s.130

²⁴¹ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:5, C:4, T:1, 25.2.1978, s.200-201,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c004/mm__05004116.pdf, (Erişim Tarihi:16.07.2015)

²⁴² Çayhan-Oğurlu, *a.g.e.*, s.130

Türkiye de kendi bünyesine uygun, Batı ittifakını seçmiş ve Batı'ya iltihak etmek suretiyle hayatını ve yaşamını devam ettirme imkânını orada bulmuştur. Çünkü, Türkiye'nin bundan başka zaten yolu yoktu. Gerçeği söylemek lazımsa, hem Allah'tan, hem hürriyetten uzak olan Rusya ve onun tarafını tutamazdı. Kendi dinlerince, kendilerince dindar olan, kendi dinlerine bağlı, hürriyetleri namütenahi Batı Avrupa ülkelerinin siyasetini kendime siyaset etmesi de, cihetteki bu Müslüman millet için layık olan bir yoldu. Elbette ki, bu meyanda Türkiye Batı ile kader birliği yapmıştır; onunla iyi geçinecektir, iyi geçinmeye de mecburdur. Zaten anlaşmanın gereği de budur, ahde vefa da lazımdır."²⁴³

Partide yaşanan bu değişimin etkisi 12 Eylül askeri müdahalesi ile birlikte uzun soluklu olmamıştır. Müdahale sonrası kapanan siyasal partilerin çizgileri, farklı bir isimle kurulan yeni partilerle devam etmiştir. MHP'nin ideolojilerini yansıtan parti olarak Milliyetçi Çalışma Partisi yeterli başarıyı göstermemiş, mecliste temsil hakkı kazanamamışlardır. Siyasal parti yasalarının kaldırılmasıyla birlikte MÇP'nin feshedilmesi sonucu MHP yeniden kurulmuştur. 1993 seçimlerine girmeye hak kazanan parti, yeni program ve seçim bildirelerini yayımlamıştır. Bu dönem, askeri müdahale öncesi yaklaşımlarını devam ettiren MHP için AT'ye yaklaşmak demek, liberal kapitalizmi, komünizmi veya taklitçiliğe dayanan Batıcılığı kabullendiğini göstermemiş, 1993 tarihli programlarında Batı düşüncesine, eğitime, ekonomisine dayalı politikalara eleştirel yaklaşıma devam etmiştir. Türkiye'nin AT'ye yönelik politikalarının gözden geçirilmesini ve millet iradesine verilmesini önererek bu konuda referandum yapılmasını talep etmişlerdir. Bu programda da yine çelişkili bir ifade olarak AT'ye katılımı onaylasa da günün şartlarında AT'nin nihai amacı olan siyasi ve sosyal bütünleşmeyi getirecek Avrupa Birliği oluşumunu reddetmiştir. Fakat bir sonraki 1995 tarihli seçim bildirimlerinde AB'yi kabullenen bir tutum sergilemiştir. AB referandumu tekrar gündeme getirerek, tarımda ve sanayide Avrupa ve dünya pazarlarına dönük politikaların ileri sürmüş, AB olduğu kadar Türk Cumhuriyetleri, İslam ülkeleri ve üçüncü dünya ülkeleriyle de ekonomik ve ticari işbirliğinin yapılmasını gerekli görmüşlerdir. Ne var ki, bu iki seçimlerden sonra meclise girememişlerdir. Gümrük Birliği tartışmaları sırasında farklı bir duyarlılık

²⁴³ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:5, C:16, T:3, 28.08.1980, s.780, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c016/mm__05016126.pdf, (Erişim Tarihi:17.06.2015)

içine girmişlerdir: MHP açısından yetmişlerde temel tehdidi oluşturan sosyalizmin ortadan kalmış olması ile tarih sahnesine çıkan Türki Cumhuriyetlere verilen önem, Türkiye'nin AT ile ilişkilerine getirilen eleştirileri de biçimlendirmiş, örneğin, Gümrük Birliği'nin Türki Cumhuriyetlerle ilişkileri olumsuz etkileyebileceğini dikkat çekmiş ve birlik uğruna Kıbrıs'tan ödün verilmemesi gerektiği vurgulanmıştır.²⁴⁴ Fakat her ne kadar bu endişeleri ve hükümete yönelik eleştirilerine devam etmiş olsa da, MHP bu konudaki görüşlerini yumuşatmıştır.

Nisan 1997'de Alparslan Türkeş'in vefatı ile genel başkanlığa gelen Devlet Bahçeli, partinin 5 Kasım kurultayında yaptığı konuşmada Dokuz Işık doktrini yerine küreselleşme, Avrupa Birliği ve demokratikleşme kavramlarına değinmesine tanık olunmuştur.²⁴⁵ Bahçeli konuşmasında, *"Türkiye'nin AB üyeliği hem Türkiye, hem de Avrupa açısından dönüm noktası olacaktır"* ifadesini kullanmış ve *"adil ve onurlu bir işbirliği"* tavrının kabul edilmesini belirtmiştir.²⁴⁶

Parti, 1999 seçimlerinde büyük bir başarı sağlayarak mecliste yüzyirmidokuz milletvekili ile temsil hakkı kazanmış, ikinci parti olmuştur. Demokratik Sol Parti ve Anavatan Partisi ile koalisyon yapılan hükümette AB ilişkilerine olumlu yaklaştığı görülmüştür. Aynı zamanda AB'ye uyum için çeşitli kanunlarda değişikliğe gidilmiştir. Fakat bunların yanında parti, birliğe ve hükümetlere konuyla ilgili ciddi eleştiriler yapmaya devam etmiştir.

AB sürecinin iyileştirilerek Türkiye'nin karşılaştığı muhtelif konulara fayda sağlayacağını belirtmişlerdir. Özellikle, dünya ekonomisine entegrasyonun sağlanması yanında AB ile Gümrük Birliği Antlaşması'nın Türkiye'nin AB ticari ve ekonomik mevzuatına uyum zorunluluğunu vurgulamışlardır.²⁴⁷ Bu dönem, MHP grubu adına Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Devlet Bahçeli, işbirliği örgütlerine yönelik genel yaklaşımlarını şu şekilde ifade etmiştir:

"...Bütünüyle yerküreyi birbirine bağlayan bu dinamizmin neticelerinden birisi, uluslararası sistemde bölgesel veya küresel ölçekte yeni ilişkilerin doğmasıdır. Bu yeni ilişkilerden birisi, milletler arasında yeni işbirliği ve çıkar örgütlerinin kurulmasıdır; bunların başında, bölgesel ittifak örgütleri gelmektedir. Amerika

²⁴⁴ Çayhan-Oğurlu, a.g.e., s.130

²⁴⁵ Murat Yetkin, *Avrupa Birliği Bekleme Odasında Türkiye*, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, Kasım 2000, s.90

²⁴⁶ Yetkin, a.g.e., s.91

²⁴⁷ MHP grubu adına Abbas Bozyel (İğdır), *TBMM Tutanak Dergisi*, D:21, C:21, YY:2, 21.12.1999, s.164, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c021/tbmm21021039.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.06.2015)

Birleşik Devletlerinin öncülüğünde kurulan NAFTA, bizim içerisinde yer almaya çalıştığımız Avrupa Birliği, Japonya'nın önderliğindeki Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü, bunlardan önemli olanlardır. Küreselleşme süreci, ekonomik ve teknolojik güç merkezlerinin veya devletlerin etkisinde olacak bir tarzda çalışma eğilimi taşımaktadır. Bu sürecin dışında kalmamız, ülke olarak içimize kapanmamız mümkün değildir. Yapmamız gereken şey, bir taraftan, Türk-İslam kültür coğrafyasında yeni oluşumlar içinde, global ölçekli ihtiyaçlara cevap teşkil edecek ilişkiler inşa ederken, diğer taraftan, Avrupa Birliği gibi mevcut küresel yapılar içerisinde kendi potansiyelimizi harekete geçirecek yolları bulup geliştirmektir, Türkiye, ne Batı'dan kopmalıdır ne de Batı'ya mahkûm olmalıdır..."²⁴⁸

Parti, ilişkilerin belli bir düzen ve bütünlük içinde gerçekleştirilmesini savunmuştur. MHP grubu adına Oktay Vural, AB'nin dayatmış olduğu Kopenhag Kriterleri ile ilgili şu ifadelerde bulunmuştur:

"...Türkiye'nin Kopenhag kriterlerine uyum göstermesi, aslında, Avrupa Birliğine girme amacına matuf sayılmamalıdır. Zaten, 57 nci hükümet, Avrupa Birliğine aday olma sürecinden önce, Türk Milletinin hak ettiği yönetim sistemini gerçekleştirmenin adımlarını atmıştır. İnsan hakları ve demokratikleşme, bizim, Türk Milletine olan saygımızın, insanın yaratılmışların en şerefli olduğu bir sonucudur. Avrupa Birliğine girişimiz, bu değerlere sahip bir yönetim anlayışında, tüm Türk Milletine hizmetten geçmektedir...Avrupa Birliğine uyum sürecinde, Kopenhag ve Maastricht kriterleri, bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Kriterlerden birine, diğerlerinden daha fazla önem atfeden yaklaşımları sağlıklı bulmuyoruz; sadece bir kriteri dile getirmeyi de uygun bulmamaktayız..."²⁴⁹

Kopenhag ve Maastricht kriterleri ekonomik olduğu kadar siyasal nitelik taşımaktadır. Vural'ın belirttiği gibi parti, bunların bir bütün olarak değerlendirildikten sonra AB yolunda ilerleneceğini kabul etmiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde Afyon Milletvekili Müjdat Kayayerli ve kırk yedi arkadaşı, Türkiye'nin Avrupa Birliğiyle ilişkilerinin incelenmesi, AB üyesi ve aday ülkelerdeki Türklerin

²⁴⁸ TBMM Tutanak Dergisi, D:21, C:20, YY:2, 19.12.1999, s.363, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c020/tbmm21020037.pdf>, (Erişim Tarihi:15.06.2015)

²⁴⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D:21, C:22, YY:2, 28.12.1999, s.658, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c022/tbmm21022046.pdf>, (Erişim Tarihi:17.06.2015)

sosyal, ekonomik, kültürel ve eğitsel sorunlarının araştırılması ve çözüm yollarının belirlenmesi amacıyla Meclis araştırması açılmasına ilişkin bir önerge sunmuştur.²⁵⁰ Yeni uygulanacak olan stratejinin belirlenmesi, dış politikanın tespit edilmesi ve ilişkilerin incelenmesi amacıyla sunulan bu önergenin özet gerekçesinin altında *ulusal egemenliğin kısıtlanması* tehdidi yatmaktadır. AB mevzuatlarının uyum çalışmasının yapılırken milli menfaatlerin ve egemenliğin göz önünde tutulması gerektiği ifade edilmiştir. MHP'nin Avrupa Birliği'ne yönelik çalışmaların yoğunlaştırılması gerektiğini belirten bu görüşler, Sekizinci Beş Yıllık (2001-2005) Kalkınma Planı meclis görüşmelerinde desteklenmiştir. Bu görüşmelerde, çeşitli sektörlerde AB normlarına uygun hukuki düzenlemelerin ve standartların yükseltilmesi ve Kalkınma Planının AB yolunda beraberliğin nasıl sağlanacağı hedefinin koyduğunu belirtmişlerdir.²⁵¹ Böylece parti, AB'yi desteklediğini, AB ile Türkiye arasındaki ilişkilerin karşılıklı menfaat sağladığını açıklamışlardır.²⁵²

Bütün bu gelişmeler, MHP tarafından çeşitli konularda AB sürecinin eleştirilmesini engellememiştir. Bu konulardan biri, Alparslan Türkeş döneminden üzerinde önemle durulan bir konu olarak Kıbrıs Sorunu gelmektedir. Kıbrıs, AB sürecinde Türkiye'nin bir yarası olarak günümüze kadar devam eden bir sorun olmuştur. MHP, 70'lerden itibaren öngördüğü Kıbrıs sorunuyla AB ilişkilerinin bir çıkmaza girdiğini zaman zaman dile getirmiştir. Nitekim MHP Genel Başkanı ve Meclis grubu başkanı Devlet Bahçeli, Kıbrıs Barış Harekâtının 25 inci yıldönümü nedeniyle yapmış olduğu konuşmada, bu hususa değinmiştir:

"...Birleşmiş Milletler zeminindeki görüşmelerden istediği sonucu alamayan Rum-Yunan ikilisi, Kıbrıs sorununu, 1990 yılından itibaren Avrupa Birliği zeminine taşıma gayretlerini yoğunlaştırmışlardır. Bu bağlamda, garanti anlaşmasına aykırı olarak, Ada'nın tamamını temsil etmeyen Kıbrıs Rum yönetimi, 9 Temmuz 1990 tarihinde, Avrupa Birliğine, Kıbrıs Cumhuriyeti olarak müracaat etmiştir. Planlarına göre, Kıbrıs Rum yönetiminin Avrupa Birliğine tam üye olması halinde, Türkiye'nin garantörlüğü ortadan kalkacak, Türk askeri zorunlu olarak Ada'da çekilmek

²⁵⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:28, YY:2, 7.3.2000, s.16-18,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c028/tbmm21028066.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.06.2015)

²⁵¹ MHP grubu adına Mehmet Arsan (Ankara), Mihrali Aksu (Erzincan), İsmail Köse (Erzurum), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:37, YY:2, 26.06.2000, s.395-415,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c037/tbmm21037119.pdf>, (Erişim Tarihi:19.06.2015)

²⁵² Kürşat Eser (Aksaray), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21,C:50,YY:3, 18.12.2000, s.398,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c050/tbmm21050035.pdf>, (Erişim Tarihi:19.06.2015)

mecburiyetinde kalacak, Kıbrıs Ada'sının da Yunanistan'a ilhak olunmasının yolu böylece açılacaktır. Yine planlarına göre, Türkiye'nin üyesi olmadığı bir Avrupa Birliğine tam üye olması, Kıbrıs Türklerini koruma açısından geçersiz, Türkiye'yi uzakta tutma açısından Rumlar için çok değerli bir garanti sistemi oluşturacaktır. Böylece, açıkça ilan edilmeyecek bir enosisin, dolaylı olarak, Avrupa Birliği içinde gerçekleştirilmesi sağlanacaktır. Avrupa Birliğinin, sadece Kıbrıs Rum yönetimini tam üye olarak alması durumunda ise, görüşmeler, tamamen Birleşmiş Milletler zemininden Yunanistan'ın etkili olduğu Avrupa Birliği zeminine kayacaktır. Bu durumda, Kıbrıs sorunu, Türkiye-Avrupa Birliği sorunu haline gelecektir. Nitekim, Avrupa Birliği, 12-13 Aralık 1997 Lüksemburg Zirvesinde, Kıbrıs Cumhuriyeti adı na, Rum yönetimiyle tam üyelik görüşmelerinin başlatılması kararı alarak, bu süreci başlatmıştır. Bu süreç, Avrupa Birliğinin en ciddi hatalarından birini oluşturmuştur; çünkü, bu tercih, Türkiye Cumhuriyetine ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetine meydan okumak anlamına gelmiş, öte yandan, Türkiye'nin, Avrupa Birliği üyeliği için ileri sürdükleri Avrupa değerlerinin ve ideallerinin, yine, kendileri tarafından ayaklar altına alınmasına sebep olmuştur.²⁵³

Kıbrıs'ın 1974'ten sonra AB ile ilişkilerin kötüleşmesine sebebiyet verdiğini bu konuşmada vurgulayan Bahçeli, Türkiye üzerinde AB'nin bu konuda baskı uyguladığını söylemiştir. Bahçeli'nin haklılığı, bugün halen bir çözüme kavuşturulamamış Kıbrıs sorununda görülmektedir. Zaman zaman AB ve Türkiye arasında konuyla ilgili gerginlikler yaşanmaya devam etmektedir.

Türkiye'nin karşılaştığı özellikle terör sorunu partinin Batıya bakışında zaman zaman sert bir tutum almasına neden olmuştur. Batılı devletleri izlediği politikalarından dolayı ikiyüzlülikle suçlanmış, bu devletlerin küreselleşme teması altında etnik ayrımcılığı ve terörü kışkırttığını iddia etmiştir. Bu savını Maastrich Anlaşması ile bölgesel işbirliğinin üzerinde olan 'birleşik ve tek Avrupa' hedefini taşıyan AB ülkelerinin PKK'ya destek vermesine dayandırmışlardır. Yine 1999 Hükümet Programı görüşmelerinde MHP grubu adına konuşan İsmail Köse, Avrupa devletlerinin bu konuda terörü desteklediğini dile getirmiştir.²⁵⁴ Güneydoğu ve Doğu

²⁵³ TBMM Tutanak Dergisi, D:21,C:6,Y:1, 15.7.1999, s.347,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c006/tbmm21006034.pdf>, (Erişim Tarihi:20.06.2015)

²⁵⁴ TBMM Tutanak Dergisi, D:21, C:1, YY:1, 7.6.1999, s.203,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c001/tbmm21001012.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.06.2015)

Anadolu'da yaşanan PKK, MHP tarafından Kopenhag siyasi kriterlere uyum çalışmaları aşamasında sürekli ele alınmış, yalnızca terör örgütü PKK ile kalmamış, bu bölgede yaşayan Kürt halkı için de yoğunlaşmıştır. Bunun yanında, 11 Eylül 2001'de ABD'de yaşanan terör saldırısını değerlendirmelerinde aynı zamanda Türkiye'nin bölge olarak terörizmin ortasında bulunduğunu ifade eden MHP grubu adına Hatay Milletvekili Mehmet Şandır, yükselen terörizme karşı AB'nin sorumluluk almasını istemiş, Türkiye'nin de Batı güvenlik sisteminin içinde olması gerektiğini savunmuştur:

"...Türkiye, yeni oluşacak Batı güvenlik sistemleri içerisinde, mutlaka, karar ve merkezde yerini almalıdır; bu, talep edilmelidir. Avrupa Birliği, son olayı doğru yorumlayarak, İslama dönük bakış açısını gözden geçirmeli, sağduyulu bir yaklaşımla, farklı din ve uygarlıkların getireceği yumuşamayı sağlamalıdır. Bu noktada, Türkiye'nin çok önemli bir fonksiyon ifa edeceğini Batı'ya hatırlatmalıyız. Bu sebeple, Türkiye'nin Avrupa Birliğine girişi çabuklaştırılmalıdır; bu, Batı'dan talep edilmelidir. Türkiye, yıllardır söylediği; fakat, Batılı dostları tarafından anlaşılmayan veya anlaşılmak istenmeyen terör konusundaki haklılığının tescilini, elde ettiği bu konum dolayısıyla yeniden hatırlatmalıdır..."²⁵⁵

2002 yılında, çeşitli kanunlarda değişiklik yapılması hakkındaki kanun teklifi görüşmelerinde bütün partiler Avrupa Birliği'ni değerlendirmiş, yapılan kanun teklifleri farklı boyutlarıyla ele almıştır. MHP adına konuşan milletvekilleri, AB sürecinde ilerleme kaydetmek amacıyla yapılan bazı kanun değişikliği tekliflerini olumsuz olarak eleştirmiştir. Nitekim Birinci Uyum Paketi kapsamına yapılan kanun değişiklikleri görüşmelerinde AB'ye girme süreciyle PKK'nın siyasallaşmasına çanak tutulduğunu dile getirmişlerdir.²⁵⁶ Bunların arasında idam cezası ve farklı dil ve lehçelerde de yayın yapılabilmesi MHP'nin şiddetle karşı çıktığı hususlardan olmuştur. Özellikle Kürt politikasıyla ilgili kaygıları taşıyan parti liderleri, kanun değişikliği teklifleriyle ilgili konuşmalarında bunları dile getirmiş, aynı zamanda AB'ye yüklenmiştir. MHP grubu adına konuşan Aydın Milletvekili Ali Uzunyılmaz'ın farklı dillerde yayın yapılabilmesiyle ilgili konuşmasında görüyoruz:

²⁵⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:71, YY:4, 10.10.2001, s.249,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c071/tbmm21071005.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.4.2015)

²⁵⁶ Mehmet Şandır (Hatay), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:85, YY:4, 6.2.2002, s. 280,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c085/tbmm21085061.pdf>, (Erişim Tarihi:17.6.2015)

"...Ben inanıyorum ki, bu, büyük bir medeniyet projesi değil. Olmalı mı; elbette ki, belli nitelikleriyle bir ittifak arayışında olmalıdır; ama, çok değerli arkadaşlar, somut veriler, doğru bilgiler yerine, varsayımlara, şüphelere dayalı dışpolitika ne derece yanlış, sonucu hüsransa, akıldan, bilgiden, ilimden, tarihi gerçeklerden uzak, hayale dayalı ideallerin beklentisi de o derece hüsrandır. Hiçbir devlet yoktur ki, savunma mekanizmalarını, milli reflekslerini rakiplerinin, hatta müttefiklerinin eline ve insafına terk etsin; sonuna ulaşabileceği belli olmayan bir yolun başında, her şeyini, kendine fırsat bulduğunda kastetmeye yönelmiş; ama, bugün yol arkadaşlığı yapmaya çalıştığı sicili malum müttefiklerine teslim etsin. Bizden istediklerini onlardaki uygulamalarıyla niçin tartışmıyoruz; niçin burada, dil konusunda Fransa'daki uygulamaları, İspanya'daki, başka başka ülkelerdeki, Avrupa Birliği müttefiklerindeki, Birlik üyelerindeki uygulamalarıyla tartışıp onlarla bunları mülahaza etmiyoruz?..."²⁵⁷

Böylece parti, kanun değişikliklerinde bölücü unsurların olması, idamın kaldırılması, ana dilde yayın ve öğretim gibi milli birlik ve bütünlüğü tehdit eden düzenlemeleri öngören uyum paketlerine destek vermemiştir.

AB yolunda ilerleme taraftarı olan parti, ulusal egemenlik kavramının yitirilmesi kaygısıyla Türkiye'nin iç politikasına AB'nin karışmasını doğru bulmamış, işbirliği yapılan bu tür oluşumlarda milliyetçilik ideolojisinden kaynaklı olarak *milli* bir yol haritasının çizilmesi gerekliliğini sürekli olarak vurgulamıştır. Küreselleşmenin dünya tarihinde en hızlı dönemlerinin yaşandığı bu sistemde parti, bu düzenin dışında kalınamayacağı düşüncesiyle hareket etmiştir. AB-Türkiye ilişkileri ile ilgili partinin en önemli eseri, Türkiye-AB ilişkilerinin ele alındığı kitaptr.²⁵⁸ Partinin temel yaklaşımlarını ve görüşlerini bildiren bu kitap, MHP'nin AB oluşumuna 21. yüzyılın başlarında ne denli önem vermeye başladığını göstermiştir. Partinin, Türkiye-AB sürecini tarihsel süreçte incelediği bu eserde, bugüne kadar olumlu ve olumsuz eleştirileri yer almakla birlikte, partinin Avrupa Birliği'ne bakışını şu ifadelerle anlatmışlardır:

²⁵⁷ TBMM Tutanak Degisi, D:21, C:102, YY:4, 2.8.2002, s.155,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c102/tbmm21102125.pdf>, (Erişim Tarihi:17.06.2015)

²⁵⁸ Devlet Bahçeli, *Son Gelişmeler Işığında Türkiye'nin AB Üyeliği ve Milliyetçi Hareket Partisi-Temel Yaklaşım Biçimimiz ve Görüşlerimiz*, yayın: MHP Genel Merkezi, Ankara, Temmuz 2002, Kitaba ulaşmak için bakınız: http://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/turkiyeab.pdf

"...Avrupa Birliği, Türkiye'nin temel ve öncelikli siyasî hedeflerinden biridir. MHP, AB üyeliğini samimiyetle desteklemektedir. Ayrıldığımız nokta, bu konuların millî hassasiyetlerimiz ışığında değerlendirilip bunun sonucu benimsenecek gerçekçi ve güçlü perspektif ve yaklaşıma ilişkindir. MHP, Avrupa Birliği üyelik sürecimizin hakkaniyetli ve sağlıklı bir zeminde ilerletilmesi için gerekli şartların baştan hazırlanmasını öngören tutarlı bir yaklaşımı savunmaktadır."²⁵⁹

Görülüyor ki, sürecin artık tamamıyla siyasî bir zemin üzerinden işlediği kabul edilmiştir. Her ne kadar başlangıçta AB üyeliği ekonomik temellere dayandırılmış olsa da, AB'nin açılımlarıyla bir süre sonra süreç farklı boyutlarıyla siyasal partiler tarafından da değerlendirilmiştir. MHP, bunu kabullenmekle birlikte, Bahçeli'nin de belirttiği gibi, bu durumu millî hassasiyetten ayrılmadan sürdürülmesini defalarca dile getirmiştir.

2002 yılında Türkiye'nin yeniden seçim rüzgârına girmesi, MHP'nin AB çizgisinde herhangi bir değişikliğe gitmesine neden olmamıştır. Bahsettiğimiz kitapta geçen AB yaklaşımları, 2002 seçim beyannamelerinde²⁶⁰ tekrarlanmıştır. AB teröre ve Kıbrıs sorununa yaklaşımıyla eleştirdikleri AB'yi siyasal bir hedef gösterdiklerini yinelemişlerdir. Bunun yanında seçim vaatlerinde, Avrupa Birliği normlarına uygun hukuk ve vergi sistemi, AB kaynaklarının kullanılması suretiyle KOBİ'lere destek, bilimsel ve teknolojik araştırmalar için AB'nin kullanılmasını sağlayacakları bulunmuştur. Beynamede AB ilişkileri ayrıca değerlendirilirken üyelik sözü verilmiştir: "...Türkiye millî ve manevî değerlerini koruyarak, dini ve kültürel kimliği ile Avrupa Birliği'ne üye olacaktır. AB'nin din ve kültür farklılığı temelinde ayrımcılığa dayalı bir siyasî felsefeye sahip olmadığının fiiliyatta gösterilmesi, bu konuda haklı tereddütler doğmasına yol açabilecek davranışlardan kaçınılması temel bir zorunluluktur..."²⁶¹

Parti, seçimler sonucunda barajı aşamayarak meclise girememiştir. Bir sonraki seçimlerden günümüze kadar mecliste tekrar temsil etmeyi başarmış olan partinin AB sürecine yönelik tutumları, *milliyetçilik* ve *ulusal egemenlik* kavramları etrafında devam etmiştir. AB'nin bu alanlarda Türkiye'nin millî menfaatlerine zarar verecek

²⁵⁹ Bahçeli, a.g.e., s.9

²⁶⁰ Milliyetçi Hareket Partisi 3 Kasım 2002 Seçim Beyannamesi, Türkiye'nin Onurlu Geleceği, s.119-120

²⁶¹ aynı belge., s.120

bir yaklaşım sergilemediği takdirde üyeliğin mümkün olabileceğinin altını çizmiştir.²⁶² Böylece parti, günümüze kadar benzer tutumuna devam etmiştir.

1.4. Cumhuriyetçi Güven Partisi

CHP'nin "ortanın solu" söylemlerinden rahatsızlık duyan bir grup siyasetçi 1967'de Turhan Feyzioğlu başkanlığında Güven Partisi'ni (GP) kurmuştur. 1969 genel seçimlerinde 15 milletvekili ile üçüncü parti konumunda meclise girmiş, bu başarısıyla güçlenerek grubuna milletvekili eklemeyi başarmıştır. 1971'de Milli Güven Partisi adını almıştır. Aynı şekilde CHP'nin politikalarından rahatsızlık duyan bir grup ise Cumhuriyetçi Parti'yi kurmuş, iki parti görüşmelere başlayarak birleşme kararı almıştır. Turhan Feyzioğlu'nun genel başkanlığına devam ettiği yeni parti Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) adını almıştır (1973).

İdeolojilerini milliyetçilik, demokrasi, anti-sosyalizm ve anti-liberalizm oluşturmuştur. 1973 tarihli programlarında²⁶³ Batı veya Avrupa kavramlarına açıklık getirmemiştir. Ekonomide karma sistemi savunmuş, milletlerarası işbirliğinin yapıldığı devletlere imtiyaz sağlanmayacağı koşuluyla ekonomik topluluklarda Türkiye'nin bulunabileceğini belirtmişlerdir. Bunun yanında eğitim konusunda ise yabancı ideolojilerden uzak milli bir eğitimi savunurken yabancı ülkelere öğrenciler göndermekten bahsetmiştir. Bu yönüyle parti, dışa kapalı bir tutum sergilemediğini gösterse de, Batı veya Avrupa konularında detaylı bir görüş bildirmemiştir.

1973 genel seçimlerinde onüç milletvekili ile meclise giren parti, bir sonraki seçimlere kadar dört milletvekilini kaybetse de, mecliste temsil edilmeye devam etmiştir. CHP-MSP koalisyon hükümetinde Başbakan Bülent Ecevit tarafından kurulan hükümet programı görüşmelerinde CGP grubu adına Kayseri Milletvekili Turhan Feyzioğlu, AET ve Ortak Pazar konusunda hükümet programında yer alan ifadeleri desteklediklerini bildirerek şu açıklamalarda bulunmuştur:

"...Hükümet programı ne diyor? Avrupa Ekonomik Topluluğu ile elan ilişkilerin esas anlaşmalar doğrultusunda yürütülmesine devam edilecektir. Bununla beraber, ek protokoller yeniden ele alınacak, memleket yararına yeni değiştirmeler

²⁶² Çayhan-Oğurlu, a.g.e., s.155

²⁶³ Cumhuriyetçi Güven Partisi Programı (1973), s.3-88

yapmak imkânı aranacak. Hayırlı olsun, çalışsınlar, biz memleket yararına yapılacak olan bütün bu gayretlerde içtenlikle destekçi oluruz..."²⁶⁴

Milletvekillerinin meclis görüşmelerinde programlarındaki tutumlarına paralel olarak AET ve Ortak Pazar konusuna dönemin diğer partileri kadar değinmemiş olmakla beraber fikirlerini çeşitli konular ele alınırken beyan etmişlerdir. Bunlardan birisi de, 1975'te Sanayi Bakanlığı Bütçesi görüşmelerinde parti grubu adına Kastamonu Milletvekili Hasan Tosyalı'nın açıklamalarıdır:

"...Türkiyemizin jeopolitik durumu ve millî savunma ihtiyaçlarımız da sanayileşmemizi zorunlu kılmaktadır. Avrupa Ekonomik Teşkilâtı içinde bütünlüğümüzü, yüksek menfaatlerimizi ve ekonomik varlığımızı koruyabilmemizin tek yolu da sanayileşmemiz, sanayileşmiş bir millet haline gelmemizle mümkün olacaktır...Sanayi kalkınmamızın bugünkü ihtiyaçlarını temin edebilecek şekilde Sanayi Bakanlığının merkez teşkilâtının reorganizasyonu için bir kanunun mutlaka çıkarılması, bu teşkilât değişikliğinin yapılması; Ortak Pazara üye olan ülkeler ve ileri sanayi bölgelerinde sanayi müşavirliklerinin açılması;...Ortak Pazar işlerini yürütecek şekilde Bakanlık teşkilâtı bünyesinde, bugün birkaç kişiden ibaret olan dairenin, çok kuvvetli, çalışır hale getirilecek şekilde takviye edilmesi;..."²⁶⁵

Turhan Feyzioğlu ve Hasan Tosyalı'nın açıklamalarında görüldüğü gibi parti, dış politikada ilişkilerin geliştirilmesi adına AET'yi desteklemekle beraber, AET politikalarına yönelik yeterli bir açıklama getirmemişlerdir. Parti üyesi milletvekillerinin meclis görüşmelerinde bu konuda özel bir beyanda bulduklarına rastlanmamıştır.

1977 genel seçimlerinde ise parti yalnızca üç milletvekili ile meclise girmiş, oy desteğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Her ne kadar 1978 koalisyon hükümetinde yer almışsa da parti gücünü kaybetmiş ve 12 Eylül müdahalesi sonrası Milli Güvenlik Konseyi'nin kararıyla feshedilmiştir.

²⁶⁴ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:4, C:1, YY:1, 4.2.1974, s.446, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c001/mm__04001036.pdf, (Erişim Tarihi: 22.02.2015)

²⁶⁵ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:, C:, YY:, 22.2.1975, s.533-534, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c009/mm__04009045.pdf, (Erişim Tarihi: 22.02.2015)

1.5. Milli Selamet Partisi

Milli Nizam Partisi'nin kapatılmasıyla birlikte 11 Ekim 1972'de kurulmuştur. Süleyman Arif Emre'nin önderliğinde olan parti, 1973'te Necmettin Erbakan'ın genel başkanlığı üstlenmesiyle büyümeye başlamıştır. Kemalizm ve laiklik karşıtı söylemleriyle öne çıkan parti, 12 Eylül askeri müdahalesinden bir kaç gün önce, müdahalenin yapılmasına etki eden Konya mitinginde (anti-laik miting) bulunmuştur. Müdahale sonrasında tutuklanan Erbakan ve otuz üç MSP yöneticileri laiklik ilkesini çiğnemek suçundan yargılanmışlardır.²⁶⁶ Erbakan 1987'ye kadar siyasetten men edilmiştir.

Tarihi ve kültürel mirasın korunması gibi söylemleriyle ortaya çıkan parti, muhafazakârlık ve dini söylemlerin yoğunlukta olduğu bir çizgide ilerlemiştir. Bütün programlarında üzerinde durdukları husus: manevi kalkınmanın maddi kalkınmayla birlikte sağlanarak Türkiye'nin muasır medeniyete ulaşmasını değil, tarihiyle iftihar eden, geleneklerini koruyan, taklitçilikten uzak bir ülke olmasıyla her bakımdan muasır medeniyetin üstüne çıkmasını ve örnek bir medeniyet haline gelmesini amaçlamıştır. Bu durum partinin Batı politikalarında ciddi bir etkiye neden olmuştur. Gelenekçiliği savunarak maneviyatı ön plana çıkarmış, siyasal hayatı boyunca programlarında ve seçim bildirilerinde Batının taklit edilmesine karşı şiddetli eleştirilerde bulunmuştur. Türkiye'nin kültürel ve dini bağlarından yola çıkarak İslam ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kurması gerektiğini savunmuştur. 1973 seçim bildirgesinde Ortak Pazar hususuna değinmişler ve buna şiddetle karşı çıkmışlardır:

*"Ortak Pazar zahiren bir ekonomik topluluk şeklinde gösterilmektedir. Fakat hakikatte Ortaklığa giren devletlerin siyasi bakımdan da birleşerek tek devlet haline gelmesini gaye edinmiştir. Siyasi birleşme hakkında açık hükümler olmamakla beraber Ortak Pazar anayasası olan Roma Andlaşmasının bütün maddeleri kurulması tasavvur olunan birleşik Avrupa devletinin temelini atmış bulunmaktadır. Siyasi birleşmeden açıkça söz edilmemesinin sebebi ise birliğe katılacak ülkelerdeki Milliyetçi çevrelerin reaksiyonunu önlemektir."*²⁶⁷

²⁶⁶ Sitembölükbaşı, a.g.e., s.157

²⁶⁷ Milli Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1973, s.34

Bu oluşumu Bismark'ın Almanya'da küçük federal devletleri öncelikle Gümrük Birliği ile birleştirmesine ve daha sonra siyasi olarak ilan etmesine dayandırarak yorumlayan parti, Ortak Pazar'ın da zamanla ekonomik ve sosyal işlerde üye ülkelerin aynı kanunlara tabii olacağını öngörmüştür. Ortak Pazar'ın Türk Milliyetçiliğinin ve anayasada belirtilen Milli Hakimiyet ilkesinin Avrupa parlamentosundan gelen yeni yasalar karşısında çığneneceğini dile getirmiştir. Buna ek olarak Milli sanayinin de tehdit edileceği hususunda şu ibareler yer almıştır: "Ortak Pazar ekonomisinin zararlı tesirleri sadece sanayicimizi ezmekle kalmayacak, buna ilaveten orta halli tüccarlarımızı, el emeğiyle alın teriyle kazanan esnaf ve sanatkârlarımız da rekabet edemeyecekleri ticari şartlar karşısında kalarak adeta iflasa sürükleneceklerdir." Sencer'e göre parti, öte yandan, bütün seçim kampanyası sırasında partinin -konunun ideolojik yönüne ağırlık tanır görünerek- Türkiye'nin Ortak Pazar üyeliğine karşı çıkmasının temelinde, yine küçük işletmeciliğin maddi çıkarları yatmaktadır.²⁶⁸

MSP, 1973 genel seçimlerinde göstermiş olduğu başarıyla 1974 yılı Ocak ve Kasım ayları arasında CHP ile koalisyon hükümetini oluşturmuştur. Seçimde kırksekiz milletvekiliyle meclise dördüncü parti olarak girmeyi başarmıştır. CHP-MSP I. Ecevit koalisyon hükümeti programında AET'yle ilişkilerin temel anlaşmalar doğrultusunda geliştirileceği ve yeni yapılacak anlaşmaların Türkiye için uygun şartları sağlayacağını bildirmeleri sonucunda diğer partilerin hedefi haline gelmiştir. Sağ ve sol iki partinin kendilerine ait çeşitli politikalarından taviz vermesi sonucu ortaya çıkan hükümet, eleştirilerle yıpratılmak istenmiştir. Bu politikalarından birisi Ortak Pazar'a yöneliktir. MSP'nin Ortak Pazar'a keskin bir çizgiyle karşı çıkıyor olmasıyla ilgili olarak Ecevit Hükümeti Programı üzerine meclis görüşmelerinde Milletvekili Hasan Aksay şu ifadeleri kullanmıştır:

"..Koalisyon Protokolünde ve Hükümet Programında da sarahaten açıklandığı gibi, her koalisyonda partilerin bazı fedakârlıkta bulunmaları tabidir. "Bu koalisyonda nasıl Cumhuriyet Halk Partisi kendi görüşlerinden birçok fedakârlıklarda bulunmak mecburiyetinde kalmışsa; meselâ toprak reformu hususunda bizim ısrarımız üzerine 'bugünkü kanunla yetinmeyi kabul etmiş

²⁶⁸ Muzaffer Sencer, *Türkiye'de Siyasal Partiler'in Sosyal Temelleri*, May Yayınları, İstanbul, 1974, s.403

bulunuyorsa; biz de Ortak Pazar konusunda bazı fedakârlıklarda bulunuyoruz...Millî Selâmet Partisi olarak biz, Avrupa ile tek bir devlet olmayı asla kabul etmeyiz. Bunun milletimizin hükümlerine haklarına veya Anayasamızın âmir hükümlerine aykırı olduğu kanaatindeyiz. Tarihi ve millî yapımız da esasen buna imkân vermez. Yabancıların istediği yeri satmalarına, istedikleri yere yerleşmelerine müsaade edilmesine taraftar değiliz. Bunda, büyük mahzurlar olduğuna kanıyız. Ara yerde imzalanan katma protokollerin ise, ekonomik yönden, millî menfaatimize aykırı, kalkınmamızı ve sanayileşmemize engel yönlerinin bulunduğu da kailiyiz..."²⁶⁹

Bu ifadeler, partinin koalisyon hükümeti kurmuş olsa da Ortak Pazar konusunda tüm tutumlarını değiştirmemiş, milli kalkınmanın bu yolla sağlanamayacağı düşüncesi devam etmiştir. Fakat koalisyonda olmaları sebebiyle görüldüğü gibi söylemlerini yumuşatmışlardır. Nitekim bu yumuşama hükümetin değişmesi sonrasında da devam etmiştir. 17 Kasım 1974'te kurulan Sadi Irmak Hükümeti programını müzakerelerinde MSP grubu adına parti görüşlerini sunan Konya Milletvekili Necmettin Erbakan, Ortak Pazar'la ilgili açıklamalarda bulunmuştur:

"...Ortak Pazar konusunda integrasyon fikrinden dolayı bunun biran evvel gerçekleştirilmesini ima eden sözler var. Biz Millî Selâmet Partisi olarak, Ortak Pazarda sadece iktisadî bir hedef güdüyoruz. Avrupa ile siyasî birleşme hedefini kabul etmemiz mümkün değildir. Bunun mümkün olacağını da zaten kabul etmiyoruz. Bizim, tarihi, sosyal yapımız buna imkân vermeyecek durumdadır. Ortak Pazar konusunda, dünyada Ortak Pazar ülkeleri ucuz imalât yapmak için kendi aralarında serbest rekabeti geliştirmişlerdir. Biz anormal bir sanayi sahibi olmak istemiyoruz. Bizde de onlarla rekabet edecek bir sanayi gelişmesini istiyoruz. Onun için karşılıklı gümrük indirimleri, karşılıklı tavizlerle ticaretimizin artırılması hususundaki her türlü işbirliğine taraftarız. Fakat bütün bunların sonunda giderek Türkiye ile Batı ülkelerini Almanya'nın birleşmesinde olduğu gibi tek bir devlet haline getirecek bir siyasî birleşmeye biz, Millî Selâmet Partisi olarak, asla taraftar olamayız. Bunu zaten de imkânsız görüyoruz. Ancak, bugün Ortak Pazarla yapılmış anlaşmanın esasen bir geçiş dönemi yürümektedir. Bu dönem üzerinde millî menfaatlerimize

²⁶⁹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:4, C:1, T:1, 4.2.1974, s. 458
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c001/mm__04001036.pdf, (Erişim Tarihi: 04.04.2015)

uymayan birtakım maddeler vardır. Bunlar düzeltilmelidir. Ticarî münasebetler geliştirilmelidir..."²⁷⁰

Nitekim bunun devamında Süleyman Demirel başbakanlığında AP-MSP-MHP-CGP koalisyon hükümeti dönemi benzer söylemlere devam etmişlerdir. MSP milletvekilleri, çeşitli konularda yapılan görüşmelerde özellikle Ortak Pazar konusuna ısrarla değinmişlerdir.

Ekonomik olarak belirli bir çerçevede ilişkilerin geliştirilebileceği hususunda görüş bildiren MSP Grubu adına konuşan Reşat Aksoy, Ortak Pazar'a alternatif yeni yöntemlerin geliştirilerek özellikle Müslüman ülkelerin birleşmesiyle yeni pazarların kurulabileceğini dile getirmiştir:

"...Muhterem arkadaşlarım, bu gidişle ekonomik faydaların sağlanacağı yıllar boşuna geçirilip, ideolojik bakımdan Türkiye'yi Avrupa potasında eritme devresi başlıyor ve daha rahat bir sömürme ortamına gidilmiş oluyor. Bir Avrupa devleti olmak demek olan Ortak Pazar, millî varlığımız için en büyük tehlikedir. Altıncı olarak: Muhterem arkadaşlarım, Müslüman ülkelerle münasebetlerimiz geliştirilerek, planlı kalkınmamıza yeni bir dengenin getirilmesi zarureti hâsıl olmuştur...Aslında, bu bir tercihtir. Pazar olarak mı kalacağız, kendimize yeni pazarlar mı bulacağız? Bu kararlı tercihin yapılması şarttır...Dünyanın bugünkü durumunda meydana gelen şartlardan faydalanarak kalkınmamıza yeni imkânlar sağlamak ve hali hazır büyük avantajlardan faydalanmak zor olmayacaktır. Biz, «Ortak Pazar» denilince, ticarî ikili anlaşmaları anlıyoruz. Yoksa, Avrupa'nın kapitalist ve sosyalist ülkelerinin arasına siyasî bir birleşme şeklinde katılmaya kati surette karşıyız. Bu anlamda ille siyasî katılmanın ağır basacağı bir ortak pazar aranıyorsa, hizmetçi olarak Avrupa Ortak Pazarı içinde erimektense; lider olarak Müslüman ülkelerin ortak pazarında Orta - Doğu ülkelerini toparlamayı tercih etmeliyiz." ²⁷¹

Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan'ın Ortak Pazar'la olan ekonomik ilişkilerin belli bir çerçevede destek göreceği ifadeleri olsa da, Ortak Pazar'ın Türkiye'ye yönelik

²⁷⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:4, C:7, T:2, 27.11.1974, s.195, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c007/mm__04007010.pdf, (Erişim Tarihi: 13.05.2015)

²⁷¹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:4, C:15, T:3, 19.2.1976, s. 463, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c015/mm__04015060.pdf, (Erişim Tarihi: 14.05.2015)

sözlerini yerine getirmedeği vurgulanarak anlaşmaların Türkiye'ye zarar verdiği belirtilmiştir:

*"...Millî Selâmet Partisi olarak Ortak Pazar ile olan münasebetlerimizde, siyasî birleşmeyi asla tasvip edemeyiz. Ekonomik işbirliğine gelince; bu işbirliğini bir çerçeve içerisinde destekleyebiliriz...İşte biz Millî Selâmet Partisi olarak, Ortak Pazar ile olan münasebetlerimizde, ekonomik işbirliğini bazı şartlarla benimseyebileceğimizi ifade ettik. O şartlardan birincisi; Türkiye'nin dış ticaret hacminin genişletilmesine yardımcı olması, ikincisi; Türkiye'nin sanayileşmesinin zedelenmemesi şartıdır. Millî Selâmet Partisi olarak, Türkiye'de kurulmakta olan bir sanayinin Ortak Pazar Anlaşmaları dolayısıyla kötürüm kalmasına, Ortak Pazar ülkelerinden gelecek sermayedarların Türkiye'de dilediği yerden dilediği fabrikayı satın almasına asla müsaade edemeyiz. Kaldı ki, dört senelik tatbikatımızda Ortak Pazar, bize karşı olan vecibelerinin hiçbirini yerine getirmiş değildir. 650 milyon dolarlık kredi verilecekken, verilmemiştir. Ziraî mahsul kontenjanları artırılabilecekken, artırılmamıştır. 1977 yılından itibaren serbest işçi harekâtına müsaade edileceği ifade edilmişken, şimdi bilâkis etmesinler diye hazırlıklar yapılmaktadır. Millî Selâmet Partisi olarak, Anlaşmanın onaylandığı günlerde dile getirilen ihtimallerin bugün gerçekleştiğini görmüş olmaktan, sadece üzüntü ve ıstırap duyuyoruz."*²⁷²

Görüldüğü gibi parti, Ortak Pazar'ın siyasî bir bütünleşmeyi gerektirecek olan her türlü politikasına şiddetle karşı çıktıklarını yinelemişlerdir.²⁷³ Özellikle bu koalisyon döneminde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olarak Necmettin Erbakan'ın açıklamaları dikkat çekicidir:

"...Ortak Pazar'la münasebetler 14 seneden beri yürüyor. Huzurlarınızda ifade edeyim ki, Ortak Pazar'la münasebetleri hükümet çapında ilk defa Devletimiz yeni ele almıştır ilk defa. Bugüne kadar hep bu iş, aslına girilmeden, idarî maslahatçılıkla yürütülmüştür. Şimdi 4 aydan beri mesele elimizdedir. Ortak Pazar meselesi çok yönlü bir meseledir, Ortak Pazar'ın bugün artık Avrupa'yla siyasî birleşme manası tamamen ortadan kalkmıştır. Zaten bu manaya baştan beri de her zaman karşı çıktığımız malumdur. Bizim milletimiz lider bir ülkedir, gidip de Avrupa'

²⁷² Millet Meclisi Tutanak Dergisi , D:4, C:15, T:3, 17.2.1976, s.226-227, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c015/mm_04015058.pdf, (Erişim Tarihi:13.05.2015)

²⁷³ Ahmet Tevfik Paksu (Kahramanmaraş), Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:4, C:24, T:4, 22.2.1977, s.714, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c024/mm_04024052.pdf, (Erişim Tarihi:13.05.2015)

mn 500 milyonluk nüfusu içerisinde 50 milyonluk bir vilâyet olarak bağlanması zaten söz konusu değildir. Ortak Pazar'la ekonomik münasebetlerimize temelden baktığımız zaman gerçek şudur : Biz, yapılmış olan bu anlaşmalardaki ana hedefleri, aslında ekonomik hedefler olarak, millî hedeflerimiz olarak telâkki ediyoruz, temel felsefe itibarıyla. Şöyle ki : Biz, Türkiye'nin sanayileşmesini, sıhhatli bir sanayileşme olarak gerçekleştirmek istiyoruz...²⁷⁴

Bu dönem, partinin Ortak Pazar'la ilgili görüşlerinde farklılıklar bulunmaktadır. Her ne kadar Başbakan Yardımcısı Erbakan'ın Ortak Pazar'ı iktisadi yönden destekledikleri belirtilmiş olsa da, MSP milletvekilleri konuyla ilgili çeşitli argümanları öne sürerek oluşumu eleştirmiştir. Bunlardan birisi de, 1977 yılı mali bütçesi görüşmelerinde İstanbul Milletvekili İ. Fehmi Cumalıoğlu'nun Türkiye'nin Ortak Pazara girmesini, 1964'de solcu ve liberal zihniyetin ittifakla destekledikleri bir kanunla sağladığını belirterek AET ile imzalanan Katma Protokol'un bu zihniyetin ürünü olduğunu ifade etmesi ve solcu ve liberal zihniyetin materyalist bir kökte birleşerek böyle bir anlaşmayı yapmış olduğunu vurgulaması olmuştur.²⁷⁵

Bu görüşleriyle beraber 1977 seçim bildirgelerinde özellikle AP ve CHP'nin dış politikalarına atıfta bulunan parti, Ortak Pazar anlaşmalarının imzalanması ile milletin uşak ve hizmetkâr ilan edildiğine, Batılı devletler karşısında ülkenin sömürge pazarı ve Batılı sanayi ve tarım işletmeleri karşısında ülkemizin ayaktakımı haline getirildiğine değinmiştir. Fakat 21 Temmuz 1977 tarihinde AP-MSP-MHP koalisyon hükümeti kurulduktan sonra parti, hükümet programında yer alan Ortak Pazar'daki hakların korunacağı ifadesini desteklediklerini belirtmişlerdir.²⁷⁶ Kısa süreli olan bu koalisyon hükümetinin dağılmasıyla birlikte partinin Ortak Pazar'a tutumu değişmiştir. 1978 yılı bütçesi meclis görüşmelerinde Erzurum Milletvekili Korkut Özal'ın ifadeleri, bu tutumun değiştiğinin ilk örneklerindedir:

"...Ortak Pazara girmişiz, münakaşa etmeyelim; Ankara Anlaşması var. Biz burada kavga ediyoruz, «Bizi batırdı, çıkardı» o anlaşma yürüyor. Her senle gümrükler inliyor, şu oluyor, bu oluyor. Türkiye her senle Ortak Pazara biraz daha

²⁷⁴ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:4,C:24, T:4, 18.2.1977, s.265, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c024/mm__04024048.pdf, (Erişim Tarihi:14.05.2015)

²⁷⁵ *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:4, C:25, T:4, 27.2.1977, s.696, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c025/mm__04025057.pdf, (Erişim Tarihi:14.05.2015)

²⁷⁶ Hasan Aksay (Adana), *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D:5, C:1, T:1, 30.7.1977, s.187, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c001/mm__05001024.pdf, (Erişim Tarihi:14.05.2015)

geri dönüşü mümkün olmayacak şekilde bağlanıyor. O zaman hepimize düşen şudur: Türkiye'yi böyle motorun arkasında kayık mı yapacağız, yoksa kişiliğimize toplayıp, «Ya bu Anlaşma bize yararlı hale gelecek veyahut biz yeni bir düşünceyle ortaya çıkacak mıyız?» diyeceğiz. Sayın milletvekilleri, Türkiye bunu üç dört senedir söyleyememiştir. Ortak Pazar yürüyor Ve bugün Türkiye'nin İthalatı da, ihracatı da Ortak Fazlara bağlanıyor. Yarın, «Çıkayım» deseniz, çıkamazsınız, Türk ekonomisti sarsılır. Ve bu durum devam ederse Türkiye Ortak Pazarın ikinci sınıf bir ortağı olur; fazla olamaz; sömürülen bir ortağı olur. Bunun için, bu Ortak Pazar meselinde bu Hükümet bir gün dahi kaybetmemelidir...Ortak Pazar meselesini Türkiye'nin geleceği, atalardan bırakılmış mirasın devamı, Türkiye'nin siyasi istiklaliyle yakından ilgili görüyoruz. Bu bakımdan, Ortak Pazar meselesinin herhangi bir basit meselle gibi görülmemesi kanaatindeyiz ve bunun savaşını hepimiz birilikte, Türkiye'nin hakları tescil edilinceye kadar vermek mecburiyetindeyiz...²⁷⁷

Bir sonraki koalisyon hükümetinde yer alamamış, 12 kasım 1979 tarihinde Adalet Partisi tek başına iktidara gelmiştir. 1980 Sanayi Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde MSP grubu adına Ortak Pazar'a değinen Konya Milletvekili Şener Battal, Ortak Pazar'a girmekle fabrika ve yatırımların parasını bulak yerine, vatan toprağının satılmış olacağını, böylece devletlerinde sömürü uygulayacağını beyan etmiştir.²⁷⁸

Muhafazakâr ve milliyetçi ideolojiye bağlı olarak kurulan parti, Ortak Pazar'ı ele alırken yeniden eski söylemlerine dönmüştür. Özellikle, muhafazakar olması sebebiyle Ortak Pazar değerlendirmelerinde, Batı için dini argüman olarak Hıristiyanlık düşüncesi hakim olmuş, İslamiyetin yaşandığı bir ülkenin batılı devletlerle anlaşamayacağı düşüncesi ileri sürülmüştür. Bunun üzerine parti Genel Başkanı Necmettin Erbakan, bir dönem önce Reşat Aksoy'un belirttiği gibi Müslüman ülkelerle yapılacak olan alternatif pazarların kurulması hususunu ele alırken dini argümanlardan yola çıkarak şu ifadelerle kullanmıştır:

"...Muhterem arkadaşlarım, aslında Ortak Pazar - işe bak, tek parlamentoya geçtiler, tek hükümetle idare edilmek istiyorlar, - 500 milyon Hıristiyan Avrupa'nın tek bir devlet olma hareketidir. Dört ay kadar önce İstanbul Üniversitesi

²⁷⁷ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:5, C:4, T:1, 28.2.1978, s.666, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c004/mm__05004119.pdf, (Erişim Tarihi:15.05.1986)

²⁷⁸ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:5, C:15, T:3, 27.2.1980, s.364, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c015/mm__05015055.pdf, (Erişim Tarihi:15.05.2015)

profesörleriyle Ortak Pazar profesörleri arasında yapılmış olan bir açık oturumda bir Fransız profesörün sözüne dikkatinizi çekerim: Siz bize yüz vermiyorsunuz dediği zaman bizim profesörler: «Yahu, siz Hıristiyan olmaya karar aldınız; ne arıyorsunuz bizim Ortak Pazarımızın arasında?» diye bir Fransız profesör ikaz etti. «Siz Müslüman değil misiniz, niye Müslüman ülkelerle ortak pazar kurmuyorsunuz?» diye. Bu sözlere dikkatinizi çekerim. 500 milyon Avrupa tek bir devlet olacağını diyor, biz de kendi yerimizi, bin yıllık tarihimizi, her şeyimizi bırakacağız, İslâm Âlemini terk edeceğiz Avrupa ile tek devlet olacağız. Yapılmak istenen iş bu, Bu da akıl, mantığın gereğidir...»²⁷⁹

1980'li yıllara gelindiğinde sert söylemler artarak devam etmekle beraber, dini argümanlar değişerek Ortak Pazar'ın yalnızca bir Hıristiyan birliği olması ele alınmamış, aynı zamanda bir siyonist hareketi olduğu öne sürülmüştür. Konuyla ilgili Recai Kutun şu açıklamalarda bulunmuştur:

"...Ortak Pazar memleketleri netice olarak bir parlamentoya, bir devlete, bir paraya ve bir Haçlı bayrağa sahip olacaklardır. Haçlı istilasının asırlarca yapamadığını kendi seçtiğimiz idarecilerle, kendi elimizle yapmaktayız. Muhterem milletvekilleri; Ortak Pazar, Türkiye'yi İslâm âleminde kopartıp, Batı Hıristiyan potası içerisinde eritmek isteyen bir siyonist planıdır. Ancak bu planlar yürümemiştir, bundan sonra da yürümeyecektir. Üç tane «Batı Kulüp» üyesinin ve beynelmilelci kozmopolitin keyfi için bu aziz millet Hıristiyan Avrupa'ya hizmetçi, uşak Ve işçi olacak değildir..."²⁸⁰

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, partinin Ortak Pazar konusunda görüşleri çelişkilidir. Özellikle, parti koalisyon hükümetleri içerisinde yer aldığı dönemlerde ve Necmettin Erbakan'ın Başbakan Yardımcısı olduğu dönemde, Ortak Pazar'a her ne kadar siyasi bir bütünleşme olarak düşündüklerinde karşı çıksalar da, ticari bir amaçla ilişkilerin geliştirebileceği ifade edilmiştir. Fakat koalisyon hükümetlerinde yer almadıkları dönemlerde, seçim dönemlerinde ve son olarak Adalet Partisi'nin tek başına iktidara geldiği 80'li yılların başında, Ortak Pazar'a yaklaşımları sertleşmiştir. Bunlar da, partinin bu konuda sağlıklı bir politika yürütemediğini göstermiştir.

²⁷⁹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:5, C:13, T:3, 22.11.1979, s.122, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c013/mm__05013007.pdf, (Erişim Tarihi:09.04.2015)

²⁸⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:5, C:16, T:3, 28.8.1980, s. 774, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c016/mm__05016126.pdf, (Erişim Tarihi:17.04.2015)

1.6. Doğru Yol Partisi

Doğru Yol Partisi'nin (DYP) ortaya çıkışı ilk planda AP'nin devamı niteliğinde düşünülse de ideolojisi, örgütü ve tabanı bakımından DP'nin devamıdır.²⁸¹ Fakat dönemi gereği AP'nin mirasına sahip çıkmış, 1983 genel seçimlerine Milli Güvenlik Konseyi'nin parti liderlerini veto etmesinden kaynaklı olarak katılamamıştır. MDP'den DYP'ye katılan milletvekilleri ile güçlenmiştir.

DYP, öncülü AP olması sebebiyle de onun ideolojilerine bağlanmış, muhafazakâr ve liberal görüşü benimsemiştir. Türk milliyetçiliğine bağlı kalarak demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti ilkesiyle Türkiye Cumhuriyeti'ni korumaya çalışmayı amaçlamıştır. Kuruluşundan itibaren parti, Batılı devletler seviyesine ulaşmayı hedeflemiş, Batının yalnızca ekonomik alanda değil, aynı zamanda hukuk, demokrasi, insan hakları gibi sosyal ve siyasal hayatı etkileyen unsurlarının da örnek alınması gerektiğini savunmuştur. 1983, 1985 ve 1988 parti programlarında AET'yi dış ekonomik ilişkiler çerçevesinde ele alarak topluluğa üyeliği şu gerekçelerle açıklamıştır:

"Avrupa Ekonomik Topluluğu ile işbirliğini kalkınma hedeflerimizin gerçekleşmesinde bir itici faktör, sanayi ve tarım üretiminde rasyonelleşme vasıtası, Türkiye'nin dünya ticareti içinde artan bir oranda yer alma kararı olarak anlamaktayız. Ortak Pazara tam üyeliğimizin bir an önce gerçekleşmesinin ülkenin menfaatine olduğu inancındayız."

Yine 1986, 1987, 1991 seçim beyannamelerinde AET ile ilgili argümanları şu şekilde olmuştur: "Batı Avrupa'nın en önemli siyasî ve iktisadî dayanışma hareketini teşkil eden Ortak Pazar (AET) içinde Türkiye'nin yer alması, üretim, eğitim, hizmet ve refah seviyemizi, altyapı ve imarımızı Avrupa seviyesine çıkarabilmek için zarurî bir zorlamadır. Ülkenin menfaatinedir." Burada parti programlarından farklı olarak görülen şu ki yalnızca dış ticari ilişkiler olarak değil, birçok alanda AET'nin örnek alınması gerektiği vurgulanmıştır. Özellikle 80'li yılların sonu ve 90'lı yılların başında Avrupa Birliği oluşumunun da şekillenmeye başlamasıyla AET, Ortak Pazar, Avrupa Birliği söylemlerinde ciddi bir artış olmuştur.

²⁸¹ Sitembölükbaşı, a.g.e., 111

Parti, 1987 genel seçimlerinde ellidokuz milletvekiliyle meclise girmeyi başarmıştır. Bununla birlikte, iktidarda bulunan ANAP'a yönelik çeşitli konularda eleştirileri başlamıştır. Siyasal hayatın tamamında, tüm muhalefet partilerinde görünen bu tutum, AET ve Ortak Pazar'a yönelik de sergilenmiştir. Parti mevcut iktidarla ilgili olarak AET ile bütünleşme yolunda ilerlerken, Batı ülkelerinde olduğu gibi demokrasi ve çağdaşlığın topluma yerleştirilerek çoğulcu bir yapı, insan hak ve hürriyetlerine yeterince saygılı bir devlet olunması için yardımcı olunmadığını belirtmiş ve demokratik hakların kesintiye uğradığını dile getirilmiştir.²⁸² 1991 Mali Yılı Bütçesi görüşmelerinde Sakarya Milletvekili Mehmet Gölhan iktidarı AT komisyonunun hazırlamış olduğu Türkiye raporunda yer alan maddeler neticesinde raporu olumsuz olarak nitelemiş, aynı zamanda partinin Ortak Pazar ile görüşlerini yansıtan şu ifadeleri kullanmıştır:

"...Sayın milletvekilleri, Avrupa Topluluğu Komisyonunun Türkiye ile ilgili olarak hazırlamış olduğu rapor, maalesef beklenenden de çok kötüdür. Komisyon raporunun, sosyal ve ekonomik konuları içermesi gerekirken, yetki alanlarını da zorlayarak, siyasî meselelere girmiş, ne olduğu belirsiz azınlıklar sorunu ve Kıbrıs konusu gibi millî bir dış meselemiz bile dile getirilmiştir...Raporda, top, Türkiye'ye atılmıştır. Türkiye, Ortak Pazara üye olmak istiyorsa, raporda dile getirilen hususları yerine getirmek zorundadır. Türkiye, Ortak Pazara tam üye olma amacına mutlaka bir gün ulaşacaktır. Türkiye, siyasal ve ekonomik modernleşmesinde atılım yapmaya mecburdur; ekonomisini büyütüp, demokrasisini ve insan haklarını Batı seviyesine çıkarmak zorundadır. Türkiye, Cumhuriyet dönemi boyunca çağdaş uygarlık düzeyine, Batının kalkınmışlık seviyesine ulaşma gayreti içindedir, bir refah toplumu olma heyecanı ve uğraşısı içerisinde. Hedefimiz, büyük ve zengin bir Türkiye'de, çağın sahip olduğu maddî ve manevî değerlerle mutlu insanlar diyarı olarak yaşayabilmektir..."²⁸³

Siyaset yapma yasağını kaldıran referandum sonucunda (1987) parti, Süleyman Demirel'i genel başkanlığa getirmiştir. Böylece ANAP iktidarına karşı muhalefet yapma imkânını güçlü bir şekilde ele geçiren parti, hükümeti yıpratmaya

²⁸² Mehmet Gölhan (Sakarya), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18, C:52, YY:4, 12.12.1990, s.287, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c052/tbmm18052046.pdf>, (Erişim Tarihi:02.07.2015)

²⁸³ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18,C:52, YY:4, 12.12.1990, s.290, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c052/tbmm18052046.pdf>, (Erişim Tarihi:02.07.2015)

çalışmıştır. Bu çabaları sonuçsuz kalmamış, 1991 genel seçimlerinde meclise yüzyetmişsekiz milletvekilinin girmesini sağlayarak partiyi güçlendirmiştir. Bu başarı partiyi birinci parti statüsüne ulaştırmıştır. DYP-SHP koalisyonunu kurarak ANAP'ın etkisini kırmaya devam etmiştir.

VII. Süleyman Demirel Hükümeti, seçim bildirileri ve programları doğrultusunda AT'ye karşı gerekli politikaları hayata geçirmeye çalışmışlardır. Hükümeti programında AT üyesi devletler ile Türk toplumunu birleştiren tarihsel, siyasi, ekonomik, moral ve kültürel unsurlarda ortak parçaların arttırılması ve güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu da DYP'nin AT'ye sadece sanayinin kalkınması veya ekonomik fayda sağlama düşüncesi ile yaklaşmadığını göstermiştir. Bu dönem tartışılan konulardan biri yine Gümrük Birliği'ne yönelik stratejilerin belirlenmesidir. 1993 malî yılı konsolide bütçe kanunu tasarısı üzerine meclis görüşmelerinde Isparta Milletvekili Abdullah Aykon Doğan, AT entegrasyonunu ekonomik olarak değerlendirerek, AT konusunda hükümetin ve partinin genel görüşünü özetlemiştir:

"...Bugün dünya, globalleşmenin yanında, ekonomik entegrasyonların olduğu bir dünyadır. Bir Avrupa Topluluğu entegrasyonu, 2000'li yıllarda, bir güç patlaması istidadı göstermektedir. Türkiye, Avrupa Topluluğu ile entegrasyon konusunda stratejisini belirlemelidir. Hükümetin, 1993 yılında koyacağı, Gümrük Birliğine 1995 yılı sonuna kadar ulaşma gayretlerinin olumlu olduğunu ifade ediyorum. Bunu şunun için söylüyorum : Bugün, gümrüklerin 12 yıllık listelerinde yaptığımız indirimler, Avrupa Topluluğunun yaptığı gümrük indirimlerinin bile ilerisindedir. Avrupa Topluluğuyla gümrük entegrasyonu konusunda büyük sorunlarla karşılaşacağımız kanaatinde değilim; ama, bu entegrasyonda Türk sanayiinin ve özetlikle de tekstilin, üzdükle deri sanayiinin, özellikle turizm sektörümüzün, özellikle toprak sanayimizin ye el işlerinin önemli avantajlar elde edeceği kanaatindeyim..."²⁸⁴

Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümüyle yerine geçen Süleyman Demirel, Ekonomi Bakanı Tansu Çiller'i başbakanlık koltuğuna oturtmuştur. I. Çiller Hükümetinin kurulması ve Başbakan olmasıyla birlikte Avrupa üzerine fikirlerini beyan etmeye başlamıştır:

²⁸⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:19, C:26, YY:2, 25.12.1992, s.619, bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c026/tbmm19026052.pdf>, (Erişim Tarihi:20.05.2015)

"...Avrupa, bugün bir "Büyük Avrupa" kavramına yaklaşmaktadır. Nedir bu yeni Avrupa?.. Bu yeni Avrupa'da, artık, Avrupa'nın, Hıristiyan kulübü olmaktan çıkması gereği vardır. Mitterrand'ın söylediği şudur : Artık Avrupa, Rusya'yı da içine alacak ve en az Türkiye'nin doğu sınırlarıyla bitirecek bir kavrama girecektir..."²⁸⁵

Avrupa'yı yeni kavramlarla ifade etmeye başlayan Çiller, AB çalışmalarını yoğun bir şekilde başlatmıştır. Bütünleşmenin kıta güvenliğinin ve işbirliğinin sağlanmasında zorunlu bir yöntem olduğu vurgulanmış, ele alınan en önemli konularından birisi ise Gümrük Birliği'nin imzalanması yönünde atılacak adımlar oluşturmuştur. Bu dönemde AB ile ilgili yaşanan gelişmeler tek taraflı olmamıştır. Avrupa Komisyonu, 30 Temmuz 1994'te Gümrük Birliği'nin Türkiye-AT arasında 1963'te imzalanmış olan Ankara Antlaşması doğrultusunda gerçekleşmesi için ilkeleri belirlemiştir. Hükümet de, Gümrük Birliği konusunda çalışmalarının devam ettiğini dile getirmiştir. DYP Maliye Bakanı İsmet Atilla, 1995 Yılı Bütçe Kanunu Tasarıları ile 1993 Yılı Kesin Hesap Kanunu Tasarıları görüşmelerinde Gümrük Birliği hususuna değinmiştir:

"...Sayın Başkan, sayın milletvekilleri; dünya ekonomileri arasında bağımlılık vardır. Bilinmelidir ki, Hükümetimiz, dışa açık bir ekonomik politika sürdürmekte ve değişen şartlara, gecikmeden uyum sağlamaktadır. Türkiye ekonomisi, bütün bu gelişmeler içinde şekillenmektedir. Türkiye'nin ekonomisini geliştirebilmesi, büyüyen nüfusunun refah düzeyini artırabilmesi ve gelişmiş ülkelerle boy ölçüşebilmesi için, dünyayla entegrasyonu şarttır. Bu bağlamda, Türkiye ile Avrupa Birliği arasında gümrük birliği kurulmasına yönelik çalışmalar sürdürülmektedir. Gümrük birliğinden dönüş düşünülemez. Türkiye'nin önüne konulan tüm engeller, mutlaka aşılacaktır. Türkiye, Avrupa ülkelerinin sanayiiyle başa baş rekabet etme kararlılığı içindedir; bunda da başarılı olacaktır..."²⁸⁶

Aynı görüşmede Çiller, AB'de Türkiye'nin yerini alacağı en önemli adımı Gümrük Birliği olarak nitelemiştir. Çiller, AB üyesi devletlerle yaptıkları temaslarda gümrük bütünleşmesinin her iki tarafa da yarayacağını vurguladıklarını belirterek, Gümrük Birliği'ne geçişin taraflar için çok önemli olduğunu belirtmiştir. Bunlara ek olarak,

²⁸⁵ TBMM Tutanak Dergisi, D:19, C:37, YY:2, 3.7.1993, s.546,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c037/tbmm19037121.pdf>, (Erişim Tarihi:22.05.2015)

²⁸⁶ TBMM Tutanak Dergisi, D:19, C:74, YY:4, 12.12.1994, s.9, bkz.:

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c074/tbmm19074050.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.05.2015)

Türkiye'nin AB'deki yerinin yalnızca ekonomik boyutuyla değil, siyasi ve güvenlik açısından da önemli olduğunu vurgulamıştır:

"...Değerli arkadaşlarım, açıkça söylüyorum; cumhuriyet tarihinde yapılmayan ve yapılamamış olan bir adımı daha atma çabası içindeyiz. Bu, gümrük birliğine geçiştir. Bunu, hiç kimsenin, ne abartması ne de küçümsemesi mümkün değildir; çünkü, gelişen dünyada -biraz önce belirttiğimiz gibi- AFTA'sıyla, NAFTA'sıyla dünya, Pasifik'in iki ucunu birleştiren bütünleşmelere doğru yol alırken, Türkiye'nin Avrupa Birliği içerisindeki yerini alması sadece bir ekonomik değerlendirmeye tabi tutulamaz. Bu, siyaset açısından, güvenlik açısından son derece önemli bir meseledir ve bu boyutlarıyla sadece ekonomik açıdan ele alınarak "olumludur veya değildir" şeklinde değerlendirilmesi de mümkün değildir..."²⁸⁷

7 Mayıs 1995 tarihinde Başbakan Tansu Çiller, Hürriyet Gazetesine verdiği bir demeçte, 'En geç 1998'te Avrupa Birliği'ne tam üyeyiz' dedikten sonra, 'Bu iş zor olmayacak, imajım etkili olacak' gibi bilimsel olmayan açıklamalarda bulunmuştur.²⁸⁸ Yine Çiller, basına verdiği demeçlerde hemen her gün "Gümrük Birliği ile Türkiye'yi AB'ye sokuyoruz" vaatlerinde bulunmuştur.²⁸⁹

1994 yılı ekonomik krizi, DYP-SHP hükümetini ve partiyi yıpratmaya başlamıştır. Nitekim II. Çiller Hükümeti, 5 Ekim 1995'te kurulmuş fakat güvensizlik oyuyla 30 Ekim 1995'te düşmüştür. Bu dönemde sunulan hükümet programında ise Avrupalılık kimliğinden vazgeçilmeyerek AB ülkeleriyle ulaşımda altyapının iyileştirilmesi, ekonomik farkların azaltılması, Gümrük Birliği'nin getireceği rekabet ortamına sanayi sektörünün uyumlaştırılması, Türkiye'nin ihtiyaçları doğrultusunda müzakerelerin hızlandırılarak çalışmaların hızlandırılması öngörülmüştür. 24 Aralık 1995'te yapılan 1995 genel seçimlerinde düşüş yaşayarak yüzotuzbeş milletvekiliyle meclise giren parti, CHP ile koalisyon kurarak III. Çiller Hükümeti'ni oluşturmuştur. Programda AB'ye geçiş için gerekli olan Özel Tüketim Vergisi Kanun Tasarısı'nın yasallaştırılması amaçlanmış, ulusal egemenliğe ve temel değerlere zarar vermeden AB ile bütünleşmenin kapılarının açılacağı vurgulanmıştır. Bu dönemin en önemli gelişmesi, Avrupa Parlamentosu tarafından "Gümrük Birliği'nin Son Döneminin

²⁸⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D:19, C:74, YY:4, 12.12.1994, s.98, bkz.:

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c074/tbmm19074050.pdf>, (Erişim Tarihi:20.05.2015)

²⁸⁸ Karluk, Avrupa Birliği.....,s.119

²⁸⁹ Manisalı, Türkiye'nin Asker....., s.42

Uygulanmaya konmasına ilişkin 1/95 sayılı Türkiye AB Ortaklık Konseyi Kararı'nın onaylanması olmuştur. Bunun sonucunda 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren, DYP'nin ve hükümetlerinin başından beri amaçlamış olduğu Gümrük Birliği süreci tamamlanarak girilmiştir. Aynı zamanda geçiş dönemi sonra ermiş, tam üyelik sürecinde son dönem başlamıştır. Bu süreçten sonra tam üyelik konusu daha güçlü dile getirilmeye başlanmıştır. Bu anlamda, Nisan 1996'da, Gümrük Birliği'nin tamamlanmasından sadece dört ay sonra, dönemin cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Türkiye'nin AB'nin tam üyesi olmak zorunda olduğuna işaret ederek sözlerini şöyle sürdürmekteydi: "Türkiye AB'de üyelik almadan rahat edemeyecektir (...) Türkiye Avrupa'sız, Avrupa Türkiye'siz yapamaz"²⁹⁰

DYP, III. Çiller Hükümeti'nin dağılmasıyla birlikte Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında ANAP ile koalisyon hükümeti kurmuştur. Fakat ANAP'ın Tansu Çiller'i Yüce Divan'a gönderme girişimi, partinin Refah Partisi'ne yaklaşmasına neden olmuştur. Yapılan anlaşmalar neticesinde iki parti yeni koalisyon hükümetini kurmuştur. RP-DYP hükümetinde başbakan Necmettin Erbakan olmuştur. AB çalışmalarının devam edeceği Erbakan hükümeti programında yer almıştır. Bunun yanında yapılmış olan koalisyon protokolünde Gümrük Birliği ayrı bir madde olarak ele alınmış, Ankara Anlaşması ile amaçlanan nihai hedefler için yasal düzenlemelerin yapılacağı ve çalışmaların yapılacağı belirtilmiştir. Kısa süreli olan bu hükümetin 30 Haziran 1997'de dağılmasıyla birlikte DYP, siyasal hayatta etkinliğini yitirmiştir. Bu süreçten sonra bir daha iktidarda veya koalisyon hükümetlerinde bulunmayan parti, 1999 genel seçimlerinde meclise giren seksen beş milletvekili kazandırabilmiştir. Ecevit hükümetinin kurulmasıyla birlikte hükümet programı görüşmelerinde DYP grubu adına İstanbul Milletvekili Tansu Çiller, AB projesini değerlendirmiştir:

"Avrupa Birliği projesi, sadece ekonomik değil, bir açıdan bakıldığı zaman, bir zenginlik, bir uygarlık projesidir. Türkiye bunun dışında kaldığı zaman, neden korkuyorsa, hepsinin başına geleceği bir bölgeye münhasır, bir bölgede, âdeti kapalı

²⁹⁰ Gümrükçü, a.g.e., s.63

kalmak tehlikesiyle karşı karşıyadır. Avrupa Birliği, bir çağdaşlık, bir muasır medeniyet ve bir demokrasi projesidir; Türkiye bu haktan vazgeçemez..."²⁹¹

Diğer partilerde de görülen bu yaklaşımların artışı, DYP politikalarında da kendini göstermiştir. 2000'li yıllara yaklaşırken Batılı devletlerin refah seviyesine ulaşma temel hedeflerden biri olarak belirlenmiş, bu yıllara Batı medeniyetine ulaşmış bir Türkiye olarak girilmesi çalışmalarına hız verilmiştir. DYP de bu entegrasyon hareketinin içinde yer alınması gerektiğini daha ciddi boyutlarda değerlendirmeye başlamış, daha yoğun söylemlerin ileri sürülmesine neden olmuştur. DYP de diğer merkez sağ ve liberal partiler gibi AB sürecinde önemli adımlar atmış, AB hedefini ülkenin iç ve dış politikasına uygun olarak gerçekleştirmek istemiştir. Kendisinden sonra gelen hükümetlerde AB sürecini desteklemeye devam etmiş, Türkiye'nin demokrat ve medeni bir dünya sistemi içinde olması gerektiği vurgulanmıştır.²⁹² Bunun yanında, AB siyasi kriterlerine uyum süreci adına yapılan reformlara, Uyum Paketleri'nin hazırlanmasıyla yapılan kanun değişikliklerine destek vermiş, dönemi yöneten DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümetinin AB reformlarını onaylamıştır.

1.7. Sosyaldemokrat Halkçı Parti

İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü tarafından askeri müdahale sonrası kapatılan CHP'nin oy tabanına hitap edebilmek amacıyla 1983'te kurulmuştur. MGK'nin Erdal İnönü dahil kurucularını sürekli veto etmesi sonucunda 1983 genel seçimlerine giremeyen parti, 1984 yerel seçimlerde Halkçı Parti'nin oylarını kendine kazandırmayı başarmıştır. Halkçı Parti'de Necdet Calp'a olan güvensizliğin artması sonucu Aydın Güven Gürkan'la anlaşmaya çalışılmış, iki parti Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adı altında birleştirilmiştir.

Atatürkçü, sosyal demokrat, merkez sol (ortanın solu) görüşlerine sahip parti, özgürlük, eşitlik, toplum yaşamında emeğin değeri gibi temel prensiplere bağlı kalarak demokratikleşmeyi, bağımsızlığı ve üreticiliği amaçlamış, bunlara Atatürkçülük ilkelerine bağlı kalarak ulaşılabileceğini vurgulamıştır. Bu da SHP'nin

²⁹¹ **TBBM Tutanak Dergisi**, D:21, C:1, YY:1, 7.6.1999, s.221-222,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c001/tbmm21001012.pdf>, (Erişim Tarihi:15.06.2015)

²⁹² DYP Genel Başkanı ve Meclis Grubu Başkanı Tansu Çiller (İstanbul), **TBBM Tutanak Dergisi**, D:21, C:92, YY:4, 23.4.2002, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c092/tbmm21092090.pdf>, (Erişim Tarihi:15.6.2015)

Batıya bakış açısını etkilemiş, Batıyla ilişkilerin arttırılmasına, doğu-batı diyalogunun sağlanmasına ve çok unsurlu dengeye dayalı milletlerarası işbirliğine yöneltmiştir.

Çağdaş dünya anlayışı ve gelişmiş ülkelerden Batıyı anlayan parti, Türkiye'nin konumu gereği Avrupa ve Ortadoğu ile ekonomik, kültürel ve siyasal ilişkileri geliştirmesi gerektiğini savunmuştur. 1985 parti programlarında Türkiye'nin AET dışına çıkmasını siyasal ve ekonomik olarak zararlı bulmuş, AET'ye katılımın zorunlu olduğunu söylemişlerdir. 1987 genel seçimlerinde Halkçı Parti'nin tabanına ulaşabilen parti, doksandokuz milletvekiliyle meclise girmeyi başarmışlardır. ANAP iktidarlığında hükümetin kurulmasıyla beraber hükümet programı üzerine görüşlerini bildiren SHP grubu adına Erdal İnönü, Türkiye'nin AT üyeliği yolunda gerekçesini şöyle değerlendirmiştir :

"...Bizim dış ve iç basından izlediğimize göre, tam üyelik başvurusunun işleme konulmasıyla ilgili takvim çok yavaş işlemektedir. Bütün bu gecikmelerde bir temel nedenin, Türkiye'de demokrasinin bütün kurum ve kurallarıyla henüz işlemediği kanısı olduğu açıktır. Bu kaniya yol açan başlıca olaylar da, insan haklarına aykırı uygulamalar ve özellikle sendikal haklardaki kısıtlamaların, sınırlamaların hâlâ kaldırılmamış olmasıdır. Avrupa Topluluğuna üyelik başvurusunun Büyük Millet Meclisinde konuşulduğu gün de aynı şeyi söylemiştim; hem Avrupa Topluluğuna üye olmak istemek, hem de insan hakları ve özellikle işçi hakları konularında Batı demokrasilerinin gelenekselleşmiş davranışlarından uzak durmak... Bu ikisi bir arada olmaz. Bırakınız ki biz, Avrupa Topluluğuna üye olmak için demokrasi istiyor değiliz; biz, demokrasi içinde var olmak istediğimiz için, bütün vatandaşlarımızın haklarına saygı gösteren bir hukuk devletinde yaşamak istediğimiz için Avrupa Topluluğuna üye olmayı doğal hakkımız görüyoruz..."²⁹³

Erdal İnönü, parti ideolojileri doğrultusunda AT'yi ele almış, özellikle demokratik bir oluşum olarak değerlendirdiği topluluğa üyeliğin, demokrasiyi ülkemize yerleştireceğini savunmuştur. Bu konudaki görüşlerini sürekli olarak paylaşan İnönü, topluluğu birçok boyutlarıyla değerlendirmeyi ihmal etmemiştir. 1988 Malî Yılı

²⁹³ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18, C:1, YY:1, 28.12.1987, s.129-130, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c001/tbmm18001004.pdf>, (Erişim Tarihi:17.04.2015)

Bütçe Kanunu Tasarısı üzerinde SHP grubu adına görüşlerini sunarken AT'ye değinmiş, özellikle topluluğa üyeliği sanayi ve ekonomi alanında değerlendirmiştir:

"...SHP olarak, Avrupa Topluluğunun onurlu bir üyesi olmayı amaçlıyoruz. Avrupa Topluluğuna başvurumuzu, ulusal ve uluslararası platformlarda savunurken, ekonomik açıdan, henüz topluluğa üyelik için gerekli koşullara tam sahip olmadığımızı, önlümüzde uzun bir yol olduğunu da biliyoruz. Bizce, sıkıntılarımız, belli ölçülerde, asıl karakteri siyasal bütünleşme olan topluluk içinde karşılıklı arayışlarla daha kolay çözülecektir; ancak, Avrupa Topluluğuna tam üyelik girişimi bize, bir an önce sanayileşme ve gelişme yönünde uyarıcı olmalıdır..."²⁹⁴

İnönü düşüncelerini belirtirken Batılılaşma vurgusuyla sanayisi gelişmiş bir toplum olmanın, AT'de eşit haklı ve onurlu olunabileceğini söylemiştir. Bununla kalmamış, dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın Batılılaşma politikasını "Gelin, siz bizi Batılılaştırın" olarak nitelerken hükümeti teslimiyetçi olarak eleştirmiştir. Görülüyor ki parti, Türkiye'nin bir Batılı devlet olarak güçlü olması gerektiğini fakat bunu belirli koşullarda olmasını vurgulamıştır.

Parti, yalnızca iç politikada demokrasinin ve ekonominin iyileştirilmesi için AT'ye üyeliği savunmamış, aynı zamanda bunun sosyal bir boyutu olduğunu dile getirmiştir.²⁹⁵ Buradan da anlaşıldığı gibi AT'ye hazırlanmanın Türkiye'de bir bütün olarak ele alınması gerektiğini savunmuşlardır. Bunun gerçekleşmesi için de tüm kurumların AT düzeyinde olması gerektiğini Nitekim SHP grubu adına Tekirdağ Milletvekili Enis Tütüncü şöyle açıklamıştır:

"...Sayın Başkan, değerli arkadaşlarım; Avrupa Topluluğuna gireceğiz. Avrupa Topluluğuna nasıl gireceğiz?.. Avrupalı diyecek ki, "Sosyal güvenlik sistemini de benim sosyal güvenlik sistemime entegre et..." Yani, Avrupa Topluluğuna girmeyi ne sanıyorsunuz?.. Türkiye'nin tüm kurumlarının Avrupa kurumları düzeyine - belirli bir geçiş sürecinden sonra getirilmesi anlamındadır. Avrupa Topluluğuna aksi halde girmek mümkün değil..."²⁹⁶

²⁹⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18, C:6, YY:1, 4.4.1988, s.100-101, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c006/tbmm18006045.pdf>, (Erişim Tarihi:17.04.2015)

²⁹⁵ Erdal İnönü (İzmir), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18, C:19, YY:2, 9.12.1988, s.93-94, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c019/tbmm18019037.pdf>, (Erişim Tarihi:17.04.2015)

²⁹⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:18, C:30, YY:2, 22.06.1989, s.317-318, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c030/tbmm18030107.pdf>, (Erişim Tarihi:15.04.2015)

1991 seçimlerinde söylemlerini genişleterek teknik, sanayi, ekonomi, demokrasi alanlarında Avrupa standartlarına ulaşmayı hedeflemiş, 2000'li yıllara Avrupa ile bütünleşmiş bir Türkiye hedefini belirtmişlerdir. Bu seçimlerden sonra DYP-SHP koalisyon hükümeti ortaklığı kurulmuş, bunun sonucunda AT politikaları benzer bir söylemde gerçekleşmiştir. VII. Demirel Hükümeti Koalisyon Protokolü'nde Batıyla yakın ilişkilerin ve işbirliğinin desteklenmesi görüşünün yanında AT üyeliğinin sağlanması için çaba sarf edileceği ifadesini eklemiştir.²⁹⁷ Aynı protokolde, AT ile bütünleşmenin sağlanması amacıyla sanayi atılım stratejisinin amaçlandığı belirtilmiş, topluluk ile yalnızca ekonomik değil, bunun için demokrasi ve insan haklarına saygı ifadeleri eklenmiştir. Konunun önemiyle ilgili olarak kısa sürede DYP ve SHP Grupları adına grup başkan vekilleri dış politika konusunda genel görüşme açılmasına ilişkin önerge sunmuştur. Önergede Avrupa Topluluğu'na da değinen başkan vekilleri, Türkiye-AT ilişkilerini şu şekilde nitelemiştir:

*"AT'nın bundan böyle alacağı biçim ve Türkiye - AT ilişkileri de, dünyamızın geleceğini belirleyici unsurlardan biri olacaktır. AT'nın dar, dışlayıcı ve yalnızca kendi güçlenmesi ve istikrarına yönelik bir tavrın içine girmesi, Avrupa bütünleşmesini ve buradan kalkarak, daha bütünleşmiş bir dünyaya varılmasını geciktirecek ve hatta engelleyecektir. Bu nedenle, Türkiye - AT ilişkilerinin bundan böyle ki gelişme yönü AT'nin niteliğinin belirlenmesi açısından çok önemli olacaktır."*²⁹⁸

Önerge üzerine dış politikada AT değerlendirilmekle beraber parti tarafından ilişkilerin gerçekçi olması, bütünleşmenin ulusal bir saplantı olmadan kendi kimliğimiz içinde üyelik amacını taşınması gerektiği belirtilmiştir.²⁹⁹

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte dünya sisteminin hızlı bir entegrasyon sürecine girmesi sonucunda AT, Türkiye'nin vazgeçilmez ortaklarından biri olmaya devam etmiştir. Her ne kadar bunun bilincinde olan SHP, bazı durumlarda AB'nden çekindiği hususlar olmuştur. Bunlardan birisi, özellikle dış politika sorunlarının çözümü ve geliştirilmesiyle ilgilidir. Bu dönemde sıklıkla

²⁹⁷ Protokol için bakınız: <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP49.htm>, (Erişim Tarihi:28.04.2015)

²⁹⁸ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, D:,C:,YY:, 17.12.1991, s.607,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c001/tbmm19001016.pdf>, (Erişim Tarihi:28.4.2015)

²⁹⁹ İsmail Cem (İstanbul), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, D:19, C:2, YY:1, 25.12.1991, s.245,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c002/tbmm19002020.pdf>, (Erişim Tarihi:29.4.2015)

gündeme gelen Kıbrıs sorunu, AB süreci içinde de değerlendirilmiş, Gümrük Birliği sürecini etkileyen başlıca konulardan biri olmuştur. Konuyla ilgili olarak SHP grubu adına Ankara Milletvekili Mümtaz Soysal, endişelerini partisi adına açıklamıştır:

"...Türkiye bu yılın sonunda Avrupa Birliğine girmiyor; ama gümrük birliğinin tam üyesi oluyor ve dünya tarihinde ilk örnek olarak Avrupa Birliğine girmeden gümrük birliğine giriyoruz. Bunun anlamı şudur: Avrupa'daki gümrük tarifeleri dolayısıyla karar alacak olan organların içinde yokuz, fakat onların aldıkları kararlara noktasına kadar uyacağız. Bunun Kıbrıs sorunu bakımından sakıncası şurada: Yalnız Kıbrıs sorunu bakımından değil, değer verdiğimiz başka sorunlar bakımından; örneğin Azerbaycan sorunu bakımından zayıf noktası şurada : Gümrük birliği demek, yalnız Avrupa Birliğinin kendi içinde aldığı gümrük tarifelerine uymak demekten ibaret değil, üçüncü ülkelerle ilgili olarak alacağı kararlara da gümrük birliğine girmiş olan ülke olarak Türkiye uymak zorundadır...Biz kendi kendimizi aldatmayalım; "Avrupa'ya girdikten sonra Güney Kıbrıs, biz de Kuzey Kıbrıs'la istediğimiz gibi ticaret yaparız, falan" demeyelim. Çünkü, gümrük birliğine de girmek üzereyiz..."³⁰⁰

Soysal'ın ifadelerinden anlaşılacağı gibi SHP, AT'yi ideolojileri doğrultusunda değerlendirerek savunmuştur. Fakat milli menfaatin zedelenmeden Gümrük Birliği'ne veya topluluğa katılımı vurgulamıştır. Bunun yanında AT politikalarında belirli yöntemlerin izlenmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Görüldüğü gibi parti, 1980 askeri müdahalesinden sonra kapatılan CHP'nin oy tabanına hitap edebilmek için kurulmuştur. Nitekim kurucuları da CHP çizgesinde ve görüşünde olan devlet adamlarıdır. Bu yönüyle değerlendirildiğinde CHP'nin kapalı olduğu dönemde CHP ideolojilerini ve yaklaşımlarını bünyesinde barındırmıştır. AB'ye yaklaşımları da benzer çizgide devam etmiştir. Nitekim parti, 18 Şubat 1995'te CHP ile birleşerek varlığına son vermiştir.

³⁰⁰ TBMM Tutanak Degisi, D:19, C:59, YY:3, 3.5.1994, s.334-335, bkz: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c059/tbmm19059098.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.04.2015)

1.8. Refah Partisi

Öncülü MSP olan Refah Partisi, kendi deyimleriyle milli görüş, muhafazakârlık ve İslamcılık ideolojileri çizgisinde 12 Eylül askeri müdahalesinden sonra Ahmet Tekdal liderliğinde 1983'te kurulmuştur. Necmettin Erbakan'ın siyaset yapma yasağının kaldırılmasıyla genel başkanlığına oturduğu parti, merkez sağ pozisyonunda siyasal hayatına başlamıştır. MGK'nın vetolarından kaynaklı 1983 genel seçimlerine katılamamış, 1987'de ise barajı aşamayarak meclise girememiştir.

Manevi hayatın zenginleştirilerek manevi kalkınmanın sağlanması, adil düzeni kurma, toplumsal huzurun ve mutluluğun yerleştirilmesini sağlayarak, milleti çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmayı amaçlamıştır. Atatürk milliyetçiliğine bağlı, Atatürk ilkeleri doğrultusunda hareket ettiklerini belirtmiştir.

Refah partisi, milli görüş doğrultusunda sert söylemleriyle Batılılaşmaya karşı çıkan en etkili parti olmuştur. Her ne kadar 1986 programlarında bütün dünya ülkeleriyle iyi münasebetleri Türkiye'nin dış politikasında temel almasını bildirmiş olsa da 1991 ve 1995 seçim bildirimlerinde Batıyı "kuvveti üstün tutan" medeniyetler olarak değerlendirmiş, komünizm ve kapitalizm düzenleri altında insanlığı ezdiklerini, partinin bunlara direnerek "yeni adil düzen" getireceği söylemlerinde bulunmuşlardır. Özellikle bu söylemlerinde Türkiye'deki Batıyı savunan bütün partileri ve aydınları hedef alarak, 1991 seçimlerinde argümanları: "Türkiye'deki "Batı taklitçisi partiler" ister kendilerine solcu desinler ister sosyal demokrat, ister liberal, ister kapitalist, ister sağcı, ister milliyetçi, ister muhafazakâr desinler, ne derlerse desinler netice itibarıyla temelde bilerek bilmeyerek batı taklitçisidirler." olmuştur. Menfaate dayalı olarak Batı hayranlığının olduğunu ileri süren parti, bunu "uydu dış politika" olarak değerlendirmiştir. Batının taklitçiliğini yapan partilerin Türkiye'yi siyasal, ekonomik ve sosyal yönden çöküntüye uğrattığını vurgulamışlardır. Özellikle siyonizme hizmet eden Batıyı ve yüzünü Batıya dönen her oluşumu reddetmişlerdir. Aynı bildirimde dış politikada, dini bir argüman kullanılarak İslam ülkeleriyle işbirliğinin yapılması savunulmuştur. Avrupa Topluluğu'na ise eleştirel yaklaşılmış, İslam ülkesi olan Türkiye'nin AT gibi Hıristiyan topluluğuna üye olunması faydasız olarak görülmüştür. Dini bir temele

dayandırılan bu yaklaşımla beraber, AT'ye üyeliğin anayasaya da aykırı olduğunu ileri sürmüşlerdir. AT'ye katılım sağlanması durumunda egemenliğin kullanılmasının resmi olarak AT organlarına bırakılacağını, böylece AT'nin kabul edilmesi durumunda devletin hukuken eyalet devleti ve meclisin belediye meclisi konumunda olacağını iddia etmişlerdir. AT hukukunun Türkiye hukukun üstünde olacağını ve devleti temsil eden yöneticilerin de Avrupa yasalarına göre hareket etmek zorunda kalacağı savını ortaya atmışlardır. Parti, 1991 genel seçimlerinde altmışiki milletvekilini meclise kazandırmayı başarmıştır.

Batıyla ilişkiler ve Avrupa entegrasyonu sürecini MSP döneminden kalma bir üslupla eleştirmeye başlayan parti, özellikle parti başkanı Necmettin Erbakan'ın önderliğinde AT ile ilgili söylemlerini farklı boyutlarıyla olumsuz olarak değerlendirmiştir. DYP-SHP koalisyon hükümetinin kurulmasıyla birlikte Süleyman Demirel'in sunmuş olduğu Hükümet Programını görüşmelerinde RP grubu adına söz alan Erbakan, AT çalışmalarının bir referandum sonucunda devam etmesini savunurken, referandum olmadan yapılan çalışmaların anayasaya devletin kuruluşuna aykırı olduğunu, bu adımları İslam âleminden ayrılıp emperyalist devletlerin kucağına düşmesi olarak yorumlamıştır. Bunun yanında hükümet programında yer alan ibareleri değerlendirmiştir:

"...Bu yanlış teşhislerden başka, birtakım da tahribat yapıcı fikirler ve teklifler vardır. Bakınız, bunların başında, ne pahasına olursa olsun AT'a girmek gelmektedir. Bu, bir tahribattır. Diğer yandan, "Hükümetimiz, Avrupa toplumlarıyla Türk toplumunu birleştiren tarihsel -şu tabire bakınız lütfen!..- siyasî, ekonomik, moral ve kültürel ortak paydaları artırmak ve güçlendirmek suretiyle, -moral ve kültürel ortak paydaları da artıracakmışız!..- bu yolda tarihî bir mesafe almaya kararlıdır. Siyasî birlik ile ekonomik ve parasal birlik yönünde yeni aşamalara ulaşmakta bulunan bir Avrupa'da, Türkiye'nin hak ettiği yeri -ya, hakkımızı vermiyorlar bir türlü- alması, ısrarla isteyeceğimiz ulusal bir hedef olacaktır" denilmektedir. Bu "ortak paydalar" da, bir tek din eksik kalmış; "her şeyde birleşeceğiz" deniyor. Bu, nasıl bir millî ve manevî değerlere bağlılıktır?..."³⁰¹

³⁰¹ TBMM Tutanak Dergisi, D:19, C:1, YY:1, 28.11.1991, s.157-158, bkz: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c001/tbmm19001008.pdf>, (Erişim Tarihi:20.04.2015)

Milli görüş cephesinde olan partilerin yaklaşımlarının bir ürünü olan bu değerlendirme, parti tarafından süreç içerisinde tekrarlanmış, bununla beraber yalnızca AT'ye yönelik eleştiriler yapılmamış, aynı zamanda Batılılaşma kavramı tartışılmıştır. Dini İslam olan bir devletin Tanzimat'tan bu yana Batılı olma yolunda atmış olduğu adımları, manevi ve milli değerlerden yoksun bir devlet olarak gerçekleştirerek çağdışı medeniyetlerin rehber haline getirildiği dile getirilmiştir.³⁰² Özellikle dini argümanları kullanarak Batı'yı kötüleyen yaklaşımları, dış ilişkiler siyaseti değerlendirmelerinde de yerini almıştır. Nitekim dönemin en önemli olaylarında Balkan ülkelerindeki savaş ve devam eden Ortadoğu sorunu, partinin Batı ülkelerine yaklaşımlarında etkili olmuştur. Bunun yanında dönemin iktidarını (DYP-SHP) Avrupa ile entegrasyona kendilerini endekslemiş olduğunu vurgulayarak eleştirmiş, bağımsız bir devlet olarak ve tarihten gelen misyon sebebiyle komşu İslam ve Türk devletleriyle her sahada işbirliğinin yapılmasını savunmuşlardır.³⁰³ I. Çiller Hükümeti programı müzakerelerinde RP grubu adına Necmettin Erbakan, özellikle dış politikadan bahsederek yeni kurulmaya çalışan dünya düzenini eleştirmiş, Batılı devletlerin ve Siyonizm faaliyetlerinin Müslüman ülkelere yönelik tavır aldıklarını dile getirmiştir:

"...İşte Batı'nın işyüzü, işte dünya olaylarının bugünkü hale gelmesinin temel sebebi... İşte bu sebepten dolaydır ki, NATO, düşman rengini, kırmızı yerine yeşile çevirmiştir. Birleşmiş Milletler, İslam düşmanı Butros Gali'yi Genel sekreterliğe getirmiş, AGİK ve diğer kuruluşlar, bu tek kutbun emrine sokulmuştur. Müslüman ülkeler bölünmüş, hepsi tehdit altına alınmış, ABD hepsinin yönetimiyle yakinen ilgilenmekte, hepsine emirlerini kabul ettirmek için her türlü çareye başvurmaktadır ve bunun için Irak, İsrail karşısında bir güç olmasın diye tamamen tahrip edilmiştir, ambargolar kaldırılmıyor, 50 bin çocuk ölmüş, ameliyatlar narkozsuz yapılıyor, her altı ayda bir, haksız bir şekilde, yeniden füzelerle bombardıman ediliyor, çoluk çocuk, yaşlı, kadın, hunhar bir şekilde, canice öldürülüyor..."³⁰⁴

³⁰² İbrahim Halil Çelik (Şanlıurfa), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:19, C:26, YY:2, 25.12.1992, s.719-720, bkz: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c026/tbmm19026052.pdf>, (Erişim Tarihi:18.04.2015)

³⁰³ Ahmet Remzi Hatip (Konya), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:19, C:27, YY:2, 14.1.1993, s.296, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c027/tbmm19027055.pdf>, (Erişim Tarihi:18.04.2015)

³⁰⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:19, C:37, YY:2, 3.7.1993, s.437, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c037/tbmm19037121.pdf>, (Erişim Tarihi:22.05.2015)

Dönemin en önemli adımı olan Gümrük Birliği çalışmaları, partinin genel dış ve iç politika hususunda öne sürdüğü iddialarla yorumlanmıştır. Milli menfaatler kapsamında Necmettin Erbakan Gümrük Birliği'ni değerlendirirken, yasaların ve mevzuatların AT normlarına uygun hale getirilmeye çalışılırken, bunun milli hâkimiyeti Avrupa Birliği'ne devretmek olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁵ Parti milletvekilleri tarafından bu husus tekrarlanarak dile getirilmiştir. Konuyla ilgili olarak RP Grubu adına Konya Milletvekili Ahmet Remzi Hatip, benzer açıklamalarda bulunmuştur:

"...Halbuki, Gümrük Birliğine girmek hayal; böyle bir şey yok. Avrupa Birliği devletleri kendi aralarında toplanmışlar, karar vermişler, Gümrük Birliğini meydana getirmişler. Başka başka birlikleri ve teşebbüsleri de var; onlardan bir tanesine girmek için, biz, Türkiye Cumhuriyeti Devleti olarak, egemenlik, kayıtsız şartsız milletindir ve bu Meclisindir dediğimiz halde; onların, 17 bin maddeyi, 90 bin kelimeyi bulan mevzuatlarını peşinen kabul etmiş oluyoruz; yani, karar merciinde biz yokuz; ama, onların emrettiği uygulama ve tatbikat için, idam fermanımızı hazırlayarak boynumuzu peşin uzatıp, kendi idam fermanımızı kendi elimizle bunlara teslim ediyoruz..."³⁰⁶

Ne var ki, yapılacak olan yeni seçimler için hazırlanan ve yayımlanan 1995 seçim bildirimlerinde çelişkili bir ifade kullanmışlardır. Bu çelişkili ifadeler, yine MSP döneminde yaşanan karmaşık düşüncelerin ve yaklaşımların bir sonucudur. Batıyı sömürgeci olarak eleştirirken, partinin iktidara gelmesiyle bütün dünya devletleriyle ilişki kuracağını ve bu iktidarın Batılı devletler için de daha itibarlı ve güvenilir bir muhatap olacağını belirtmiştir. Fakat bunu yaparken Türkiye'nin uydu olarak değil, lider olacağını vurgulamıştır. Aynı zamanda Türkiye'nin yerinin Hıristiyan birliği olan Avrupa Birliği değil, dünya Müslüman ülkeler birliği olacağını belirtse de, AB'yi ekonomik olarak ele aldıkları ile ilgili ciddi bir dönüşüm yaşadıklarını gösteren şu ibareleri kullanmışlardır:

"Avrupa Birliği ile ekonomik ilişkilerin artırılması ve aramızdaki gümrüklerin kaldırılması bizim milli politikamızdır. Ancak bu sonuca ulaşılırken, taklitçiler

³⁰⁵ Necmettin Erbakan (Konya), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:19, C:85, YY:4, 23.04.1995, s.17-18, bkz.: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c085/tbmm19085103.pdf>, (Erişim Tarihi:21.04.2015)

³⁰⁶ **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, D:19, C:91, YY:4, 7.7.1995, s.59, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c091/tbmm19091136.pdf>, (Erişim Tarihi:22.04.2015)

tarafından millete, parlamentoya ve Bakanlar Kurulu'na sorulmadan "**Karanlık Oda**" metoduyla imzalanmış olan 6 Mart Andlaşmasını tasvip etmemiz mümkün değildir. Bu sonuç "**Milli Görüş**" esaslarına uygun şekilde gerçekleştirilecektir."

Genel seçimlerinde yüzellisekiz milletvekiliyle meclise girerek, seçimlerden birinci parti konumunda çıkmıştır. Bunun üzerine Necmettin Erbakan ANAP ile koalisyon hükümeti kurmayı denemiş fakat bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Bunun sonucunda kısa süreli ANAP-DYP koalisyonu kuruldu. Bu süreçte Refah Partisi, İçişler Hükümeti'nin imzalamış olduğu Gümrük Birliği Antlaşması'na anayasada bulunan milli egemenlik kavramına aykırı olduğu gerekçesiyle karşı durmuştur:

"...Ne diyorsunuz siz, ne demiş 6 Mart belgesinin altına imza atanlar? Demişler ki, "bu Avrupa Birliği, bundan sonra, ne karar verirse; Parlamentosuyla ve Yüksek Adalet Divanıyla ne karar verirse, biz, bunların hepsini gözü kapalı uygulayacağız, tatbik edeceğiz, eli bağlı, ağzı bağlı, gözü kapalı; hem de, üçüncü ülkelere karşı bunları tatbik edeceğiz; bunları uygulayacağız." Gözü kapalı... Ne demek bu? Siz, işte şurada yazan "Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir" sözüne baka baka, bu egemenliğin büyük bir kısmını alıp götürmüş, Brüksel'e teslim etmişsiniz..."³⁰⁷

Bir yıl sonra yapılan hükümete güvenoyu sonuçlarında Erbakan başbakan olmuş, Refahyol hükümeti kurulmuştur. DYP ile koalisyon hükümeti kuran 54. Erbakan hükümeti programı, AB yaklaşımlarında farklı bir politika çizeceğini belirtmiştir. Programda Gümrük Birliği ile sanayi sektöründe uyum, rekabet ortamına girebilme, ulaşımda altyapı bağlantılarının iyileştirilmesi, Ankara Anlaşması ve Katma Protokol maddeleri gereğince serbest dolaşım hükmünün uygulanması için çalışmaların yapılacağı sözü verilmiştir. Diğer partilerin hükümet programlarından farklı olarak değinilen husus, Gümrük Birliği'nin Türkiye, Türk Cumhuriyetleri ve Avrupa arasında ilişkilerin kuvvetlenmesine yardımcı olacağı belirtilmiştir. Bunun yanında Avrupa ile İslam Konferansı Teşkilatı üyesi ülkelerin ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde Türkiye'nin ayrıcalıklı bir konuma sahip olacağı vurgulanmıştır. Tam üyelik hedefinden bahsedilmemiş olsa da bu program, RP'nin AB konusunda döneme ve şartlara göre değişen hedefler belirlediğini göstermiştir. Aynı zamanda RP,

³⁰⁷ Aydın Menderes (İstanbul), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:20, C:2, YY:1, 10.03.1996, s.56, bkz.: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c002/tbmm20002021.pdf>, (Erişim Tarihi:03.05.2015)

iktidarda bulunduğu müddetçe Gümrük Birliği de dahil Batı ile geliştirilen ilişkilere zarar verecek bir adım atmamıştır.³⁰⁸ Fakat Erbakan'ın istifasıyla hükümet dağılmıştır. 1997'de ise partiye "laikliğe aykırı eylemler" yaptığı gerekçesiyle dava açılmış, Anayasa Mahkemesi'nin kararıyla 1998'de parti kapatılmıştır

Parti politikaları ve ideolojileri doğrultusunda her ne kadar Batı ve AB eleştirilmiş olsa da, daha önce MSP'de görülmüş olan bir sonuç ortaya çıkmıştır. Muhalefettyken her türlü eleştirdiği Gümrük Birliği ve AB çalışmalarına sert tutumunu, kurduğu koalisyon hükümeti döneminde yumuşatmıştır. Bu da partinin, Türkiye-Avrupa ilişkilerinde devamlılık ve sağlamlık içeren bir yaklaşım sergilemesini engellemiştir.

1.9. Demokratik Sol Parti

Demokratik Sol Parti (DSP), 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin ardından siyasi hayattan men edilen Bülent Ecevit'in eşi Raşan Ecevit tarafından 14 Kasım 1985'te kurulmuştur. 1960'lardan itibaren "ortanın solu" görüşünü benimseyen parti, siyasi yasağın kaldırılmasıyla birlikte genel başkanlığına Bülent Ecevit'i getirmiştir.

Sosyal demokrasi, sosyal adalet ve denge ve sosyal güvenliğin sağlanmasını amaçlayan parti, demokrasiyi siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla bir bütün olarak gerçekleştirmeyi amaçlar. Atatürkçülük ve sosyal demokrasi ideolojilerine bağlı olarak siyasi pozisyonda merkez soldadır.

DSP, siyasal hayatta etkinlik gösterdiği süreç boyunca Batıyı özellikle demokrasinin yaşandığı yer olarak ele almış, Batıcılık söylemlerinin en çok demokrasi üzerinden yapmıştır. Türkiye'deki demokrasinin de Batı ölçütlerine uyumlu hale getirilmesinden yana tavrını koyan parti, demokratik yaşamın ülkeye yerleştirilmediği müddetçe Batıyla ilişkilerin zayıflayacağını iddia etmiştir.

1987 seçim bildirgelerinde³⁰⁹ Avrupa Topluluğu başlığı altında tam üyelikten yana tavır aldıklarını belirtmiş, partinin hükümete girmesiyle izleyeceği ekonomi politikalarının sonucunda Türkiye'nin tam üyeliğe hazırlanacağı sözü verilmiştir. Bunun gerçekleşmesi için alınacak önlemleri detaylandırarak sunan parti, yalnızca

³⁰⁸ Sitembölükbaşı, a.g.e., s.160

³⁰⁹ **Demokratik Sol Parti Seçim Bildirgesi**, Daha Çok Üreten Hakça Bir Düzen, Ekim 1987, Sistem Ofset, s.59-61

ekonomik bir hazırlıktan bahsetmemiş, kültür bakımından da uyum sağlanabilecek bir konuma gelineceğini ifade etmiştir. Bu noktada özellikle demokrasinin sağlanması ve laikliğin korunması kavramlarına değinmiştir. Böylece parti, AT yaklaşımının yalnızca ekonomik değil aynı zamanda sosyal ve siyasi boyutlarının olduğunu belirtmiştir. Fakat bu görüşler, seçimler sonucunda meclise giremeyen parti tarafından desteklenmemiştir.

Bir sonraki yapılacak olan seçim çalışmaları döneminde Türkiye-AT ve Batı Avrupa ilişkilerine benzer yaklaşımlarını sürdürmüşlerdir. Parti programlarında³¹⁰ Batı Avrupa ile ilişkilere özellikle değinen parti, bu ilişkilerin demokrasi ve demokratik değerlere bağlılığın ortak güvenlik kadar ağırlık taşıdığını belirtmiş, ilişkilerin bozulması durumunda dış ilişkilerin olduğu kadar iç rejimin de olumsuz olarak etkileneceğini detaylı olarak açıklamışlardır. Seçimler sonucunda yedi milletvekiliyle meclise giren parti, meclis grubu oluşturamamıştır. VII. Demirel hükümeti programı üzerine görüşmelerde DSP adına Bülent Ecevit, partinin AT ile ilgili görüşlerini belirtmiş, hangi noktalarda hassasiyetlerinin olduğunu açıklamış ve üyelik konusunda umutsuz bir tablo çizmiştir:

"...Benim partim, Avrupa Topluluğunda tam üyeliğe karşı değildir fakat, bunun ısrarla üstüne gitmeye karşıdır. Benim partim, ulusal onurumuzu incitecek ölçüde ve Batıların eline Türkiye'ye karşı baskı ve pazarlık kozları verecek ölçüde üstüne gidilmesine karşıdır. Hükümet Programında, Avrupa Topluluğunda tam üyeliğe aşırı ağırlık verildiğini gördüm. O kadar ki, devletin sanayi atılım stratejisi bile, Avrupa Topluluğuyla bütünleşmemiz nasıl olsa gerçekleşecek varsayımına göre hazırlanacakmış...Fakat, eğer, gerçekçi olacaksak, görünür gelecekte Türkiye için de, hatta herhangi bir başka Avrupa ülkesi için de Avrupa Topluluğuna tam üyelik şansının bulunmadığı açıkça görülebilir. Kaldı ki, biz, kapı kapı dolaştıkça bu, ANAP İktidarı döneminde denendi bir ara- Batılı sözde dostlarımız, bunu, Ege konusunda, Kıbrıs konusunda ve hatta kendi iç sorunlarımızda Türkiye'den birtakım ödünler koparmak için, insafsızca, bir baskı aracı gibi kullanıyorlar; "Hele şunu yapın, hele

³¹⁰ Demokratik Sol Parti Programı, Sistem Ofset, Ankara, s. 6-150

*bunu kabul edin, hele şundan vazgeçin o zaman belki kapıyı size aralarız" diye Türkiye'ye baskı aracı olarak kullanıyorlar. ..."*³¹¹

1995 seçim bildirgelerinde de benzer söylemlere başvurmuşlardır. Batı kapılarının ancak siyasal tıkanıklıkların ve ekonomik bunalımın giderilmesiyle olacağını ileri sürerken her ne kadar AB ve Gümrük Birliği politikalarını değerlendirirken bu düşüncelerinden hareket ederek ikisini de desteklemiş olsalar da Gümrük Birliği'ne eleştirel yaklaşmışlardır. Burada özellikle değindikleri konu AB'den tam üyeliğe dair açık bir irade ortaya konmadan önce Gümrük Birliği'nin kabul edilmiş olmasıdır. Bunun dış politikayı yönlendirebileceğini savını ortaya koymakla beraber, Gümrük Birliği'nin yarar ve faydaları üzerine durmuşlardır:

"...Gümrük Birliğinin gerçek anlamda sağlayacağı yarar, ekonomimizin uyum yasaları ve Avrupa Birliği normları ile disipline kavuşturulması ve uluslararası rekabet alt yapısının güçlendirilmesi ve yabancı sermaye ile teknoloji alt yapısının ülkeye girmesidir. Gümrük Birliği düzenlemesinin Türkiye açısından en sakıncalı yönü, içinde yer almadığımız karar mekanizmalarından çıkacak kararlara uymamızı zorunlu kılmasıdır. Bu konu, Avrupa Birliği Yüksek Adalet Divanı kararlarında ve özellikle Avrupa Birliği Konseyinin Türkiye'yi de ilgilendiren kararlarında kendini gösterecek ve Türkiye'nin dış ticaretini tümüyle Avrupa Birliği'ne bağımlı duruma sokacaktır..."

Seçim sonucunda yüzotuzaltı milletvekiliyle Bülent Ecevit'in Başbakanlığında kısa süreli hükümeti tek başına kurmuştur. Ecevit tarafından meclise sunulan hükümet programında, Avrupa'nın yeniden yapılanma sürecinde olduğuna değinilmiş "Türkiye de Avrupa'daki bütünleşme sürecinde hakkı olan yeri, ulusal haklarından hiçbir ödün vermeksizin, er geç alacaktır." ibaresi yer almış, daha detaylı bilgi verilmemiştir.³¹²

Nitekim 28 Mayıs 1999'da DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti kurulmuştur. Bülent Ecevit'in mecliste okumuş olduğu hükümet programında Türkiye'nin AB üyeliği tarihten, coğrafyadan ve anlaşmalardan doğan bir hak olarak nitelenmiş, şu ifadeler yer almıştır:

³¹¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:19, C:1, YY:1, 28.11.1991, s.209-2010, bkz.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c001/tbmm19001008.pdf>, (Erişim Tarihi:21.04.2015)

³¹² **TBMM Tutanak Dergisi**, D:20, C:69, YY:4, 12.1.1999, s.75-75,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c069/tbmm20069042.pdf>, (Erişim Tarihi:02.06.2015)

"...Türkiye'nin Avrupa Birliğine, öteki üyelerle eşit hak ve statüye sahip tam üyelik hedefinin gerçekleştirilmesine çalışılacaktır. Avrupa'daki bütünleşme süreci içinde yerini alacak olan Türkiye, bunu gerçekleştirirken, ulusal hak ve çıkarlarını her zaman titizlikle gözetmeye devam edecektir. Bu çerçevede, Avrupa Birliğiyle ilişkilerimize ivme kazandırabilecek fırsat ve gelişmeler dikkatle izlenecektir...Gümrük birliğinin uygulamada ortaya çıkan sakıncalarını gidermek için etkin girişimlerde bulunulacaktır..."³¹³

Bunun yanında, AB gümrük mevzuatına uyumlaştırma çabalarıyla yeni gümrük kanunu tasarısı hazırlanacağı sözü verilmiştir. Aynı zamanda siyasi ve ekonomik alanlarda olduğu kadar savunma konularında da Avrupa ve Transatlantik yapılanmaları içinde yer almak hedeflenmiştir. Her ne kadar bu sözler verilse de, Türkiye'nin halen üyeliğe aday ülke konumuna geçmemesi eleştirilmiştir.³¹⁴ Bununla ilgili olarak DSP grubu adına Bursa Milletvekili Hayati Korkmaz, AB'ni tarihsel süreçte değerlendirmiş, yaşanan son gelişmeleri hakkında parti görüşünü meclise sunmuştur:

"...Lüksemburg Zirvesi sonrasında, Avrupa Birliğinin, Türkiye'ye karşı aldığı ayırıcı tavırdan doğan sorunun çözülmesi için, bazı Avrupa Birliği ülkelerinin ve Avrupa Birliği Komisyonunun çeşitli gayretler içine girmesini olumlu buluyor ve iyi niyetin işareti olarak görüyoruz. Komisyon tarafından hazırlanan "Türkiye İçin Avrupa Stratejisi" Cardiff Zirvesinde onaylanmış ve diğer aday ülkelerle birlikte Türkiye için de bir ilerleme raporu hazırlanmış ve yayımlanmıştır.

Köln Zirvesinde, başta Almanya olmak üzere, Avrupa Birliği ülkelerinin, Türkiye'nin adaylığı konusunda olumlu tavır almadan somut gelişmelerdir. Avrupa Birliği Komisyonu Başkanlığına seçilen Romano Prodi'nin kuracağı kadronun ve yeni seçilen Avrupa Birliği Parlamentosunun göreve başlaması ve Türkiye'de kurulmuş olan istikrarlı hükümetin çalışmalarıyla, önümüzdeki dönemde, Avrupa Birliği-Türkiye ilişkilerinde somut bazı gelişmelerin yaşanacağı inancını taşıyoruz..."³¹⁵

³¹³ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:1, YY:1, 4.6.1999, s.184, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c001/tbmm21001011.pdf>, (Erişim Tarihi:20.05.2015)

³¹⁴ Bülent Ecevit, **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:1, YY:1, 7.6.1999, s.255, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c001/tbmm21001012.pdf>, (Erişim Tarihi:17.06.2015)

³¹⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:4, YY:1, 26.6.1999, s.343, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c004/tbmm21004023.pdf>, (Erişim Tarihi:20.05.2015)

1990'lı yılların sonu ve 2000'li yıllara gelindiğinde ise parti benzer söylemlerine devam ederek AB'ni dünya devleti olmanın bir yolu olarak görmüştür. Bu dönem gerçekleşen en önemli olay, 10-11 Aralık 1999 tarihlerinde gerçekleşen Helsinki Zirvesi'nde, Avrupa Birliği için üye adaylığı hakkı Türkiye'ye önkoşulsuz olarak tanınması olmuştur. Türkiye'nin tam üyeliğe aday ülke konumuna yükselmesiyle AB'ne gösterilen ilgi artmış, tam üyelik bir dış politika hedefi haline gelmiştir.

Zirve sonrası Ankara'dan beklenen hızla reformlara ağırlık vermek ve üyelik müzakerelerine başlamak için gerekli olan Kopenhag siyasi kriterlerini yerine getirmek olmuştur.³¹⁶ Bu amaçla hukuki ve idari yapıdaki eksikliklerin saptanması açısından bir komisyon oluşturuldu.³¹⁷ Böylece AB uyum reformları hızla başlamış, Ecevit Hükümeti çeşitli kurumlarda Avrupa uyum yasalarına mevzuatlarına uygun yeni düzenleme çalışmalarını başlatmıştır.³¹⁸ Bunların başında Türk Ceza Kanunu, Dernekler Kanunu, Basın Kanunu ve diğer temel yasaların değişmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Reform sürecinin başlamasıyla beraber, bir sonraki dönemin temel taşlarını oluşturacak olan 2001 yılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine İlişkin Kanun Teklifi üzerine anayasanın çeşitli maddeleri tartışılmış ve bunlar AB'ye tam üyelik için gerekli görülen ekonomik ve siyasi kriterleri karşılamak doğrultusunda da hazırlanmıştır.³¹⁹ Temel hak ve hürriyetlere dair güvenceler arttırılmış, düşünce ve ifade özgürlüğü gibi alanlar genişletilmiş, duruşma öncesi gözaltı süresi indirilmiş, Milli Güvenlik Kurulu'nun danışma organı olduğu vurgulanmış ve kadın-erkek eşitliği üzerine düzenlemeler yapılmıştır. Meclis görüşmelerinde maddeler tek tek farklı milletvekilleri tarafından değerlendirilmiş, maddelerin özellikle AB'ne uyum ve Avrupa standartlarına ulaşma yönü değerlendirilmiştir. 3 Ekim 2001'de imzalanan Anayasa değişiklikleri AB sürecinde yeni bir dönemin habercisi olmuştur. Gerekli düzenlemelerin hızla devam edeceği dile getirilmiştir:

³¹⁶ Yetkin, a.g.e., s.41

³¹⁷ Yetkin, a.g.e., s.41

³¹⁸ Akif Serin (İçel), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, D:21, C:78, YY:4, 6.12.2001, s.359, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c078/tbmm21078032.pdf>, (Erişim Tarihi:27.05.2015)

³¹⁹ Hüseyin Tayfun İçli (Ankara), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, D:21, C:70, YY:3, 24.9.2001, s.15, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c070/tbmm21070131.pdf>, (Erişim Tarihi: 28.05.2015)

"...Değerli milletvekilleri, ekonomik, siyasal, toplumsal ve stratejik çıkarlarımız için, Avrupa Birliğiyle bütünleşmeyi vazgeçilmez bir yol olarak görmeye devam etmeliyiz. 57nci hükümet tarafından yürürlüğe konan Ulusal Program, halkımız tarafından da büyük destek gören, çağdaş norm ve standartlara ulaşma amacına dayalı, köklü bir dönüşüm programıdır. Bu dönüşüme, Yüce Meclisimiz, gerekli yasaları çıkararak ve Anayasayı bile değiştirerek önemli bir katkı vermektedir. Performansı ile halkımızın ve bütün dünyanın takdirini kazanan Meclisimiz, bundan sonrada yapılacak reformların teminatı durumundadır. Avrupa Birliğinin diğer aday ülkelerle sürdürmekte olduğu Avrupa Birliği müktesebatına uyumla ilgili tarama sürecini ülkemiz için de resmen başlatması çalışmalarımıza ivme ve moral katacaktır; bunu bekliyoruz..."³²⁰

Halıcı'nın belirttiği gibi AB'ye uyum süreci için gerekli reformlar ara vermeden devam etmiştir. Ekim 2001'de değişikliklerin kabul edilmesini, Ocak 2002'de Medeni Kanun ve dernek ve vakıflara yönelik düzenlemeler AB'ne uyumlaştırılmıştır. DSP dönemi AB çalışmaları doğrultusunda yapılan en önemli adımlar AB Uyum Paketleridir. Bu iktidar döneminde üç uyum paketi kapsamında çeşitli kanun maddeleri değiştirilmiştir. Bunlardan ilki 6 Şubat 2002'de kabul edilen Birinci Uyum Paketi'dir. Uyum paketiyle birlikte Türk Ceza, Terörle Mücadele, Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) Kuruluş ve Usulleri Hakkında ve Ceza Muhakemeleri Usulü kanunlarında değişikliğe gidilmiştir.

Yaklaşık bir buçuk ay gibi kısa bir süre sonra 26 Mart 2002'de kabul edilen İkinci Uyum Paketi'yle AB siyasi kriterlerine uyum sağlamak amacıyla Basın, Dernekler, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri, Siyasi Partiler, DGM, Jandarma ve İl İdaresi, Devlet Memurları yasalarında önemli düzenlemeler ve değişiklikler gerçekleştirilmiştir. DSP iktidarında yapılan ve 3 Ağustos 2002'de kabul edilen Üçüncü Uyum Paketi'yle Basın, Dernekler, Ceza Muhakemeleri, Hukuk Usulü Muhakemeleri ile Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında, Polis Vazife ve Salahiyeti, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri, Türk Ceza, Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğünün Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, Serbest Bölgeler, Yabancı Dil Eğitimi ve Öğretimi, Türk Ceza Kanunu Kaçakçılığın

³²⁰ Mehmet Emrehan Halıcı (Konya), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:80, YY:4, 12.12.2001, s.23, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c080/tbmm21080038.pdf>, (Erişim Tarihi:28.05.2015)

Men ve Takibine Dair Kanun ve Orman kanunları değiştirilmiştir. Türkiye'nin aday ülke statüsünü aldığı Helsinki Zirvesi ile Kopenhag Kriterlerini sağlayıcı reformlar gereği yapılan kanun değişiklikleri ile ilgili meclis görüşmelerinde DSP grubu adına Bilecik Milletvekili Sebahat Vardar, kanun değişikliklerinin partisi tarafından desteklendiğini belirtirken, AB üyeliğinin yalnızca bir siyasi parti politikası olmadığını şu şekilde vurgulamıştır:

"...Bu düzenlemeleri yaptığımız takdirde bunun onurunu, ülkemizin geleceğini aydınlatmanın onurunu, çocuklarımıza, gençlerimize daha yaşanabilir bir ülke yaratabilmenin onurunu hep birlikte ömür boyu taşıyacağız. Avrupa Birliğine tam üyelik, bir siyasal partinin projesi ya da hedefi değildir. Avrupa Birliğine üyelik, bütün Türkiye'nin sahip çıktığı, bütün Türkiye'nin uğraş verdiği, katkı yaptığı bir projedir, bir hedeftir..."³²¹

Türkiye'nin çağdaşlaşma, demokratikleşme ve evrensel değerleri bünyesinde barındırma adına atılmış olan somut adımlar, AB'ye tam üyelik sürecinin vazgeçilmezi olmuştur. Nitekim kanun değişiklikleri bu dönemde mecliste grubu bulanan siyasi partiler tarafından genel olarak kabul görmüştür. Bu yönüyle değerlendirildiğinde DSP, AB'yi destekleyici reformlar yapmakla kalmamış, AB sürecinde birleştirici bir siyasi dil oluşturmayı başarmıştır. Kanun değişiklikleriyle ilgili olarak özellikle MHP'nin olumsuz eleştirilerine maruz kalmış olsa da; uyumlaştırma çabalarının Türkiye'nin öz benliğini bozmadan, devletin temel ilkelerini zedelemeyen yapıldığını vurgulamış; AB ile ilgili yasaların Türkiye Anayasası'nda ve taraf olunan uluslararası anlaşmalarda öngörülen eşitlik ilkesi gereğince gerçekleştirildiğini dile getirmişlerdir.³²²

AB sürecinde yoğun reformların yapıldığı bu dönemde Türkiye, yeni bir seçim dönemine girmiştir. DSP, önceden beri devam eden AB politikaları doğrultusunda 2002 seçim bildirgelerinde Kopenhag Kriterleri'ni uygulamaya çalışacağını belirtmiş, bu kriterlerde belirtilen demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları vb. kavramların DSP'nin demokratik anlayışına uygunluğu belirtilmiştir. Seçim sonucunda iktidarı Ak Parti'ye devreden ve meclise giremeyen parti, siyasi

³²¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:102, YY:4, 2.8.2015, s. 45

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c102/tbmm21102125.pdf>, (Erişim Tarihi:28.05.2015)

³²² Ahmet Tan (İstanbul), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:21, C:102, YY:4, 2.8.2002, s.79,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c102/tbmm21102125.pdf>, (Erişim Tarihi:01.06.2015)

hayatta etkinliğini zaman içinde kaybetmiştir. Özellikle Bülent Ecevit'in genel başkanlığı bırakması ve ardından vefatı, bununla beraber Rahşan Ecevit'in parti içindeki etkisinin giderek kaybolması partinin gücünü azaltmıştır. Halen Masum Türker başkanlığında çalışmalarını sürdüren parti, varlığını korumaktadır.

2. DİĞER PARTİLER

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nı demokrasiyi yaşatan ülkelerin kazanması sonucunda girmiş olduğu Çok Partili Hayat Dönemi, irili ufaklı birçok partiyi siyaset sahnesine çıkarmıştır. Her ne kadar Türkiye'nin iç ve dış politikalarının belirlenmesinde iktidara gelen veya koalisyon hükümetlerinde bulunan partiler daha etkili olmuş ise de mecliste temsil hakkına sahip olmuş partiler de önemlidir. Nitekim bu partilerin çeşitli konularda görüşleri, mecliste bulunan diğer partilerin söylemlerini meşgul etmiş, aynı zamanda politikalar belirlenirken meclis oylamalarında etkili olmuştur. Bir şekilde Türkiye'de yaşayan belirli bir kesim halkın görüşlerini de temsil eden parti, diğer partilerin yadsımayacağı bir durum olmuştur. Dış politikayı olduğu kadar iç politikayı da etkileyen AB sürecini değerlendirirken bu partilerin yaklaşımlarının incelenmesi, konunun bir bütün olarak değerlendirilmesine yardımcı olacaktır.

İktidar ve koalisyon partilerinde gördüğümüz gibi mecliste temsil hakkına sahip olan diğer partilerin de AB sürecine yaklaşımları birbirinden farklı olmuş, dönemin dünya konjonktürünün etkisi ve aynı zamanda Türkiye'nin içinde bulunduğu duruma göre oluşmuştur. Bunun yanında kurulan partilerin kısa süreli olması veya kendini feshederek yeni bir isim altında yeniden kurulması, Avrupa'ya bakışlarının aynı çizgide olmasına neden olmuştur.

Tek partili dönemin sona ermesiyle birlikte Türkiye'de mecliste temsil edilen siyasi partilerden ilki Millet Partisi (MP)³²³'dir. Bir diğer parti ise kurucuları arasında bulunan Osman Bölükbaşı ve arkadaşları tarafından, 1954'te Cumhuriyetçi Millet

³²³ Yusuf Hikmet Bayur'un genel başkanlığını yaptığı ve Mareşal Fevzi Çakmak'ın fahri başkanlığını üstlendiği parti, 1948 yılında kurulmuştur. Parti kurucuları, DP'nin söylemlerinden rahatsızlık duyarak partiden ayrılan veya ihraç edilen siyasetçilerdir. Din anlayışında Anayasa'ya aykırılık bulunan MP, DP'nin iktidarı ele geçirdiği 1954 yılında kapatılmıştır.

Partisi (CMP)³²⁴dir. MP'nin ardılı olan CMP'nin amaçları ve ilkeleri aynı doğrultuda sunulmuştur. Milliyetçilik ideolojisinin hâkim olduğu parti, bu kavramı düşünce ve his birliği, müşterek bir hayata ve geleceğe inanış, milletlerarası işbirliğinin zorunlu görüldüğü insani bir milliyetçilik olarak tanımlamıştır. 1958 tarihli programlarında Batının örnek alınması gereken yönlerine vurgu yapmış, *garp örneği bir demokrasinin* Türkiye Cumhuriyeti'nde esas alınması gerektiğini söylemiştir. Dış politikada ülkenin istiklalini ve toprak bütünlüğünü temel ilke olarak kabul ederek, Birleşmiş Milletlerin idealiyle kolektif güvene dayalı açık ve dürüst bir dış politikanın yürütülmesini uygun görmüşlerdir. Parti, bunun haricinde Avrupa veya Batıyla ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Fakat mecliste yapılan görüşmelerde Osman Bölükbaşı, özellikle Avrupa Tediye Birliği ile ilgili olarak milletlerarası ticaret hacminin genişlediği ve Türkiye'nin bundan sağladığı imkânlardan istifade ettiğini dile getirmiştir.³²⁵ Bölükbaşı'nın açıklamaları dışında diğer milletvekillerinin bir görüşüne rastlanmamıştır. Parti, 1958'e gelindiğinde Türkiye Köylü Partisi ile birleşerek Cumhuriyetçi Millet Köylü Partisi adını almıştır. Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerinin yoğunlaşması ve AET'nin kurulmasıyla birlikte CMKP adı altında sürece yönelik yaklaşımlarını meclis görüşmelerinde benzer şekilde ifade etmişlerdir. Alparslan Türkeş'in genel başkanlığa seçilmesiyle birlikte milliyetçi ve muhafazakâr devlet adamları Milliyetçi Hareket Partisi adı altında toplanmıştır ve Avrupa-Türkiye sürecinde dönemin konjonktürü doğrultusunda farklı politikaları benimsemişlerdir.

Çok Partili dönemin ilk on yılında 1957 genel seçimleriyle birlikte mecliste temsil edilen bir diğer parti Hürriyet Partisi (HP)³²⁶ olmuştur. 1957 genel seçimlerinde mecliste dört sandalye edinen parti, bu sonucun başarısızlık olarak değerlendirilmesiyle 1958'te parti dağılmıştır. Demokrasiyi muasır medeniyetlere ulaşmanın yolu olarak gören parti programlarında İnsan Hakları Beyannamesinde bulunan ferdin hakkı ve hürriyeti kavramları üzerinde durmuştur. Modern

³²⁴ Millet Partisi'nin DP hükümeti tarafından kapatılmasının ardından, 1954 yılında MP'nin kurucu üyelerinden Osman Bölükbaşı, Enis Akaygen, Suphi Batur, Hasan Koçdemir ve Ahmet Tahtakılıç öncülüğünde kurulmuştur. Genel başkanlığında Osman Bölükbaşı'nın gelmesiyle faaliyete başlayan parti, 1954 genel seçimlerinde meclise 5 milletvekili ile girmeyi başarmıştır.

³²⁵ **TBMM. Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, C:5, İçtima:1, 19.11.1955, s.253, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c005/tbmm10005043.pdf>, (Erişim Tarihi:08.05.2015)

³²⁶ Liberal bir merkez partisi pozisyonunda 1955'te kurulan parti, DP'nin ekonomi politikalarına, muhalif parti tutumuna ve ceza yasasına ispat hakkı getirmelerine ters düşen 19 milletvekili tarafından oluşturulmuştur. Başlangıçta Ekrem Hayri Üstündağ genel başkanı olmuş, fakat kısa bir süre sonra bu görevi Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu üstlenmiştir.

prensiplerin belli bir düzene oturtulmasını demokrasinin ülke yönetim sistemine yerleştirilmesiyle gerçekleşeceğini belirtmiştir. Dış siyasette millet menfaatinin temel amaçları teşkil ettiğini belirtmekle birlikte dış ilişkilerde bu ilke üzerinden hareket edilmesinin uygun olacağını savunmuştur. Devletlerarası politikada mevcut sözleşmelere bağlı kalınarak, Birleşmiş Milletler prensiplerine uygun çalışmaların yapılmasını söylemişlerdir. İktisadi politikalarda liberalizmi savunmuş, ferdi teşebbüsün esas alınmasını önermiştir. Partinin 1956 tarihli tek programı bulunmakla beraber, bu programda Avrupa ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamış, Batılı devletleri yukarıda belirttiğimiz demokrasi, liberalizm, o döneme kadar olan antlaşmalar çerçevesinde zikretmişlerdir. Çeşitli görüşmelerde meclis görüşmelerinde yer almış milletvekillerinin Türkiye-Avrupa ilişkilerine detaylı değindiklerine rastlanılmamıştır. Bununla ilgili yalnızca Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş'ın Avrupa Tediye Birliğine dahil memleketlerden hangileriyle dış ticaret borçlarımızın tasfiyesi için anlaşmalar yapıldığına dair suali olmuştur.³²⁷ Bunun yanında, Türkiye'nin ekonomisiyle ilgili görüşlerini belirttiği bir konuşmasında Avrupa İktisadi İşbirliği'ni değerlendirmiştir:

"...Türkiye Avrupa iktisadi iş Birliğinde müsait mevkie sahipti. Fakat Türkiye'nin imal ettiği mallar muhatap memleketlerde liberasyona ithal edilmediğinden gayrimüsait bir duruma düşmüştü. Bu sebeple Türkiye'nin bilâteral, iki taraflı mübadele sistemi içinde müşküllerini yenmesi tabii idi. Bu tedbir bize, Avrupa iktisadi iş birliğine dâhil devletler üzerinde müessir tedbir olmak itibariyle, dış krediler temin etmek imkânını verirdi. Bu neticeleri de aldık. Uzatmayacağım. Çünkü bunun muhasebesini yapacak değiliz. Arzum Türkiye'nin çok taraflı mübadeleler nizamı içinde çalışmasındaki faydayı belirtmek içindir..."³²⁸

Böylece parti, Türkiye-Avrupa ilişkilerini desteklediklerini belirtmekle beraber, milletvekilleri tarafından AET'nin kuruluşunu sağlayan Roma Antlaşmasıyla ilgili yaklaşımlarını belirten bir konuşmaya rastlanmamıştır.

Demokrat Parti'nin gücü, 27 Mayıs 1960'ta bir askeri müdahalesi ile sona ermesi siyasal hayata yeni partilerin gelmesine neden olmuştur. Özellikle 1965 genel

³²⁷ TBMM Tutanak Dergisi, D:10, C:15, YY:3, 28.12.1956, s.356, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c015/tbmm10015022.pdf>, (Erişim Tarihi: 12.09.2015)

³²⁸ TBMM Tutanak Dergisi, DE:X, C:17, İ:3, 26.11.1957, s.946, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c017/tbmm10017047.pdf>, (Erişim Tarihi:13.09.2015)

seçimleri, mecliste çok sesli bir ortamı yaratmıştır. Bu dönemde otuzbir milletvekiliyle temsil edilen bir diğer parti, Millet Partisi (MP)³²⁹ olmuştur. Parti, bu dönem seçim beyannamelerinde Avrupa konusunda herhangi bir politika göttüklerini belirtmemiş olsa da dış ilişkiler konusunda görüşlerini genel ifadelerle ortaya koymuştur. Bu tutumu 1967 tarihli programlarında da sürdürmüşlerdir. Fakat meclis görüşmelerinde MP milletvekilleri, parti grubu adına Ortak Pazar'a yönelik görüşlerini dile getirmişlerdir. Ortak Pazar'ı ve bütünleşme hareketlerini dış ekonomik ilişkiler açısından önemli gördüklerini belirtmişlerdir.³³⁰ Bununla kalmayarak, Ortak Pazar'ı farklı boyutlarıyla değerlendirmişlerdir. Bunlardan biri de MP grubu adına Bolu Milletvekili Hasan Özcan, Sanayi Bakanlığının 1969 yılı Bütçesi hakkında görüşlerini sunarken Ortak Pazar konusuna değinerek işbirliğini desteklediklerini belirtmiştir:

"...Bir memleketin sanayi politikası, kanaatimizce dış pazarlar arama, bulma esası üzerine kurulmalıdır. Avrupa Ortak Pazarı'na girmeye hazırlanan Türkiye sanayiini iç tüketim kurallarına göre değil, dış rekabet piyasasına göre ayarlamak zorundadır. Şayet bu ince noktaya dikkat etmeyecek olursak Ortak Pazar fikri sanayimize faydadan ziyade indirilecek en büyük darbe olacaktır. Ortak Pazar memleketleriyle, dikkatli ölçüler içinde yürütülecek işbirliğinden fayda göreceğimiz inancındayız. Ancak Türkiye'nin iktisadi gelişme noktası ve dış ödemelerdeki güçlükleri, Ortak Pazarla yapılmakta olan müzakerelerde dikkatli olmamızı gerektirmektedir. Anlaşma, hazırlık döneminden geçiş dönemine geçince, Türkiye'ye geniş hareket serbestisi bırakmıştır. Müzakerelerde, yerli sanayimizin zarar görmesini önleyecek şekilde, hareket serbestimizi muhafaza etmeye çalışmalıyız..."³³¹

Parti bir sonraki seçimlerde gücünü kaybederek altı milletvekiliyle mecliste temsil hakkı kazanmıştır. Meclise on milletvekili kazandıramadığı için grup kuramamıştır.

AB süreciyle ilgili siyasal partiler, çeşitli ideolojilere veya pozisyonlara bağlı olarak farklı yaklaşımlarda bulunmuştur. Bunlardan birisi 1965 genel seçimleri

³²⁹ CMKP'nin 1961 genel seçimleri sonucunda kurulacak koalisyon hükümetinde yer alıp almaması konusunda parti içi anlaşmazlık yaşanmış, hükümette yer almak istemeyen parti üyeleri istifa ederek Osman Bölükbaşı'nın genel başkanlığında 13 Haziran 1962'de Millet Partisi'ni yeniden kurmuştur. Osman Bölükbaşı'nın aktif siyasetten seçilmesi sonucunda yapılan girişimlere rağmen 1977'de kendini feshetti.

³³⁰ Hasan Özcan (Bolu), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:2, C:26, T:3, 22.2.1968, s.55, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c026/mm__02026048.pdf, (Erişim Tarihi:12.9.2015)

³³¹ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:2, C:34, T:4, 22.2.1969, s.551, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c034/mm__02034059.pdf, (Erişim Tarihi:12.9.2015)

sonucunda mecliste temsil hakkına sahip Türkiye İşçi Partisi (TİP) olmuştur.³³² Böylece mecliste temsil edilme hakkını kazanan ilk sosyalist partidir. TİP'in ideolojisi bilimsel sosyalizm ve siyasi pozisyonu sol olmuştur. Emekçi halkın, ülkedeki yoksulluğun ortadan kaldırmayı, emekçilerin ve emekten yana olanların teşkilatlanarak bağımsız bir siyasi güç haline gelmesini kendine ödev belirlemiştir. Ülke olarak toplumsal ilerlemeyi amaçlayan parti, bunun emekçi halkın inançla çalışmasına bağlı olduğunu savunmuştur. Bunun yanında, insan haklarını, ekonomik ve sosyal hakları uygulayan canlı kurallar durumuna getireceğini bildirmiştir. Türkiye'nin ilerlemesinin farklı toplumlardan gerektiği ölçüde yararlanılarak kendine özgü bir çizgide gerçekleştireceklerini söylemişlerdir. TİP, sosyalizm ideolojisine bağlı bir parti olarak, 1964 programlarında her ne kadar hukukta Batıyı örnek almış veya Türkiye'de güzel sanatlarda Batı tekniğini ve sanat anlayışı çizgisinde milli bir sanat yaratmayı ileri sürmüş olsa da ekonomi de Batı'ya ve Batı'nın dayatmış olduğu kapitalizme karşı söylemleriyle öne çıkmış bir partidir. TİP'e göre Batı demek emperyalist devletler demektir. Bu yönüyle ele alındığında özellikle ekonomi alanında Batılı devletlerin kapitalist sistemlerine Türkiye'nin dâhil olmaması gerektiğini, kalkınmanın Batılı ekonomilere bağlı olarak değil, devlet elinde ve ağır sanayi temeline dayanarak yapılması gerektiğini iddia etmişlerdir. Nitekim ithalatçı ve ihracatçı bir toplumsal tabakanın yabancı sermayenin aracılığını yaparak çıkarları koruyan bir sistem oluşturduklarını ileri sürmüştür. Avrupa Ortak Pazarı'nın da aynı amaca hizmet ettiğini belirterek, gümrük duvarının yıkılmasıyla Türkiye'nin dış baskıya açık bir pozisyona düşeceği gerekçesiyle AET'na karşı çıkmışlardır. Bunun yanında Türkiye'nin sanayileşmesine ket vuracağını, ekonomik kalkınmanın önleyeceğini ve yarı bir sömürge haline geleceğini söylemiştir. TİP, 1965 yılı seçim bildirgelerinde aynı söylemleri tekrar etmiş ve Ortak Pazar'a kesinlikle karşı çıktığını belirtmiş olsa da, aynı bildiride Ortak Pazar ülkeleriyle olan ticari ilişkileri özel anlaşmalarla gerçekleştireceği vaadini vermiştir. Bu yönüyle bakıldığında parti, belirli bir dünya sisteminin dışına çıkamayacağını ve bir şekilde diğer ülkelerde

³³² 1960 müdahalesinden sonra toplumda ortaya çıkan karşıt ideolojilerin bulunduğu bir ortamda Türkiye'de sosyalizmin savunuculuğunu üstlenmiş aydınlar tarafından 13 Şubat 1963 tarihinde kurulmuştur. Kuruluşunda Şaban Yıldız, Kemal Sülker, Kemal Türkler, İbrahim Güzelce gibi siyasetçilerin bulunduğu parti, 1961 yılında siyasete aktif katılım sağlamıştır. Mehmet Ali Aybar'ın genel başkanlığına seçilmiştir. 12 Mart Muhtırası'nda diğer partilerle birlikte kapatılmış, liderleri tutuklanmış fakat 1964 affıyla serbest kalmışlardır. Behice Boran'ın genel başkanlığı üstlenmesiyle yeniden örgütlenmiş, ne var ki istenen başarıyı elde edememiştir. Nitekim 1977 genel seçimlerinde meclise girememiştir. 1980 askeri müdahalesi ile yeniden kapatılmıştır.

ekonomik işbirliği yapacağını belirtmiştir. Seçimler sonucunda meclise girmeyi başaran TİP, AET, Ortak Pazar gibi kurum ve kuruluşlara karşıt bir yaklaşım sergilemiştir. Nitekim TİP grubu adına Kars Milletvekili Adil Kurtel, Sanayi Bakanlığı bütçe görüşmelerinde Ortak Pazar'a değinmiş ve bunun Türkiye sanayisi için tehdit görmüştür:

"...Muhterem arkadaşlarım, Avrupa Ortak Pazarı her şeyden önce yarın tam üye olduğumuz zaman bugün mevcut olan gümrük duvarlarının ortadan kalkması neticesini doğuracağı için yerli sanayimiz, henüz emekleme çağında bulunan yerli sanayimiz bundan büyük zararlar görecektir. Onun için Hükümetten istirhamımız kendi temel iktisadi politikası, temel iktisadi felsefesi her ne olursa olsun, sanayimiz için büyük bir tehlike teşkil eden bu Avrupa Ortak Pazarı üzerinde önemle durması ve gerekli tedbirlerin bugünden almasıdır..."³³³

Aynı hususta TİP grubu adına Behice Boran, Ortak Pazar'a ve Gümrük Birliği çalışmalarına karşı olma nedenlerini detaylı olarak ifade etmiştir:

"... Yalnız şunu da belirteyim ki, gümrük indirimleri yapılmaya başlanıldığı zaman, Devlet gelirleri azalacak ve Devlet yeni kaynaklar bulmak zorunda kalacaktır. Bugünkü şartlar dâhilinde dahi her yıl bütçeler büyük açıklıklar gösterirken, Devlet yeni kaynak bulmakta güçlük çekerken, dış yardımlar kısılrken, böyle bir gümrük indirimi devresine acaba Türkiye nasıl girebilecektir?...Çünkü, antlaşmada kaldığımız sürece, eninde sonunda mutlaka tam üye olma durumuna gelinecektir. Tam üye olunduğu takdirde ise, sadece bütün gümrük tarifeleri inmekle kalmayacak, sermaye hareketleri ve yatırımları tamamen serbest olacak, nüfus hareketleri ve yerleşmeleri tamamen serbest olacak, hizmet arzı tamamen serbest olacaktır. Yani gelişmemiş, henüz gelişmekte olan Türkiye, kendirinden kat kat güçlü bir entegre olmuş bir Avrupa'nın rekabetine apaçık bir hale gelecektir. Kaldı ki, Türkiye yabancı sermaye yatırılarak da, sanayileşmiş olmayacaktır. Bir defa yapsa dahi bu Türkiye sanayii olmayacaktır. Çünkü, o sanayi işletmeleri Türkiye'de olacak, ama mülkiyeti ve kârlarını o sermayeyi yatıran memlekete gidecektir. Kaldı ki, bunu da yapmayacak Batılı kapitalistler, Türkiye bir sömürge iktisadi sistemi gösterecek, kendi sanayi kollarını burada neden daha

³³³ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:2, C:4, T:1, 23.2.1966, s.327, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c004/mm__02004054.pdf, (Erişim Tarihi: 09.09.2015)

maliyeti yüksek olarak yatırımlarla bir daha geliştirmeye çalışsın...Kaldı ki, bu arada - dediğim gibi - teknolojik gelişmeler dolayısıyla Batı Avrupa ile aramızdaki uçurum daha da genişleyecektir. Şimdi öyleyse acaba, neden iktidar bunda acele ediyor?...³³⁴

Görüldüğü gibi partinin yaklaşımı Ortak Pazar ülkelerinin kapitalist olması sebebiyle komünist düşüncesi temelledir. Behice Boran konuşmasının devamında Türkiye'de bu oluşumu destekleyenlerin büyük sanayii ve toprak sahipleri olduğunu vurgulamış, küçük ve orta sanayiinin Ortak Pazar'dan fayda sağlamayacağını belirtmiştir. Aynı zamanda pazara giriş kararının ekonomik nitelik değil, politik bir nitelikte alınmış bir karar olduğunu söylemiştir. Bu açıklamalarından bir kaç gün sonra İstanbul Milletvekili Sadun Aren ve Diyarbakır Milletvekili Tarık Ziya Ekinci'nin, dış ekonomik ilişkilerimiz konusunda, milli menfaatlere aykırı bir politika izlediği iddiası ile, Hükümet hakkında gensoru açılmasına dair önerge vermiştir. Önergede Ortak Pazar'a karşı olduklarını belirtmekle beraber Boran'ın sözleri doğrultusunda pazarı eleştirmişlerdir:

"...Kısaca ifade edilmek icap ederse A. P. Hükümeti memleketimizin kalkınmasını ve kurtuluşunu Batı kapitalizmiyle yakın işbirliği kurmakta görmektedir. Ortak Pazara girme gayretleri de bunun diğer bir belirtisidir. Oysa, memleketimizin Ortak Pazara girmesi bir felâket olacaktır. Ortak Pazar ileri kapitalist memleketlerine uygun bir kuruluştur. Gelişmek çabaları içinde olan Türkiye'nin böyle bir kuruluşta yeri yoktur. Ortak Pazara girdiğimiz takdirde yurdumuzun kalkınması tamamıyla Ortak Pazar üyelerinin himmetine terk edilmiş olacaktır. Çünkü Ortak Pazarın kuralları sanayii geliştirmek için özel teşvik ve himaye tedbirleri alınmasını yasaklar. Nasıl ki, bugün Hakkâri vilâyetimizin gelişmesi ve kalkınması ancak Ankara'da alınacak tedbirlerle mümkünse yani Hakkâri'deki belediyenin veya özel idarenin bu konuda alabileceği hiçbir tedbir yoksa aynı şekilde ortak pazarın üyesi olduğumuz zaman Türkiye'de kalkınması için hiçbir özel tedbir alamayacaktır. ...³³⁵

³³⁴ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:2, C:25, YY:3, 20.2.1968, s.470-471

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c025/mm__02025046.pdf, (Erişim Tarihi: 06.04.2015)

³³⁵ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:2, C:27, T:3, 1.3.1968, s.28,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c027/mm__02027056.pdf, (Erişim Tarihi:04.03.2014)

TİP, AP iktidarının geçiş dönemi çalışmalarını eleştirmiş, baştan beri karşı olduğu Avrupa politikasının gerektirdiği yeni anlaşmaları da kabul etmemiştir. Bu konuda TİP grubu adına Ali Karcı açıklamada bulunmuştur:

"...Geçiş dönemi, gümrüklerimizde indirim yapılarak, endüstrimiz, tekelci Avrupa sanayiinin isteği ve dikte ettiği alanlarda uygulanacaktır. Nitekim anlaşmanın Ancü maddesi; «Türkiye ile Topluluk arasında bir gümrük birliğinin gittikçe gelişen şekilde yerleşmesini ve ortaklığın iyi işlemesini sağlamak...» diye tanımlamaktadır. Ekonomik krizin, bütün belirtilerinin ortaya çıktığı şu günlerde, nasıl olup da geçiş dönemi çalışmalarına başlandığına şaşmamak gerekir. Çünkü AET nu en önde ilgilendiren bizim kalkınmamız değil, kendi istedikleri kesimlerin gelişmesidir..."³³⁶

Türkiye'yi ulus olarak bağımsız ve anti-kapitalist olmamakla nitelendiren parti, emperyalist devletlerin emellerini gerçekleştiremeyeceği bir dış politika için ekonomik, askeri ve politik bütün anlaşmaların kaldırılmasını, NATO, CENTO ve Ortak Pazar'dan çıkılmasını zorunlu görmüştür. Dış politikada barışçıl bir yol izlenmesini savunan parti, anti-emperyalist üçüncü dünya ülkeleriyle görüşülmesini öne sürmüştür. 1969 genel seçimlerinde meclise iki milletvekiliyle girebilen parti, meclis grubu kuramamıştır ve ileriki dönemlerde de meclise girememiştir. Dogmatizm, teorik tartışmalara fazla yer vermesi ve partinin marjinal gruplara hitap etmesi halkta ve resmi çevrelerde hoşnutsuzluk yaratmıştır.³³⁷ Nitekim Ortak Pazar'a yönelik tutumları da dogmatik ve teorik olmuştur.

Altmışlı yılların ortalarında CHP içinde başlayan "ortanın solu" hareketi, parti yönetiminde anlaşmazlıklar yaşanmasına neden olmuş, Turhan Feyzioğlu'nun önderliğinde bir grup, yeni oluşan bu politikaya karşı çıkmıştır. Bunun sonucunda 47 milletvekili ve senatörden oluşan grup, partiden ayrılarak 1967'de Güven Partisi'ni (GP)³³⁸ kurmuştur. Atatürkçülük ilkesiyle hareket etmiş olan parti, bağımsız ve hür bir Türkiye'nin bütünlüğünün korunmasını temel hedefi saymış, kanun önünde eşit bütün Türk vatandaşlarının birlik anlayışı çerçevesinde güçlenmesini ve bu milli

³³⁶ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:2, C:33, T:4, 17.2.1969, s.488

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c033/mm__02033054.pdf, (Erişim Tarihi: 01.04.2015)

³³⁷ Karpaz, **Türk Siyasi.....**, s.223

³³⁸ Genel başkanlığını Feyzioğlu üstlenmiştir. 1969 genel seçimlerinde 15 milletvekili ile 3. parti olarak meclise girmeyi başarmış, 1971 yılında ise Milli Güven Partisi (MGP) adını almıştır. 1972 yılına gelindiğinde yeni kurulan Cumhuriyetçi Parti ile birleşerek Cumhuriyetçi Güven Partisi adını almış, siyasal faaliyetlerine devam etmiştir.

birlik ve beraberliğin bozulmamasını amaçlamıştır. Hürriyet ve sosyal adaletin sağlanarak ülkenin hızla kalkınmasını istemiştir. Atatürkçülüğün çizdiği yolda ilerlediğini belirten parti, kurulduğu yılda yayınladıkları parti programlarında Ortak Pazar veya AET'ye dair görüşlerini paylaşmamış, yalnızca dış politika hususunda milletlerarası işbirliğinin her hangi bir imtiyaz ve egemenlik hakkının ihlal edilmemesi koşuluyla iktisadi, kültürel, teknik ve sosyal boyutlarıyla her alanda gelişmesine vurgu yapmışlardır. 1969 seçim beyannamelerinde ise Ortak Pazar'la ilgili zaman içerisinde ekonomik topluluğun tam üyesi olmayı hedeflediklerini bildirmişlerdir. Aynı bildiri de bu hususta Batı Avrupa ile kıyaslandığında Türkiye ekonomisinin maliyet ve fiyat farkıyla karşılaştığını, bu durumunda Ortak Pazar'la olan ilişkileri güçleştirdiğini ileri sürmüşlerdir. 1969 genel seçimleri sonucunda onbeş milletvekili ile meclise girmeyi başaran parti, Ortak Pazar konusunda yaklaşımlarını belirtmeye başlamıştır. Pazara karşı çıkmamakla beraber, yapılan çalışmalarda ihtiyatlı davranılması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu konuda GP grubu adına Turhan Feyzioğlu, Türkiye'nin bir an önce geçiş dönemine geçmesini destekleyen AP hükümetine yönelik eleştirilerini şu şekilde ifade etmiştir:

"...Ortak Pazarla ilişkiler konusunda geçiş dönemine biran evvel atlamak için isticil gösterildiği kanaatindeyim. Birçok gelişmiş ekonomiler bölgesiyle gelişmeye muhtaç bir ekonominin birleşmesi, entegrasyonu halinde, gelişmemiş bölgenin birtakım büyük meselelerle karşılaşacağı her iktisatçının bildiği bir gerçektir. Türkiye için Ortak Pazarla, tarihî bakımdan ticari bağlarımızın en geniş olduğu, çeşitli siyasi ve iktisadi bağlarla merbut bulunduğumuz Ortak Pazar dünyasıyla, bu dinamik ve hızla gelişen bölge ile bağlarımızın geliştirilmesine prensip olarak taraftarız. Ancak bunun çok büyük bir dikkatle ve itina ile yapılması lüzumuna inanıyoruz. Körpe sanayiimizin, gelişme halindeki sanayiimizin zararına olmasını istemiyoruz..."³³⁹

Feyzioğlu, bunun yanında, geçiş dönemi için Türkiye'nin zaman kazanmaya ihtiyacı olduğunu vurgulamış, bu dönemin yalnızca geçiş dönemi ismiyle anılacağını fakat aslında hazırlık döneminde alınması gereken tedbirlerin alınacağını vurgulamıştır. Parti, benzer söylemlerinde ısrar etmiş, Türkiye'nin geçiş dönemi çalışmalarını

³³⁹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:3, C:1, T:1, 10.11.1969, s.101
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c001/mm__03001005.pdf, (Erişim Tarihi: 02.02.2015)

onaylamadıklarını belirtmiştir. Ayrıca partinin Kastamonu Milletvekili Hasan Tosyalı, Türkiye'nin Ortak Pazar'da iktisadi ve sanayi savaşında temsil edecek şeyin iktisadi devlet teşebbüsleri olduğunu vurgulamış, üretimi arttırmaya, maliyeti düşürmeye ve rekabeti sağlamaya çalışılmaması durumunda Türkiye'nin Ortak Pazar'da eriyeceğini belirtmiştir.³⁴⁰ Yine GP grubu adına Turhan Feyzioğlu, Turhan Feyzioğlu Başbakan Süleyman Demirel tarafından teşkil olunan Hükümet programı görüşmelerinde benzer ifadeleri kullanmıştır:

"...Değerli arkadaşlarım, hazırlık dönemini Türkiye yeteri kadar değerlendirmiş midir? Kanaatimizce bunu iddia etmeye imkân yoktur. Ne devlet sektörü, ne de özel sektörümüz hazırlık döneminde Ortak Pazara hazırlık olarak kendisine düşen vazifeleri tam olarak yapmamış, daha doğrusu Hükümet bu alanda özel sektörü yeteri kadar hazırlamak için tedbir almamış ve devlet sektöründe alınması gerekli birtakım tedbirleri de ihmal etmiştir...Hazırlık döneminin uzatılması imkânı varken, bunun uzatılması tedbirleri düşünülmelidir ve Türkiye yarın kendi ekonomisine zararlı olacak birtakım adımları atmamalıdır.."³⁴¹

Bunların yanında parti, yeterli tedbirlerin alınmaması durumunda, gelişmiş ülkelerle girişilen iktisadi ve mali entegrasyonun gelişmemiş bölgeler aleyhine olacağını vurgulamıştır. Bunun yanında GP grubu adına Sanayi Bakanlığının 1970 mali bütçesi üzerine konuşan Tokat Milletvekili Reşit Önder, Türkiye'nin Ankara Anlaşmasının getirmiş olduğu sanayi politikalarında Ortak Pazar'la olan ilişkilerinin ve gümrüğe girişinin yerinde olduğunu belirtmiştir.³⁴² 1971'e gelindiğinde parti grubu adına konuşan Siirt Milletvekili Mehmet Nebil Oktay, Ortak Pazar konusunda belli ideolojik sebeplere bağlı kalmanın doğru bulmadıklarını belirtmekle beraber, konunun hesaplı ve akıllıca incelenmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁴³ Bu yaklaşımları destekleyici görüşler bir sonraki yıllarda devam etmiş, AET'de üçüncü ülkelere tanınan genel preferanslar sisteminden Türkiye'nin tam olarak yararlanmasını doğal

³⁴⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:3, C:2, T:1, 26.1.1970, s.383, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c002/mm__03002033.pdf, (Erişim Tarihi: 02.04.2015)

³⁴¹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:8, C:3, T:1, 12.3.1970, s.443, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c003/mm__03003054.pdf, (Erişim Tarihi:03.04.2015)

³⁴² Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:3, C:5, T:1, 28.5.1970, s.927, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c005/mm__03005090.pdf, (Erişim Tarihi:03.04.2015)

³⁴³ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D:3, C:11, T:2, 20.2.1971, s.714, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c011/mm__03011054.pdf, (Erişim Tarihi:03.04.2015)

ve zorunlu olduğunu ifade etmişlerdir.³⁴⁴ 1973 Mali yılı Dışişleri Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde parti grubu adına M. Nebil Oktay, AET konusuna tekrar değinmiş, partinin mecliste temsil edildiği tarihten itibaren devam eden yaklaşımlarını şu ifadelerle desteklemiştir:

"...Dış politika konularında Türkiye'yi yakından ilgilendiren önemli bir konuda genişletilmiş Avrupa Ekonomik Topluluğu bünyesindeki gelişmelerdir. Katma protokolle 22 yıllık geçiş dönemine girişimizden sonra gerek sanayileşme çabalarımızın hızının azalmaması, gerekse ihracat imkânlarımızın daralmaması ve ürünlerimizin dış rekabetten zarar görmemesi için çok yönlü tedbirler almak hususunda dikkatli çalışmaların sürekli bir şekilde yapılması lüzumuna burada bilhassa işaret etmek istiyorum..."³⁴⁵

Muhalefette yer alan partinin AET, bir diğer deyimle Ortak Pazar'a ait düşünceleri değişiklik göstermemiş, 1969 seçim bildirgelerinde var olan yaklaşımlar, çeşitli konularda milletvekilleri tarafından desteklenmiştir. Böylece parti, Avrupa ile ekonomik entegrasyonu savunmakla beraber, bunların belirli bir çerçevede ve sınırdan gerçekleşmesini dile getirmiştir.

Birlik Partisi (BP)³⁴⁶, 1969 genel seçimleriyle meclise girmeye hak kazanan bir diğer parti olmuştur. Mecliste sekiz milletvekiliyle temsil edilen parti, Ortak Pazarı desteklememiştir. Nitekim sol pozisyonda duran ve her türlü iç ve dış sömürüye karşı durmayı amaçlamış olan partinin Ortak Pazar'la ilgili görüşleri olumsuzdur. 1970 yılı bütçe kanunu ile ilgili görüşlerini dile getirdiği konuşmasında Sivas Milletvekili Mustafa Timisi, Ortak Pazar konusunda hükümeti eleştirmiş, Ortak Pazar'ın Türkiye'ye kapitülasyonlar devrine götüreceğini ifade etmiştir.³⁴⁷ Milletvekillerini meclisteyken kaybetmeye başlayan parti, 1973 genel seçimlerinde yalnızca Mustafa Timisi tarafından mecliste temsil edilmiştir. Siyasal hayatta etkinliğini giderek kaybeden partinin 1980 yılı programlarında ortak pazardan çıkılmalıdır başlığı altında pazar değerlendirilmiştir:

³⁴⁴ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:3, C:21, T:3, 21.2.1972, s.503, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c021/mm__03021045.pdf, (Erişim Tarihi:10.04.2015)

³⁴⁵ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:3, C:34, T:4, 21.2.1973, s.533, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c034/mm__03034064.pdf, (Erişim Tarihi:05.04.2015)

³⁴⁶ Birlik Partisi-Türkiye Birlik Partisi, 1966'da Ankara'da kurulmuştur. 1966-1969 genel başkanı Hüseyin Balan, 1969-1980 genel başkanı Mustafa Timisi'dir.

³⁴⁷ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:3, C:3, T:1, 11.2.1970, s.128, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c003/mm__03003045.pdf, (Erişim Tarihi: 05.04.2015)

*"Ortak pazar, Avrupa kapitalizmini Avrupadaki ilerici ve demokratik güçlere karşı ortak mücadele ve ABD emperyalizmine karşı geçici bir süre içinde olsa ortak bir dayanışma içinde bütünleşme zorunluluğundan doğmuştur. Ortak pazar, Batı Avrupa ülkelerinin pazarı genişletmeyle dünya ticaret ive dolayısıyla kârını yeni kanallara çevirme girişimidir. Türkiyenin ortak pazara katılmasıyla toplumsal bir yarar sağlanamayacağı gibi bugünkü çarpık niteliği üzerinde daha da yoğunlaşacaktır. Ve montaj sanayi ülke ekonomisinde giderek yaygınlaşacaktır."*³⁴⁸

Bu yaklaşım partinin kuruluşundan itibaren pazara karşı olduğunu özetler niteliktedir.

Mecliste 1970'li yıllarda Demokratik Parti (DP)³⁴⁹ mecliste temsil edilen bir diğer parti olmuştur. Demokrasinin, millet iradesinin yerleşmesi, milletin kalkınmasını, refah mutluluğunun sağlanmasını ve böylece Türkiye'nin muasır medeniyetler seviyesine kavuşmasını amaçlamıştır. Milliyetçilik, ıslahatçılık, medeniyetçilik kavramları üzerine yoğunlaşmış, bu doğrultuda çalışmalar yapmıştır. Milliyetçilik çizgisinde siyasal hayata katılan parti, 1971, 1972 ve 1975 tarihli parti programlarında Batı medeniyetlerinin ideolojilerini Türkiye'de taklitçilik olarak değerlendirmiş, bunun yerine milli kültürün yaygınlaştırılmasını savunmuştur. Fakat dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin demokrasinin yerleştiği Batı âleminin içinde yer alması gerektiğini vurgulamıştır. Ülkenin kalkınmasında yeni dış pazarların kazandırılmasına ve yabancı sermayenin faydalarına inancını dile getiren parti, çağın gerektirdiği dışa dönük bir ekonomik sistemi uygun görmüştür. Böylece Türkiye'nin AET ile temasını iktisadi kalkınmaya ivedilik kazandıracak ve yeni ekonomik imkanların ortaya çıkmasını sağlayacak bir yöntem olarak değerlendirmiştir. Avrupa'yla entegrasyonu sağlayan bir Türkiye'nin, karşılıklı fayda ilkesine ve tarihi bağlara sahip olan ülkelerin ilişkiler geliştirmesini zorunlu olduğunu dile getirmiştir. 1973 seçim beyannamelerinde ise bu ilişkilerin objektif ve realist bir ölçüde ele alınmasını sağlayacaklarını, AET ile yapılan

³⁴⁸ **Türkiye Birlik Partisi Tüzük ve Programı**, Birlik Partisi Yayınları, 1980, s.106

³⁴⁹ Türk siyasal hayatına Demokrat Parti'nin devamı niteliğinde olduğu söylemleriyle katılan parti, liberalizmi savunan AP'den ayrılan muhafazakar milletvekilleri tarafından 1970'de kurulmuştur. Kurucu üyeleri arasında Sadettin Bilgiç, Adnan Menderes'in oğullarının da bulunduğu parti, Ferruh Bozbeyli'nin genel başkanlığını yürüttüğü parti, Süleyman Demirel'e karşı bir politika üstlenmiştir. 12 Mart muhtırası döneminde siyasal bir ağırlığı olmayan parti, 1973 genel seçimlerine "sağcıyız, milliyetçiyiz, demokratız" sloganıyla girmiş, 45 milletvekilini meclise kazandırmayı başarmıştır. Ne var ki Sadettin Bilgiç'in de aralarında bulunduğu bazı milletvekilleri yeniden AP'ye geçerek, partinin ciddi şekilde zayıflamasına neden olmuştur. 1977 genel seçimlerinde yalnızca 1 milletvekilinin mecliste partiyi temsil etmesi ve genel başkan Ferruh Bozbeyli'nin de bir yıl sonra partiden istifa etmesi, siyasal hayattaki etkinliği sona ermiştir. 1980 yılında parti kendini feshetmiştir.

anlaşmalara bağlı olarak sanayinin kurulması, ihracat ve ithalatta lüzum olan tedbirlerin alınacağı vaadini vermiştir. Bu seçimlerden sonra kırkbeş milletvekiliyle meclise girmişlerdir. Hem 1974 yılı CHP-MSP koalisyon hükümeti sürecinde, hem de 1975-1977 AP-MSP-MHP-CGP koalisyon hükümeti döneminde Ortak Pazar çalışmalarına eleştirel yaklaşan DP'nin tutumu devam etmiştir. Bunun yanında her ne kadar muhalif bir tutum sergilemiş olsalar da gerekli tedbirlerin ele alınmasıyla pazarı desteklediklerini ifade etmişlerdir. Dönemin İstanbul Milletvekili ve aynı zamanda parti kurucu üyelerinden Ferruh Bozbeyli, AP'den çeşitli nedenlerle ayrılan milletvekilleri tarafından kurulan partinin AP'nin genel politikalarıyla aynı olduğunu belirtmiştir.³⁵⁰ Bununla birlikte kurulan hükümetlere eleştirilere devam etmişlerdir. Bozbeyli'nin CHP-MSP koalisyon hükümeti döneminde 1974 yılı bütçesi görüşmelerinde partinin mecliste kaldığı dönem boyunca yineleyeceği Ortak Pazar yaklaşımı bulabiliriz:

"...Programında, ortaklık antlaşmalarında Türkiye lehine düzeltmeler vadetmiş olmalarına rağmen Hükümet, bugüne kadar herhangi bir düzeltme temin edebilmiş değildir. Bir teşebbüsten de haberlimiz yoktur. Son yıllarım Ortak Pazarla olan ithalât ve ihracat bilançoları, Türkiye dış ticaret dengesi aleyhine ve gittikçe büyüyen bir seyir arz etmektedir. Ayraca, topluluğum, Türkiye gibi tam üyelik hedefi dahi olmayan birtakım üçüncü taraf ülkelere tanıdığı tavizler ve güttüğü politika, bizim statükomuzu daha da ilerilere itmektedir. Hükümetleri bu konuda acz içinde görmenin üzüntüsünü beyana mecburuz..."³⁵¹

Diğer yıllarda da aynı tutumlara devam etmişlerdir. AET konusunda ihtiyatlı davranılması gerekliliğini dile getirmişlerdir. Bunlardan birisi de DP grubu adına Denizli Milletvekili Hasan Korkmazcan'ın mecliste dile getirmiş olduğu dış ticaret sorunudur.³⁵² Özellikle dış ekonomik dengedeki olumsuz gelişmelerin önemli bir faktörünü AET-Türkiye ilişkilerinde olduğunu vurgulamış, bunun nedenin AET'nin genişlemesi sonucu Türkiye'nin ortaklığa karşı görevlerinin artmasında ve bu artışın kendisini liberasyon listelerinde yapılacak genişlemelerle dış ticarete göstereceğini belirtmiştir. Korkmazcan bununla da kalmayıp, Türkiye'nin artık üçüncü dünya

³⁵⁰ Bozbeyli, aynı görüşme

³⁵¹ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:4, C:4, T:1, 17.5.1974, s.69, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c004/mm__04004077.pdf, (Erişim Tarihi: 10.05.2015)

³⁵² **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:4, C:9, T:2, 17.2.1975, s.25, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c009/mm__04009040.pdf, (Erişim Tarihi: 10.05.2015)

lkelerinden bile daha avantajlı durumda olmadığını dile getirmiştir, tek taraflı olarak Türkiye'nin aleyhine işleyen Katma Protokol anlaşmasında gerekli düzenlemelerin yapılması önermiştir. Aradan bir yıl geçmesine rağmen parti, aynı yaklaşımına devam etmiştir. Bu durumu, 1976 Malı yılı Bütçe Kanun tasarısı görüşmelerinde parti grubu adına Cevat nder'in konuşmasında görüyoruz:

"...Ortak Pazarla olan ilişkilerimiz tamamen ülkemizin aleyhine işlemektedir. Ortak Pazara karşı yüklendiğimiz vecibeler ekonomimizin kaldıramayacağı ağır bir yük haline gelmiştir...Demokratik Parti olarak, Avrupa Ekonomik Topluluğunun Türkiye'ye karşı taahhütlerini yerine getirmemesi ve sürüncemede bırakması karşısında eli kolu bağlı halde kalmışın ve taahhtlerimizin zamanında yerine getirilişinin sebebini anlayamıyoruz. Halbuki 1976 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğuna uygulayacağımız yeni avantajlar bir pazarlık marjı olarak elde tutulabilirdi. Türkiye'nin menfaatleri zedeleniyor. Ortak Pazarla ticaretimizde, ekonomimizin tahammül hudutlarını açan bir açık meydana geliyor. Hükümet hala seyircidir ve Ortak Pazara yeni avantajlar tanıma peşindedir. Bu davranışı Hükümet Programındaki vaatler ve millı menfaatlerimizle bağdaştırmak asla mümkün değildir..."³⁵³

Görüldüğü gibi mecliste bulunduğu sürece AET'ye yönelik tutumları değişmeyen parti, gücünü giderek kaybetmiştir. 1977 genel seçimlerinde yalnızca bir milletvekiliyle meclise girmiştir.

Türkiye'de partilerin kapatıldığı, parti liderlerinin siyasetten yasaklandığı 12 Eylül 1980 müdahalesi ile birlikte askeriye yönetime el koymuştur. Yaklaşık üç yıl sonra yeniden genel seçimler yapılmış ve partiler kurulmuştur. Bu dönem kurulan Halkçı Parti (HP)³⁵⁴, müdahale sonrası yapılan ilk genel seçimlerde (1983) solu temsil eden tek parti olarak, sol kesimin desteğini büyük ölçüde almış, mecliste yzonyedi sandalye kazanarak, seçimlerden ANAP'tan sonra ikinci parti olarak çıkmıştır. ANAP'a ana muhalefet partisi pozisyonunda mecliste temsil edilme hakkını kazanan parti, böylece siyasal yaşama aktif bir Şekilde dâhil olmuştur. Fakat

³⁵³ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, D:4, C:15, T:3, 17.2.1976, s.190-191,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c015/mm__04015058.pdf, (Erişim Tarihi:12.03.2015)

³⁵⁴ İzmir'in eski valisi Necdet Calp'ın önderliğinde, 1980 askeri müdahalesi ardından CHP'nin kapatılmasıyla sol düşünceyi temsilde yaşanan boşluğun doldurulmasıyla amacıyla 1983 yılında kurulan parti, sosyal adalet ve güvenlik, devletçilik, serbest parlamenter demokrasi gibi kavramlar üzerinde durmuştur. 1985 yılında parti yönetiminde yapılan değişiklikler neticesinde Aydın Güven Gürkan genel başkanlığı üstlenmesiyle Sosyal Demokrasi Partisi ile birleşme kararı alınmış ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adı altında yeni bir parti kurulmuştur.

muhalefet olarak HP'den beklenen başarı yetersiz görülmüş, parti içinde de parti yönetimi hususunda karşıt tepkiler çoğalmıştır. HP, sosyal demokrat bir parti olarak Atatürk'ün ve CHP'nin de benimsediği Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve Devrimcilik ilkelerine bağlı kalmıştır. Devletçilik ilkesinden yola çıkarak karma ekonomi modelini savunmuştur. Kamu ve özel teşebbüsün işbirliğini zorunlu görmekle birlikte devletin bir girişimci niteliğinde ekonomik hayata müdahalesini kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Dış desteği bağımsızlığın tehlikeye atılmadan ve milli menfaatin zedelenmeden kabul edilmesini, uluslararası işbirliğinin sürdürülmesinin ulusal egemenliğe sınır getirmediği müddetçe uygun görmüştür. Dış ilişkilerde "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" sözü gereği yumuşamayı ve ilişkilerin güçlendirilmesini söyleyerek, her ulusun bağımsızlığını korumasını savunmuştur. 1983 parti programlarında bunların yanında, Batı, Avrupa veya Ortadoğu gibi bölgesel kavramları ya da yapılan anlaşmaları zikretmeden, o döneme kadar kurulan ittifaklar gereği üye olunan topluluklarla ve kurulan ilişkilerde devamlılığın sağlanmasını ve ayırım gözetmeden geliştirilmesini savunmuştur. Aynı programda yalnızca tarım politikaları bölümünde Ortak Pazar'ın gerekliliğini belirtmiş, tarımın tüm dallarında verimlilik artırılarak iç ve dış pazar isteklerinin göz önünde bulundurularak kurulacak bir sistemi vurgulamıştır. HP grubu adına Necdet Calp ANAP iktidarındaki Turgut Özal hükümet programı görüşmelerinde Batıyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

"...Bugünkü durumda dünya barışı için en önemli unsur, Doğu ile Batı arasındaki istikrarlı bir kuvvet dengesidir. Doğu - Batı ilişkilerinin temel ilkeleri, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansının Helsinki Sonuç Belgesinde en açık bir biçimde tanımlanmıştır. Uluslararası ortamı etkileyen küresel sorunlardan bugün hiçbir ülke kendini soyutlayamaz. Dünya gittikçe küçülmekte, küresel sorunlar küçük - büyük her ülkeyi etkilemekte, kader birliği yapma zorunluluğu artmaktadır..."³⁵⁵

Avrupa'yla ilişkilerin geliştirilmesine önem verdiğini her defasında dile getiren parti, aynı zamanda Türkiye'nin Avrupa'da imajının düzeltilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Parti grubu adına Ağrı Milletvekili Paşa Sarioğlu, bu hususa değinmiş, Türkiye'nin öneminin yalnızca ticari ilişkilerde, pazar aramada veya savunma işbirliği teklifinde

³⁵⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:17, C:1, YY:1, 22.12.1983, s.116, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001011.pdf>, (Erişim Tarihi:21.04.2015)

değil, başka sahalarda da verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁵⁶ HP grubu adına Cahit Karakaş, Batı Avrupa ve özellikle Ortak Pazar üyeleriyle soğuk bir dönemden geçildiğini belirtmiştir.³⁵⁷ Parti genel politikaları doğrultusunda Türkiye'nin bir Avrupa ülkesi olmak ve antenlerini Batıya çevirmek zorunda olduğunu savunmakla beraber, yapısal değişikliğin makinelerin modernleşmesi değil, zihinlerin Avrupalı çalışma tarzına ulaşması gerektiğini vurgulamışlardır.³⁵⁸

Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer parti Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP)³⁵⁹ olmuştur. Atatürk milliyetçiliği ve ilkelerine bağlı, inkılapçı, demokratik bir siyasal hayatı hedefleyen parti, 12 Eylül devrimi felsefesini temel alarak bir uygulama sistemi olarak görmüş ve bu şekilde muasır medeniyetler seviyesine ulaşmayı hedeflemiştir. Batı medeniyetleri seviyesine ulaşma gayesi MDP'de yerini almış, 1983 tarihli programlarında özellikle eğitim ve ekonomide ileri Batı medeniyetlerinin prensiplerini uygulayarak ülkenin gelişmesini sağlamak hususunda görüşlerini bildirmişlerdir. Buna ek olarak dış politikada Atatürk'ün çizdiği yolu takip ettiklerini dile getirerek Ortak Pazar'la ilişkilerinin tam üyelik hedefiyle ele aldıklarını vurgulamışlardır. Yine aynı yıl yayımladıkları seçim bildirisinde AET'ye üyeliği kalkınma politikalarının yanında dış politik ilişkilerin geliştirilmesinde ve savunmada zorunlu bir yol olduğunu açıklamışlardır. MDP grubu adına İzmir Milletvekili Turgut Sunalp AET'ye şu şekilde değinmiştir:

"...Hükümet Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilişkilerde memleketimizi tam üyeliğe götüren 1963 tarihli Ankara Antlaşmasından uzaklaşmak, ilişkileri sadece ekonomik temellere kaydırmak eğilimindedir. Bunu son derece sakıncalı buluyoruz. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile olan ilişkilerimizin açıklığa kavuşturulmasını istiyoruz. Hükümetin, Ortadoğu ve İslam âlemi ile ilişkilerini en üst düzeye çıkarılması düşüncesine biz de katılmaktayız. Bu konuda bir yandan Batı Avrupa ile

³⁵⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:17, C:3, YY:1, 28.3.1984, s.130,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c003/tbmm17003045.pdf>, (Erişim Tarihi:21.04.2015)

³⁵⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:17, C:15, YY:2, 9.4.1985, bkz:

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c015/tbmm17015083.pdf>, (Erişim Tarihi:22.04.2015)

³⁵⁸ Fikret Ertan (İzmir), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:17, C:18, YY:2, 15.6.1985, s.658,

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c018/tbmm17018115.pdf>, (Erişim Tarihi:22.04.2015)

³⁵⁹ Emekli Orgeneral Turgut Sunalp ve 40 arkadaşı tarafından 12 Eylül müdahalesi sonrasında kurulmuştur. Genel başkanlığına Sunalp getirilerek aktif siyasete katılmıştır. 1983 seçimlerinde giren parti, mecliste 71 sandalye kazanarak, parlamentoya 3. parti olarak girmiştir. Seçimlerde istenilen başarı elde edilememiş, bu da parti içi anlaşmazlıklara neden olmuştur. Ülkü Söylemezoğlu'nun genel başkanlığa getirilmesi bir fayda sağlamayarak tartışmaları bitirmemiş, 1986 yılında parti kendini feshetmiştir.

olan ilişkilere ve öte yandan Ortadoğuda cereyan eden çatışma batağına düşülmemesi için gerekli dikkatin gösterilmesi gereğine inanıyoruz..."³⁶⁰

Bununla beraber, aynı görüşmede Bitlis Milletvekili Kamran İnan, parti grubu adına yaptığı konuşmada, Türkiye'nin AET'de kaldığı müddetçe çağı, boyu, her gücüyle bizden farklı bir güçle dengeli ilişki kurulabileceğini fakat dengeyi yalnızca ikiliye getirildi zaman dostlukların değişebileceğini belirtmiştir. Özellikle Beşinci Beş Yıllık Plan görüşmelerinde MDP grubu hükümete yönelik eleştirilerine devam etmiştir. Bu konuda MDP grubu adına İstanbul Milletvekili Ahmet Memduh Yaşa, AET'yi yalnızca iktisadi değil, aynı zamanda siyasi ve sosyal olarak değerlendirdiklerini ifade etmişlerdir:

"...Müsaade ederseniz ben, Planda AET konusunda yazılan cümlelerin fevkalade müphem olduğunu ve bu cümlelerden AET'ye giriş niyetini sezmediğimi söylemek mecburiyetindeyim. Aksine, aslında AET'ye girilmeyeceği vurgulanmıştır...AET'ye girmek, Türkiye için yalnız iktisadî seçim değildir; siyasî ve sosyal seçimdir..."³⁶¹

Yalnızca hükümete yönelik sert tutum almayan parti, dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın da AET'ye yönelik söylemlerini tutarsız olarak nitelemiş, bu çelişkili yaklaşımın Batı tarafından Türkiye'nin inandırıcılığına gölge düşürdüğünü ve şüpheler uyandırdığını iddia etmiştir.³⁶² Konya Milletvekili Vecihi Akıncı, dönemi değerlendirirken partinin endişelerini ifade etmiştir:

"...Hükümetin Batı'dan, ittifaklardan uzaklaşmakta olduğunu görüyor ve memleketin bir maceraya, bir yalnızlığa sürüklenmesinden endişe duyuyoruz. Hükümetin aynı anda üç önemli Batı kuruluşu olan NATO, AET ve Avrupa Konseyi'ne ihtilafa düşmüş olması başarısız ve basiretsiz bir dış politikanın en belirgin simgesidir..."³⁶³

Nitekim Parti, bu üçünün ayrı kuruluşlar olmasına rağmen, hepsinin birbirini tamamladığını, Türkiye'nin gelişmesine yöneltildiği siyasi, ekonomik ve sosyal

³⁶⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:12, C:1, YY:1, 22.12.1983, s.105, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001011.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.04.2015)

³⁶¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:17, C:4, YY:1, 9.7.1984, s.668, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c004/tbmm17004086.pdf>, (Erişim Tarihi:16.04.2015)

³⁶² Turgut Sunalp (İzmir), **TBMM Tutanak Dergisi**, D:12, C:9, YY:2, 8.12.1984, s.90 <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c009/tbmm17009036.pdf>, (Erişim Tarihi:12.05.2015)

³⁶³ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:17, C:9, YY:2, 10.12.1984, s.257, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c009/tbmm17009038.pdf>, (Erişim Tarihi:12.05.2015)

gelişimi sağlayan kurumlar olduğunu belirtmiştir.³⁶⁴ Parti grubu adına Yozgat Milletvekili H. Mükerrerem Hiç dış politika konusunda görüş bildirirken AET-Türkiye ilişkilerini detaylı bir açıklamayla yapmıştır ve ana ilkeleri açıklamıştır: Türkiye Batının ayrılmaz bir parçası olarak nihai hedefin AET'te tam üyelik olduğunu ve İslam ülkeleri ilişkilerini AET ilişkilerine alternatif görülmemesi gerektiğidir.³⁶⁵ Bu konuşmasının devamında Hiç, Türkiye-AET siyasi ilişkilerin bir an önce canlandırılması çalışmalarına devam edilmesini tavsiye etmekle beraber AET tam üyeliği için erken müracaatın iyi bir zamanlamayla yapılmasını söylemiştir.³⁶⁶ Hiç'in konuşması partinin AET politikalarını özetler nitelikte olmuştur.

Mecliste temsil edilen fakat iktidar veya koalisyon hükümeti kuramayan partilerden birisi de Fazilet Partisi (FP)³⁶⁷ olmuştur. 1999 genel seçimlerde mecliste yuzonbir sandalye kazanarak büyük başarı sağlamış, kapatılan RP'nin ideolojisini ve misyonunu üstlenmişlerdir. Atatürk ilke ve devrimlerinin anayasada ifadesi bulunduğu demokratik, laik, sosyal hukuk devleti anlayışı içinde, sosyal ve ekonomik kalkınmayı gaye edinerek, toplumun mutluluğunu sağlayarak çağdaş uygarlık düzeyine üzerine çıkarmayı hedeflemiştir. Milenyum çağına girerken kurulan partinin söylemlerinde, muhafazakârlık ve milli görüş çizgisinde yeni bir dünya anlayışının yerleşmeye başladığı görülmektedir. Milli Nizam Partisi (MNP), MSP ve RP'nin devamı olarak görünen partinin tarihsel gelişim çizgisinde her zaman Türkiye'nin birlikle ilişkilerine karşı çıkmış partilerin devamı olmasına rağmen, AB üyeliğine olumlu bakmıştır.³⁶⁸ 1998 tarihli kalkınma programlarında sürekli "Batı" vurgusu yerine artık dış politika, ticari ilişkilerde, entegrasyon çalışmalarında "*dünya*", "*küreselleşen dünya devletleri*", "*dünya piyasaları*", "*çağdaş ve demokratik dünya*", "*dünyadaki gelişmeler*" terimleri kullanılmaya başlanmıştır. İletişim çağına girerken küçülen dünyanın söylemlerini içeren bu terimler, Türkiye'nin vizyonunda değişmelerin başladığını gösterebilir. Fakat birçok söylemlerinde burada kast

³⁶⁴ Turgut Halit Kunter, **TBMM Tutanak Dergisi**, D:17, C:25, YY:3, 11.2.1986, s.23, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c025/tbmm17025065.pdf>, (Erişim Tarihi:13.05.2015)

³⁶⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, D:17, C:25, YY:3, 13.2.1986, s.150, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c025/tbmm17025067.pdf>, (Erişim Tarihi:14.05.2015)

³⁶⁶ aynı tutanak, s.150-151

³⁶⁷ Refah Partisi'nin kapatılması ve Necmettin Erbakan'ın siyasetten men edilmesi üzerine İsmail Alptekin başkanlığında 1998'de kurulmuştur. Milli Görüş hareketinin devamı niteliğinde kurulan parti, RP'den geçen milletvekilleri sayesinde Recai Kutan'ın genel başkanlığa getirilmesiyle aktif siyasal hayata başlamıştır. 22 Haziran 2001'de kapatılmış, partinin ardılı AKP olmuştur.

³⁶⁸ Esra Çayhan, "Türkiye'de Siyasal Partiler ve Avrupa Birliği", **Dünden Bugüne Avrupa Birliği**, Derleyen: Beril Dedeoğlu, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003, s.480

edilenin yine Batı devletlerdir. Nitekim dönemin ileri devletleri Batı, yani Avrupa ve ABD'dir. Bu bakış açısıyla partinin Avrupa çalışmaları aynı doğrultuda olup, Batı ülkeleriyle yani Avrupa ve ABD ile ilişkilerin önemli olduğunu vurgulamışlardır. 1999 seçim beyannamelerinde AB'yi şu şekilde ele almışlardır:

*"Türkiye, bulunduğu coğrafi konum ve tarihi birikim açısından, Avrupa ile ilişkilerden uzak kalmaz. Bu ilişkilerin düzeyi Türkiye'nin uluslararası konumunu etkilemeye devam edecektir. Bununla birlikte, imzalanan **Gümrük Birliği** anlaşmalarının her türlü siyasi ipotekten uzak ve karşılıklı çıkarlar çerçevesinde gözden geçirilmesi gerektiğine inanıyoruz. Öte yandan, Türkiye'nin çıkarları açısından, **Avrupa Birliğine** üyelik sürecinin tamamlanmasını hedefliyoruz."*

Bunun yanında dış ticarete AB ile ilişkilerde devamlılığı gerekli görmüşlerdir. Recai Kutan, 57. hükümet tarafından hazırlanan bütçe görüşmelerinde Türkiye'nin adaylık sürecini değerlendirmiştir:

"...10 Aralık Helsinki Zirvesiyle, Türkiye, yeni bir sürece girmiştir. 1839 Tanzimat Fermanıyla beraber başlayan Batılılaşma maceramız, yüzaltmış yıl sonra yeni bir noktaya gelmiştir...Peşinen ifade edeyim ki, bu yeni dönemin, milletimiz lehine neticeler hâsıl etmesi için üzerimize düşen her türlü katkıyı yapmaya, Fazilet Partisi olarak hazırız. Milletçe, bu süreçten, demokrasi, insan hakları ve özgürlükler açısından umutlarımız var, beklentilerimiz var; ama, çok ciddî endişelerimiz de var özellikle, Ege ve Kıbrıs sorunuyla ilgili olarak ciddî kaygılarımız var. Bunları, tarih önünde ifade etmeye mecburuz. Bu, bizim için, siyasî, ahlakî, tarihî ve vicdanî bir görevdir; bunu yapacağız..."³⁶⁹

Yine aynı konuşmanın devamında hükümetin dış politikayı yalnızca AB'yi giriş olarak anlamadığını savunarak eleştirmiştir.³⁷⁰ Recai Kutan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı değerlendirmelerinde, AB politikalarını ekonomik, siyasi ve sosyal boyutlarıyla açıklamıştır:

"...Açıktır ki, Türkiye, ortaya çıkan yeni uluslararası konjonktürü, bu açıdan değerlendirecektir. Alacağı yeni konum, bu değerlendirmeler ışığında olacaktır. Türkiye'nin bu yeni konumda üstleneceği uluslararası rol, ülke içi siyasî, ekonomik ve kültürel parametrelerin göz önüne alındığı bir yenilenme süreci içinde olmalıdır."

³⁶⁹ TBMM Tutanak Dergisi, D:21, C:20, YY:1, 19.12.1999, s.337

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c020/tbmm21020037.pdf>, s.337-338, (Erişim Tarihi: 18.09.2015)

³⁷⁰ aynı yer, s.346

Bu süreçte Türkiye, demokratik gelişimini, Kopenhag Kriterlerine uyumunu sağlamalı, insan hakları, fikir ve düşünce özgürlüğü açısından eksikliklerini mutlaka gidermelidir. Fert başına millî gelirden Avrupa Birliği ülkelerini yakalamak zor ve imkânsız bir hedef değildir. ³⁷¹

Fazilet Partisi, programlarında ve seçim beyannamelerinde belirlemiş oldukları politikalar doğrultusunda hareket etmiş, mecliste buldukları sürede AB çalışmaları desteklemekle kalmamış, yapılan çalışmalar kapsamında bir dizi kanun değişikliklerini onaylamışlardır.

---

³⁷¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, 25.06.2000, D:21, C:37, YY:2,
<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c037/tbmm21037118.pdf>, s.182, 183 (Erişim Tarihi: 18.09.2015)

SONUÇ

Türkiye'de Avrupa Birliği süreci süresiz değişkenlere bağlı olarak devamlı olarak inişli çıkışlı bir seyir halinde olmuştur. Bu süreç, bir çok etkenlere bağlı olarak yaşanması bir tarafa, yalnızca Türkiye değil, dünya konjonktürünü ve dünya devletlerinin veya uluslararası politikaların belirlenmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'de mecliste belirli bir söz hakkına sahip olan partilerin de AB yaklaşımları, Türkiye'nin AB sürecini etkilemiştir. Bunun yanında siyasi partiler, AB sürecine farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Çalışmamızın sonucunda siyasi partilerin bu yaklaşımlarını etkileyen çeşitli nedenlerin var olduğu görülmüştür.

Öncelikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren Türkiye'nin içinde bulunduğu *Batılılaşma*, *Modernleşme*, *Çağdaşlaşma* hareketi, Cumhuriyet döneminde devam etmiş, siyasi partilerin dış politikaya bakışını etkilemiştir. Atatürk'ün "Yurtta Barış, Dünyada Barış" dış politika ilkesi, Türk siyasi partilerin dış politika anlayışını etkilemiş, özellikle Batılı ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi temelli bir yaklaşımı sergilemelerine neden olmuştur. Çok partili hayatın başlangıcından itibaren kurulmuş olan siyasi partilerin temel ilkelerine yön veren bu anlayış, partilerin hepsi tarafından kabul edilmiştir. Fakat burada zaman zaman parti ideolojilerine bağlı olarak bunların derecesi tartışılmıştır. Buna örnek olarak her ne kadar TİP, MHP, MSP vb. gibi partiler dünya devletleriyle ilişkilerin artırılması gerektiğini savunmuş olsalar da, TİP'in bilimsel sosyalizm ideolojisi ve siyasi pozisyonunun sol olmasından kaynaklı olarak Türkiye'nin Batılı devletlerle ilişkileri parti tarafından eleştirilmiş, ilişkiler kapitalizm-komünizm argümanlarıyla tartışılmıştır. MHP, MSP, RP vb. partiler de Batıyla ilişkilerin geliştirilmesi tarafındayken, bu ilişkilerin ulusal egemenlik, milli ve manevi değerlerden kopuş olarak değerlendirmiş, yaklaşımlarında zaman içerisinde değişiklik göstermişlerdir.

Türkiye'deki siyasi partiler doğal bir süreçte, birbirinin ardılı olarak var olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren atılan partileşme adımlarının tohumları, Cumhuriyetin ilk yıllarında yeşertilmeye çalışılmıştır. Bunlar başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren demokratik

açılımların yaşanması sonucu birçok parti varlığını göstermeye başlamıştır. Bu kurulan partilerin zihniyetleri Tanzimat'tan itibaren kendini gösteren, Cumhuriyet döneminde kısa süreli kendini mecliste temsil edebilmiş partilerde görüşmüştür. Çok partili siyasi hayatın başlamasıyla birlikte günümüze dek süre gelen bir partiler dönemini başlatmıştır. İrili ufaklı kurulmuş olan birçok parti, bir biri ardına geldiği için bir önceki partinin ideolojilerinden veya politikalarından etkilenmiştir. Nitekim Çok Partili Dönem'in başlamasını sağlayan Demokrat Parti'nin iktidara gelen ardılları AP, ANAP, Ak Parti denilebilir. Muhafazakârlık ve ekonomik liberalizm ideolojileriyle siyasi hayata katılan bu partilerin görüşleri içinde buldukları döneme göre farklılık içermiş olsa da, genel hatlarıyla politikaları benzerlik taşımıştır. Kendi dönemlerine göre AET, AT, AB yaklaşımlarını mecliste dile getiren bu partilerin AB sürecine yaklaşımları aynı doğrultuda olmuştur. AB sürecini desteklemekle birlikte gerekli tedbirlerin alınması için çalışmalarda bulunmuşlar, Türkiye'yi sürece dâhil edebilme noktasında adımlar atmışlardır. Fakat bu adımlar yalnızca iktidara gelen partiler tarafından değil, koalisyon hükümetinde veya mecliste temsil edilen diğer partiler tarafından çeşitli yaklaşımlara maruz kalmıştır. Bu noktada birbiri ardına gelen partilerin yine mecliste varlığını göstermiş olduğunu, muhalefetteyken veya koalisyon hükümetlerinde benzer politikalar belirlediği görülmüştür. Bizim çalışmamızda bulunan bu partileri kendi deyimiyle grupe edilecek olursa: milliyetçilik, Türkçülük ideolojisiyle hareket eden CMP, CKMP, MHP; milli görüş, İslamcılık, muhafazakârlık ideolojisiyle hareket eden MSP, RP, FP; Atatürkçülük, sosyal demokrasi ideolojilerini benimseyen CHP, SHP, DSP'dir. İdeolojileri aynı veya aynı temele dayanan bu partilerin doğal olarak ülke politikalarına yaklaşımları benzer olmuştur. Bunun sonucunda AB süreci boyunca yaklaşımları da benzerlik taşımaktadır. Çünkü bağlı oldukları ideolojiler gereği olarak politikalar belirlemişlerdir. Siyasal partiler kalıcı kurumlar olamamakla beraber aynı zamanda liderlerin partiler arası geçişler yaşaması farklı partilerin üyesi olan liderlerin söylemlerinde de benzerliklere yol açmıştır.

Bunun yanında partilerin iktidarda, koalisyon hükümetlerinde veya mecliste temsil edilebilme süreleri de, partilerin AB politikalarını belirlemede etkili olmuştur. Nitekim uzun süreli iktidar partileri, AB sürecinin başat aktörlerini oluşturmuştur. Bu partiler aynı zamanda, temel yaklaşımları doğrultusunda AB çalışmalarını

yoğunlaştırabilmiş, yaklaşımlarını destekleyen yol ve yöntemlerin düzeltilmesi için yeterli zamanı elde etmişlerdir. ANAP iktidarı sekiz yıl sürmesi sebebiyle, her ne kadar ilişkilerin dondurulduğu bir dönem sonrası olsa da bu engeller aşılmış, AB sürecinin en önemli adımları bu dönemde atılmıştır.

Siyasi partilerin AB sürecine yaklaşımlarını, desteklerini veya söylemlerini etkileyen bir diğer durum, partilerin iktidarda veya muhalefette olmasıyla ilgilidir. Her ne kadar temel yaklaşımları doğrultusunda söylemlerini gerçekleştirmiş olsalar da, muhalefetteyken partiler, iktidar partilerinin AB sürecine yönelik adımlarını ciddi boyutlarda eleştirmiş, bu eleştiriler yapılırken kendi söylemlerinde de değişikliğe gitmişlerdir. Buna ek olarak, muhalefette olan partilerin sürece yönelik tutumları Avrupa ilişkilerini destekleyen diğer partilerle koalisyon hükümeti kurmasıyla değişmiştir. Bunun en önemli örneğini, Necmettin Erbakan'ın Başbakanlığında DYP ile koalisyon hükümeti kuran Refah Partisi yapmıştır. Muhalefetteyken Batıyla ilişkileri dini argümanlarla eleştiren, Gümrük Birliği'ni ve AT'yi Hristiyan birliği olarak niteleyerek bu kuruluşların milli değerlere ve ulusal egemenliğe aykırı olduğunu belirten parti, gerek koalisyon hükümeti programında gerekse de meclis görüşmelerinde sürece yönelik yaklaşımlarını yumuşatmıştır.

Dönemin dünya konjonktürü partilerin AB yaklaşımlarını etkileyen bir diğer neden olmuştur. Devlet politikalarının belirlenmesinde başat aktörler olan partiler de dönemin dünya sistemine ayak uydurmak zorunda kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte Marshall Planı çerçevesinde hareket eden ve ABD'nin yardımlarından yararlanmak isteyen Türk hükümeti, yüzünü yine Batıya dönmüş, Avrupalı devletlerin de içinde bulunduğu sürece dâhil olmuştur. Bunun sonunda ise Avrupalı devletler, ekonomik bütünleşmeyi amaçlayarak en azından kendilerini ortaya çıkabilecek tehditlerden korumaya çalışmıştır. Bu kapsamda dönemin siyasal partileri, bu yeni oluşturulan kurumun dışına çıkamamıştır. AKÇT gibi bir kurumun kurulmuş olması devletlerin ulus üstü bir yapıya dâhil olacaklarını kanıtlamıştır. Böylece bu anlaşma ile Avrupalı devletler ortak çıkarlar noktasında hareket ederek kendi ekonomileri üzerindeki ulusal denetimlerinden bir nevi vazgeçmiştir. Bunun devamında AET'nin kurulması ve Yunanistan'ın AET'ye başvurması Türkiye için anlaşmaların sağlanması hususunda itici bir güç oluşturmuştur. Böylece altmışlı yılların Türkiye'sinde siyasal partiler, AET ile ekonomik entegrasyona ılımlı

yaklaşmıştır. Fakat yaklaşık on yıl sonra, özellikle Kıbrıs sorunu, Türkiye'nin dış politika anlayışında çeşitli yolların aranması gerektiğini göstermiştir. Nitekim bu yıllarda özellikle daha önce AET'yi destekleyen parti olan CHP, sürece eleştirel yaklaşmış, Türk Dış Politikası'nda Batıdan ziyade alternatif yollar arama sürecine girmesiyle AET yaklaşımlarında sert bir tutum almıştır. Seksenli yıllara gelindiğinde ise askeri müdahale sonrası her ne kadar Türkiye-AT ilişkileri dondurulmuş olsa da, iktidarda bulunan ANAP'ın müdahaleleri doğrultusunda ilişkiler yumuşatılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında karşılıklı ilişkilerin durdurulduğu bu dönemde bile meclis görüşmelerini bu konu meşgul etmiştir.

ABD-Rusya öncülüğünde olan Soğuk Savaş'ın 1989'da sona ermesiyle birlikte, AT'nin da genişleme stratejilerinin ilerlemesi, milenyum çağına yaklaşırken küreselleşmenin giderek artması ve teknolojik ilerlemelerin hızlanması sonucunda siyasal partiler, AB çalışmalarında yoğun bir döneme girmiştir. Kapitalizmin Soğuk Savaşın bitimi ile kabulü, AB'nin en başından beri hedeflediği ekonomik birlik anlayışını desteklemiştir. Avrupalı devletler için ABD baskısı ve Rusya tehdidi bitmiş, kendi güçlerini yönetebilecekleri bir düzen normları oluşturma hedeflenmiştir. Türkiye'de yaşanan bu gelişmelerden payını almış, Gümrük Birliği'nin tamamlanması bu dönemin en önemli gelişmesi kabul edilmiştir. Gümrük birliği bazı partiler tarafından AB sürecinin nihai kısmını oluşturmuş, bazıları içinse tam üyelik sürecine geçiş aşamalarında önemli bir adım olarak nitelendirilmiştir. 2000'li yıllarda AB'ye uyum Türkiye'nin temel dış politikası haline gelmiştir. Nasıl ki Avrupa Parlamentosu kurulduğu zaman üye devletler kendi hukuklarında topluluğun hukukuna aykırı davranmamaya başladıysa, Türkiye de bunun gibi yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Bu dönemin siyasal partileri, giderek büyüyen bu süreci her ne kadar eleştirmiş olsa da, çağın gereklerine ayak uydurarak süreci analiz etmiş, AB'ye yaklaşımlarını giderek yumuşatmıştır.

Siyasal partilerin tümünde görülen yaklaşımların bir değerlendirmesi yapılacak olursa Türkiye, Avrupa'yı bir araç olarak görmüştür. Bu partiler kendi yol ve yöntemlerince milli devlet anlayışıyla hareket etmiştir. Fakat partilerin milli devlet anlayışını temsillerinde farklı yaklaşımlar görülmüştür. Bu yönüyle değerlendirildiğinde Türkiye'deki partiler, devletin korunması ve devamlılığını sağlaması adına ekonomik, siyasi veya sosyal ilişkilerin geliştirilmesini, dünya

devletleriyle birlik içinde olunmasını kabul etmiştir. Fakat yine burada ortaya çıkan ayrım, bu ilişkilerin hangi boyutlarda ne derecede olacağı ile ilgilidir. Böylece AB konusunda da yaklaşımları farklı boyutlarda gerçekleşmiştir.

Partilerin tarihsel süreçte dönemseller olarak yaklaşımlarını genel bir değerlendirme ile ele alacak olursak, Türkiye'nin AB sürecinde ilk somut adımı DP iktidarındaki hükümetin 31 Temmuz 1959'da AET'ye ortaklık başvurusunda bulunmasıdır. Bu dönemde mecliste bulunan DP, CHP, CMP ve HP partileri her ne kadar iktidarda bulunan DP'yi eleştirmiş olsa da AET sürecini desteklemişlerdir. 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan Türkiye ve AET arasında ortaklık ilişkisi yaratan Ankara Anlaşması sürecinde mecliste bulunan CHP, AP, CKMP ve YTP de Avrupa ile ilişkileri desteklemiştir. Bu dönem CHP, Türkiye-AET ilişkilerini "bir kader birliği" olarak yorumlamış; CKMP, sürecin işlenmesiyle ilgili eleştirilerini dile getirmiş; YTP, AET ilişkilerini hem iktisadi hem de siyasi bağlar olarak değerlendirmiştir. 1964'te yürürlüğe giren Ankara Anlaşması, Türkiye açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.

Katma Protokol'ün 1970'te imzalanmasına kadar geçen süreçte, meclis AT ile ilgili çalışmalarına devam etmiş, Avrupa'da ve Türkiye'de konuyla ilgili toplantılarda bulunulmuştur. Dönemin meclis partileri CHP, MP, YTP, TİP, CKMP süreçle ilgili görüşlerinde eleştirel bir yaklaşım sergilemişlerdir. TİP hariç partilerin bu yaklaşımları, özellikle AP iktidarındaki hükümetin AET ile ilgili tedbirleriyle ilgili olmuştur. TİP ise Türkiye'nin emperyalist devletlerin uşağı olacağı ve bu devletlerin gerisinde kalacağı gerekçesiyle sürece topyekûn karşı çıkmıştır. Geçiş Dönemi'nin ilkelerinin görüşülmeye başlandığı 1970'de de aynı söylemlerine devam eden TİP'in yanında bazı partilerde bu döneme ilişkin tedbirlerin alınması gerektiğini belirtirken endişeli olduklarını dile getirmişlerdir. AP, CHP, GP, MP, MHP, BP, TİP ve YTP'nin temsil hakkına sahip olduğu meclis salonları, Türkiye'nin geçiş dönemini başlatmasıyla ilgili tartışmalara şahit olmuştur. Bu dönem mecliste dikkati çeken bir diğer parti, AP'den ayrılarak aşırı sağ temsil eden MNP olmuştur. Diğer dönemlerde kurulacak olan MSP ve RP'nin Avrupa'ya bakışını etkileyecek olan anlayışıyla mecliste tartışmalar açmıştır. Dini argümanlarla AET süreci eleştirmekle beraber Türkiye'nin Avrupalı devletlerin bir sömürgesi olacağını iddia etmiştir. Bu noktadan bakında aşırı solu temsil eden TİP ile aynı endişeyi taşımışlardır. CHP ve DP ise

geçiş dönemine hazırlıksız olduğu vurgusunu yapmışlardır. GP/MGP ise önce aynı fikri paylaşmış olsalar da, sonrasında AP'nin yanında yer almışlardır. 1973 genel seçimlerinden sonra bir dizi koalisyon hükümetleri dönemi yaşanmıştır. Bu seçimlerle beraber CHP, AP, DP, MSP, CGP, MHP ve TBP mecliste temsil edilme hakkına sahip olmuş, özellikle Kıbrıs sorununun olması sebebiyle Avrupa ilişkilerine eleştirel bir yaklaşım sergilenmiştir. 1977 genel seçimlerinden sonra CHP, AP, MSP, MHP, CGP, DP'nin meclis görüşmelerinde de durum değişmemiştir. Bu süreçte partiler, dış politikanın da getirdiği yeni anlayış sebebiyle Batı ile ilişkilerin yanında alternatif yollar aramaya başlamış, Batıyı sorgulamışlardır. Bu dönem tamamıyla çelişkili bir şekilde yaşanmıştır. Bülent Ecevit'in başkanlığındaki CHP-CGP-Bağımsızlar koalisyonu Türkiye'nin yükümlülüklerinin dondurmuş ve ardından kurulan MSP ve MHP destekli AP azınlık hükümeti bu karardan vazgeçmiştir.

Türkiye'nin yaşadığı olumsuz gelişmeler neticesinde ortaya çıkan 1980 askeri müdahalesi ile Türkiye-AT ilişkilerinde durgunluk yaşanmıştır. Bu süreçte AT, Türkiye ile ilişkilerin askıya alınmasını kararlaştırmıştır. Türkiye'de 1983 genel seçimlerinden sonra ANAP hükümeti kurulmuş ve bunun dışında mecliste HP ve MDP temsil hakkına sahip olmuştur. Siyasi partilerin kapatılması kararı sonucunda kurulan bu partiler, öncülleri olan siyasi partilerin görüşlerini dile getirmiş ve AT konusunda mecliste fikir birliğine sahip olmuştur. Bu süreçte AET de topluluğun içeride canlandırılması için çalışmalarını arttırmış ve 1 Ocak 1993'e kadar tek pazar oluşturmayı hedefleyerek Avrupa Tek Senedi üye devletleri tarafından imzalanarak 1987'de yürürlüğe girmiştir. Türkiye'de ise özellikle ANAP liderliğinde yeni girişimlerde bulunulmuştur. 1987 genel seçimlerinde de ANAP liderliği devam etmiş, bunun yanında SHP ve DYP mecliste bulunmuştur. Fakat muhalefet partilerinin alışkanlıkları devam etmiş ve AT ile ilişkilerde hükümetin tutumu eleştirilmiş, yapılan eylemlerle bazı söylemler tutarsız bulunmuştur. ANAP hükümetinin Türkiye'nin tam üyelik başvurusunda bulunmasını destekleyen SHP ve DYP, tam üyelik başvurusuna ekonomik, siyasi ve İnsan Hakları ve Azınlık konusundaki problemler ile Kıbrıs sorununun öne sürülerek Avrupa Parlamentosu'nun olumsuz cevabı sonunda yine hükümeti suçlamış, topluluğa üyeliğin iç politika malzemesi haline getirildiği iddia edilmiştir.

Türkiye'de Avrupa'da 1990'lı yıllarda AET ile ilgili değişimlerin yaşandığı yoğun bir dönem başlamıştır. Özellikle 1989'da Belin Duvarı'nın yıkılması ile birlikte Soğuk Savaş dönemi bitmiş, SSCB'nin Doğu Avrupa'da denetiminin sona ermesi ve Doğu Avrupa ülkelerinin demokratikleşmesi ve SSCB'nin 1991 yılında parçalanması günümüze dek sürecek olan bu yoğun dönemin bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Burada Avrupa ülkelerinin attığı en önemli adım 9-10 Aralık 1991'de gerçekleştirilen bir Avrupa Konseyi zirvesinde alınmış olan kararlar gereğince 1 Kasım 1993'te Maastricht veya diğer adıyla Avrupa Birliği Antlaşması yürürlüğe girmesidir. Bu gelişme neticesinde birlik adıyla anılmaya başlayan topluluk, üç temel esasa dayandırılarak ekonomik birlik, ortak dış ve güvenlik politikası ve adalet ve işbirliği politikaları geliştirmeye başlamıştır. Aynı zamanda Avrupa Komisyonu, genişleme stratejilerini yoğunlaştırmış, 1990'da Türkiye ile işbirliğinin başlatılması ve hızlandırılmasına yönelik "İşbirliği Paketi"ni hazırlamış, 1994'te ise Gümrük Birliği'nin Ankara Anlaşması'nda belirtildiği gibi gerçekleşmesini sağlayıcı ilkeleri tespit etmiştir. Bunların bir sonucu olarak Avrupa Parlamentosu tarafından 13 Aralık 1995'te "Gümrük Birliği'nin Son Döneminin Uygulanmaya Konmasına ilişkin Türkiye-AB Ortaklık Konseyi Kararı" onaylanmıştır. Türkiye'nin de bu antlaşmadan etkilendiğini gösteren somut adımlar bu süreçten sonra bütün hızıyla başlamıştır. Aynı dönemler Türkiye'de ise 1991 genel seçimleri ile DYP'nin birinci parti olarak meclise girmesi ile Gümrük Birliği'nin tamamlanmasına yönelik adımlar atılmış, bu dönemde mecliste DYP'nin yanında ANAP, SHP, RP ve DSP bulunmuştur. Özellikle MNP ve MSP anlayışını devam ettiren RP, AT'ye yönelik tutumuyla diğer partilerden ayrılmıştır. 1 Ocak 1996'da Gümrük Birliği'nin tamamlanması ve geçiş döneminin sona ererek son döneme girmesi, AB yaklaşımlarında partilerin yumuşamasına neden olmuştur. Nitekim her konuda AB'yi eleştiren bir parti olarak RP bile 1996 yılında DYP kurmuş olduğu koalisyon hükümetinde bu yumuşama görülmüştür. RP her ne kadar benzer söylemlerinde bulunmuş olsa da hükümet programlarında AB ile ilişkilerin geliştirileceği vurgulanmıştır. Meclise girdiği andan itibaren AB'yi her şekilde destekleyen DYP ise bu gelişmeyi bir zafer olarak nitelemiştir.

Bu süreçten sonra AB'nin de kendi içinde yeni politikalar üretmek genişlemeye başlaması Türkiye'ye yönelik çalışmalarını da arttırmıştır. 1998'te

Avrupa Komisyonu tarafından "Türkiye Avrupa Stratejisi" belgesi ve "İlerleme Raporu" yayımlanmıştır. Aynı zamanda 11-12 Aralık 1999'da gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi ile Türkiye'ye adaylık statüsünün verilmesi, AB'nin Türkiye'yi benimsediğini gösteren bir karar olmuş, bütün bu gelişmeler ile Türk siyasal partiler AB'yi bir araç olarak kabullenmeye başladığı bir sürece girmiştir. DSP'nin öncülüğünde bir dizi kanun değişikliği *AB'ye Uyum* başlığı altında yapılmıştır ve çoğunlukla partilerden destek görmüştür. 1999 genel seçimlerinde DSP'nin yanında MHP, FP, ANAP ve DYP mecliste temsil edilmeye hak kazanmış, bu uyum sürecinin en önemli adımlarını birlikte gerçekleştirmişlerdir. Böylece çift taraflı olarak, yani hem AB hem de Türkiye, küreselleşmenin yoğun olarak yaşandığı bu dönemde birbirlerini etkilemiş, Türkiye de AB ile işbirliği konularına hassasiyet göstermiştir.

Milenyum çağına girilmesiyle beraber partilerin yaklaşımları benzer yaklaşımları devam etmiştir. 2002 genel seçimlerinde yeni kurulan bir parti olarak AKP, AB sürecinde günümüze kadar yaşanan gelişmelerin meyvelerinin alındığı bir döneme denk düşmüştür. Mecliste yer alan bir diğer parti olarak CHP de, bu konuda iktidar partisiyle aynı politikaları benimsemiş, AB normlarının ve kanunlarının Türkiye'ye uyarlanmasında en etkili partilerden biri olmuştur. 17 Aralık 2004'te yapılan Brüksel Zirvesi'nde Türkiye'nin üyelik müzakerelerine başlanması kararının alınması ve 3 Ekim 2005'te müzakerelerin açılması, her iki partinin de desteklediği bir gelişme olmuştur. AKP tarafından müzakerelerin başlaması tarihi bir dönüm noktası olarak nitelendirilirken CHP bu gelişmeye her ne kadar eleştirel yaklaşmış olsa da AB'ne tam üyelik için çabalarını devam ettireceklerini belirtmiştir. Buna benzer olarak mecliste bulunan bir diğer parti olarak MHP, her ne kadar uyum yasalarına tedbirli yaklaşmış olsa da, sonuç olarak AB sürecini desteklemiştir. Bugün halen devam eden müzakereler kapsamında görüşmeler devam etmektedir. İktidarda bulunan AKP'nin de yaklaşımlarıyla yarım yüzyıldan daha fazla bir süredir devam eden AB'ye tam üyelik süreci, Türkiye'nin en önemli dış politika hedeflerinden biri haline gelmiştir.

KAYNAKLAR

1-KİTAPLAR

Adalet Partisi Program (Prensip Maddeleri), Orjinal Matbaa, 1961, Ankara, s.3

Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961).

AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Kaynak Yayınları, 5.Basım, İstanbul, 2006.

AK Parti 2023 Siyasi Vizyonu, 30 Eylül 2012

AK Parti Kalkınma ve Demokratikleşme Programı 2002.

AK Parti 2002 Seçim Beyannamesi, Herşey Türkiye İçin.

Anavatan Partisi 6 Kasım1983 Seçim Beyannamesi.

Anavatan Partisi Programı.

Anavatan Partisi Seçim Beyannamesi, 20 Ekim 1991.

ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Altıncı Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul-2010.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk (Söylev)**, Günümüz Türkçesi'ne Uygulayan: İsmet Zeki Eyuboğlu, Say Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2007.

AYDOĞAN, Metin, **Küreselleşme ve Siyasi Partiler**, Umay Yayınları, 2. Basım, İzmir 2006.

BAHÇELİ, Devlet, **Son Gelişmeler Işığında Türkiye'nin AB Üyeliği ve Milliyetçi Hareket Partisi-Temel Yaklaşım Biçimimiz ve Görüşlerimiz**, yayın: MHP Genel Merkezi, Ankara, Temmuz 2002.

BERİŞ, Hamit Emrah, **Küreselleşme Çağında Egemenlik Ulusal Egemenliğin Yeni Sınırları**, Lotus Yayınevi, Ankara 2006.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları**, İstanbul, 1978.

BİRAND, Mehmet Ali, **Türkiye'nin Avrupa Macerası 1959-1999**, Doğan Kitapçılık, 10. Baskı, İstanbul, 2000.

BOZKURT, Veysel, **Avrupa Birliği**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 1991.

BOZKURT, Veysel, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1. Basım, İstanbul 1997.

CANPOLAT, İbrahim S., **Uluslararası Avrupa Birliği, Bir Dönüşümün Analizi,**

Alfa Basım Yayım, 2. Baskı İstanbul 1998.

C.H.P.'nin 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi Özeti, Cumhuriyet

Halk Partisi Söz Veriyor, , Güzel Sanatlar Matbaası, Ankara, 1965.

Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi, Ak Günlere, Ulusal Güvenlik ve Dış Politika.

Cumhuriyetçi Güven Partisi Programı (1973).

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi 1965 Seçim Bildirisi.

ÇAYHAN, Esra-EROĞLU, Ebru, **Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Siyasal**

Partilerin Bakışı - Son 10 Yılda Ne Değişti, Beta Yayınları, İstanbul, 2014

ÇELİK, Edip, **Türkiye'nin Dış Politika Tarihi,** Gerçek yın., İstanbul, 1969

ÇİĞDEM, Ahmet, **Geleceği Eskitmek AKP ve Türkiye,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Demokrat Parti Programı 1946.

Demokrat Parti Tüzük ve Programı 15.10.1951, Güneş Matbaacılık T.A.O, Ankara, 1952.

Demokratik Sol Parti Seçim Bildirgesi, Daha Çok Üreten Hakça Bir Düzen, Ekim 1987, Sistem Ofset.

Demokratik Sol Parti Programı, Sistem Ofset, Ankara.

DINAN, Desmond, **Avrupa Birliği Tarihi,** Çeviri: Hale Akay, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

DÖLEN, Meral-PİRİNÇOĞLU, Nejat, **Avrupa Ekonomik Topluluğu ile**

Türkiye'nin Ekonomik ve Sınai Yapılarına ve Tarımsal Destekleme Fiyatlarına Yönelik Karşılaştırma, Milli Produktivite Merkezi Yayınları, Ankara 1985.

DEMİREL, Tanel, **Adalet Partisi İdeoloji ve Politika,** İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

FINDLEY, Carter V., **Modern Türkiye Tarihi,** İslam Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

FİDAN, Hüseyin, **1920-2010 Türk Siyasi Tarihi,** Nobel Yayın Dağıtım.

GÜLER, Ali, **Sorun Olan Avrupa Birliği,** Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu, 2. Baskı, Ankara, 2007.

HANIOĞLU, Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, 1981.

HOBBSAWN, Eric, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, Everest Yayınları, 6. Basım, İstanbul, 2012.

İNALCIK, Halil, **Rönesans Avrupası-Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2012.

KARLUK, Rıdvan-TONUS, Özgür, **Avrupa Birliği Kapısında Türkiye**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2002.

KARLUK, Rıdvan, **Avrupa Birliği-Kuruluşu, Gelişmesi, Genişlemesi, Kurumları**, Beta Basım Yayım Dağıtım, 11. Baskı, İstanbul, 2014.

KARPAT, Kemal H., **Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876-1980)**, Çeviren: Esin Soğancılar, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2007.

KARPAT, Kemal H., **Türk Siyasi Tarihi-Siyasal Sistemin Evrimi**, Timaş Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2014.

KİLİ, Suna, **Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1983.

KONGAR, Emre, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, C:1**, Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul, 1985.

KÖSEBALABAN, Hasan, **Türk Dış Politikası**, Çeviren: Hüsamettin İnanç, BigBang Yayınları, Ankara, 2014.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çeviri: Boğaç Babür Turna, III. Edisyon, 5. Baskı, Ankara, 2011..

LEWIS, Bernard, **Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, Arkadaş Yayınevi, 8. Baskı, Ankara, 2011.

MANİSALI, Erol, **İç Yüzü ve Perde Arkasıyla Avrupa Çıkmazı Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri**, Otopsi Yayınevi, 1.Basım, Şubat 2001.

MANİSALI, Erol, **Türkiye'nin Askersiz İşgali "Gümrük Birliği"-Hayatım Avrupa**, Truva Yayınları, İstanbul, 2006.

MANİSALI, Erol, **Ortak Pazar'da AB'ye Hayatım Avrupa**, Truva Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006.

- MCNEILL, William H., **Dünya Tarihi**, 15. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.
- MERAY, Seha L., **Devletler Hukukuna Giriş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 1962.
- MERT, Yener Lütfü, **Cumhuriyet Döneminde Kapatılan Siyasal Partiler**, İlkim Bas. Yay. Dağıtım, Ankara, 2008.
- Milliyetçi Hareket Partisi Seçim Beyannamesi 1977**, Türk Milleti Uyan, Ankara, 1977.
- Milliyetçi Hareket Partisi 3 Kasım 2002 Seçim Beyannamesi**, Türkiye'nin Onurlu Geleceği.
- Milli Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi**, Fatih Yayınevi, İstanbul, 1973.
- NEZİROĞLU, İrfan-YILMAZ, Tuncer, **T.B.M.M. Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, Cilt 2 (22 Nisan 1950-20 Kasım 1961), TBMM Basımevi, Ankara, Ekim 2013.
- PARLA, Taha, **Demokrasi Anayasalar Partiler ve Türkiye'nin Siyasal Rejimi**, Onur Yayınları, İstanbul, Mart 1986.
- SAFA, Peyami, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981
- SAMPSON, Anthony, **Avrupa Nereye Gidiyor?** Çeviren: Nuran Ülken, Sander Yayınları, 1969, İstanbul.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1987.
- SANDER, Oral, **Türkiye'nin Dış Politikası**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2000.
- SENCER, Muzaffer Sencer, **Türkiye'de Siyasal Partiler'in Sosyal Temelleri**, May Yayınları, İstanbul, 1974.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban, **Parti Seçmenlerinin Siyasal Yönelimlerine Etki Eden Sosyoekonomik Faktörler**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001.
- ŞEN, Seyit Mehmet, **CHP'den AKP'ye Siyasal Alan Belirlemeleri**, Sen Yayınları, 1. Basım, Ankara 2003.
- T.C. Başbakanlık O ve M Daire Başkanlığı, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri (1960-1978)**, Cilt II, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1978, Yayın No:11-Gn.No:025.

- TEKELİ, İlhan Tekeli - İLERİ, Selim, **Türkiye ve Avrupa Birliği - Ulus Devletini Aşma Çabasındaki Avrupa'ya Türkiye'nin Yaklaşımı**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.
- TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler - Cilt 1 - İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, Hürriyet Vakıf Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998.
- TUNCER, Hüner, **İç Politikadan Dış Politikaya Türkiye'nin Sorunları ve Küreselleşme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- TUNCER, Hüner, **19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri (1814-1914)** , Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000
- Türkiye Birlik Partisi Tüzük ve Programı**, Birlik Partisi Yayınları, 1980, s.106
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, **Türk Modernleşmesi**, Lotus Yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2006.
- OU DENAREN, John Van, **Uniting Europe - An Introduction to the European Union**, Rowman&Littlefield Publishing Group, Inc., Second Edition, Lanham MD, 2005.
- Egemenlik Ulusal Egemenliğin Yeni Sınırları**, Lotus Yayınevi, Ankara 2006.
- ÖRMECİ, Ozan, **İttihat ve Terakki'den AKP'ye Türk Siyasal Tarihi**, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.60
- ÖZBAŞ, Gündoğdu (Derleyen), **Kuruluş ve İcraatlarıyla Anavatan Partisi**, (baskı yeri ve yılı yok)
- ÖZER, Ahmet, **Tanzimat'tan Bugüne Batılılaşma ve Avrupa Birliği**, Elips Kitap, Ankara, 2003.
- UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-2012)**, 9. Basım, Der Yayınları, İstanbul-2013.
- UĞUR, Mehmet, **Avrupa Birliği ve Türkiye-Bir Dayanak/İnandırıcılık İkilemi**, Agora Kitaplığı, 2. Basım, İstanbul, 2004.
- UĞUR, Mehmet, **Müzakerelerden Üyeliğe: AB-Türkiye Gündemindeki Sorunlar**, Söyleşi: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- YANARDAĞ, Merdan, **MHP Değişti Mi? Ülkücü Hareketin Analitik Tarihi**, Gendaş A.Ş., İstanbul 2002.
- YETKİN, Çetin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi**, Altın Kitaplar Yayınevi,1983.

YETKİN, Murat, **Avrupa Birliği Bekleme Odasında Türkiye**, İmge Kitabevi, Ankara 2000.

2-TEZLER

FIRINCI, Türkan, **Türkiye İle Avrupa Birliği İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu**, 2013 Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

KORKUSUZ, Şermin, **Turkey And Its Relation To The European Union From A Radical Nationalist Perspective: The Nationalist Action Party From The Early 1990's Until The Present**, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

KÖSE, İsmail, **Tarihsel Süreçte Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri ve Türkiye'nin Avrupa Birliği Stratejisinin Dinamikleri**, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2001.

ÖZDEMİR, Ali Ulvi, **Türk Aydınında Avrupa Birliği Karşıtı Düşüncenin Gelişimi (Gümrük Birliği Antlaşması Sonrası)**, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

3-MAKALELER

AKTAR, Cengiz, "Olmayan Avrupa Düşüncesi Üzerine", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

AYDIN, Senem-KEYMAN, E. Fuat, "European Integration and the Transformation of Turkish Democracy", **EU-Turkey Working Papers, Center For European Studies**, No.2/August 2004, s.11, http://edoc.bibliothek.uni-halle.de:8080/servlets/MCRFileNodeServlet/HALCoRe_derivate_00005828/European_Integration.pdf (Erişim Tarihi: 03.10.2015)

AYSAL, Necdet, "Atatürk Dönemi Türk Devrimi", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Temuçin Faik Ertan (Editör), Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2012, s.189-215

- BEST, Antony Best ve diğerkleri, "Yeni Avrupa'nın Doğuşu: Avrupa Bütünleşmesinin Tarihi, 1945-2007", **20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi**, Çevirmen: Taciser Ulaş Belge, Siyasal Kitabevi, Ankara, Eylül-2012.
- BREWLEY, Mark R., "The Political Ekonomi of Balance of Power Theory", **Balance of Power-Theory and Practice in the 21st Century**, Stanford University Press, California 2004.
- ÇAHA, Ömer, "Türkiye'de Siyasal Partiler ve Avrupa Birliği", **İslami Araştırmalar Dergisi**, Cilt 13, Sayı 2, 2000, s.163-172.
- ÇAHA, Ömer, "Türkiye'de Siyasal Partiler ve Avrupa Birliği", **Türkiye'de Seçmen Davranışı ve Siyasi Partiler**, Orion Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2008.
- ÇAYHAN, Esra, "Türkiye'de Siyasal Partiler ve Avrupa Birliği", **Dünden Bugüne Avrupa Birliği**, Derleyen: Beril Dedeoğlu, Boyut Kitapları, İstanbul, 2003, s.477-491.
- DEDEOĞLU, Beril, "Avrupa Birliği Bütünleşme Süreci II: Avrupa Birliği'nin Yakın Geçmişi", **Dünden Bugüne Avrupa Birliği**, Derleyen: Beril Dedeoğlu, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- DÜZGİT, Senem Aydın, "Avrupa Birliği Genişlemesi ve Komşuluk Politikası", **Avrupa Birliği'ne Giriş-Tarih, Kurumlar ve Politikalar**, Derleyenler: Ayhan Kaya, Senem Aydın Düzgıt, Yaprak Gürsoy, Özge Onursal Beşgül, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2013.
- ERHAN, Çağrı-ARAT, Tuğrul, "AET'yle İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, 17. Baskı, İstanbul, 2012, s.808-852
- ERTAN, Temuçin F., "Atatürk İlkeleri", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Editör: Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2012, s. 239-257
- KOMŞUOĞLU, Ayşegül, " Muhalefette Adalet Partisi: Siyasette Bir Denge Arayışı", **Türkiye'de Siyasal Muhalefet 1923-1980**, Derleyen: Ayşegül Komsuoğlu, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008, S.249-275
- KURAN, Ercüment, "Cumhuriyet Döneminde Fikir Hareketleri (1923-1980)", **Türk Çağdaşlaşması: Çileli Bir Yolda İlerleyiş**, Derleyen: Mehmet Erdoğan, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s.277-286

- LAÇİNER, Sedat, " Turgut Özal Dönemi Türk Dış Politikası", **Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi**, Adem Çaylak - Mehmet Dikkaya - Cihat Göktepe - Hüsnü Kaplı (Editörler), Savaş Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2010, s.603-627.
- ORAN, Baskın, "Lausanne Barış Antlaşması", **Türk Dış Politikası**, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, 17. Baskı, İstanbul, 2012, s. 215-238
- SEVİNÇ, Murat, "Türkiye'de Anayasal Düzen", **1920'de Günümüze Türkiye'de Toplumsal Yapı ve Değişim**, Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru, Phoenix Yayınevi, 2. Baskı, Ankara.
- UNAT, Kadri, "Atatürk Sonrası Türkiye", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Temuçin Faik Ertan (Editör), Siyasal Kitabevi, 2. Baskı, Ankara, 2012, s.259-296.
- USLU, Nasul, "1955-1970 Dönemi Dış Politika", **Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi**, Adem Çaylak - Mehmet Dikkaya - Cihat Göktepe - Hüsnü Kaplı (Editörler), Savaş Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2010, s.461-484.
- UZGEL, İlhan, "Batı Avrupa'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası**, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, 17. Baskı, İstanbul, 2012, s.139-154
- YILDIRIM, Seyfi, "Atatürk Önderliğinde Türk İnkılabı", **Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi**, Fatma Acun (Editör), Siyasal Kitabevi, 11. Baskı, 2010, Ankara, s.195-205.

4-İNTERNET KAYNAKLARI

CUMHURİYET SENATOSU TUTANAK DERGİSİ:

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/CS_/t01/c004/cs__01004075.pdf
(Erişim Tarihi: 10.10.2014)

MİLLET MECLİSİ TUTANAK DERGİSİ:

- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c014/mm__01014058.pdf
(Erişim tarihi:02.02.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c001/mm__03001005.pdf
(Erişim Tarihi:02.02.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c001/mm__04001036.pdf
(Erişim Tarihi:22.02.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c009/mm__04009045.pdf
(Erişim Tarihi:22.02.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c001/mm__01001015.pdf
(Erişim Tarihi:01.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c005/mm__01005090.pdf
(Erişim Tarihi:01.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c011/mm__01011028.pdf
(Erişim Tarihi:01.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c010/mm__01010024.pdf
(Erişim Tarihi:01.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c004/mm__01004074.pdf
(Erişim Tarihi:03.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c036/mm__01036065.pdf
(Erişim Tarihi:03.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c001/mm__02001005.pdf
(Erişim Tarihi:03.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c027/mm__02027056.pdf
(Erişim Tarihi:04.03.2014)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c021/mm__03021040.pdf
(Erişim Tarihi:04.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c015/mm__04015058.pdf
(Erişim Tarihi:12.03.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c033/mm__02033054.pdf
(Erişim Tarihi:01.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c002/mm__03002033.pdf
(Erişim Tarihi:02.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c003/mm__03003054.pdf
(Erişim Tarihi:03.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c005/mm__03005090.pdf
(Erişim Tarihi:03.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c011/mm__03011054.pdf
(Erişim Tarihi:03.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c025/mm__02025046.pdf
(Erişim Tarihi:04.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c001/mm__04001036.pdf
(Erişim Tarihi:04.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c034/mm__03034064.pdf
(Erişim Tarihi:05.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c003/mm__03003045.pdf
(Erişim Tarihi:05.04.2015)
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c025/mm__02025046.pdf
(Erişim Tarihi:06.04.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c002/mm__01002049.pdf
(Erişim Tarihi:06.04.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c013/mm__05013007.pdf
(Erişim Tarihi:09.04.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c021/mm__03021045.pdf
(Erişim Tarihi:10.04.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c034/mm__02034062.pdf
(Erişim Tarihi:13.04.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c018/mm__03018169.pdf
(Erişim Tarihi:13.04.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c015/mm__04015057.pdf
(Erişim Tarihi:16.04.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c016/mm__05016126.pdf
(Erişim Tarihi:17.04.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c032/mm__02032049.pdf
(Erişim Tarihi:01.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c026/mm__02026054.pdf
(Erişim Tarihi:08.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c011/mm__01011028.pdf
(Erişim Tarihi:09.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c036/mm__01036056.pdf
(Erişim Tarihi:09.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c004/mm__04004077.pdf
(Erişim Tarihi:10.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c009/mm__04009040.pdf
(Erişim Tarihi:10.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c006/mm__01006109.pdf
(Erişim Tarihi:12.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c007/mm__04007010.pdf
(Erişim Tarihi:13.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c015/mm__04015058.pdf
(Erişim Tarihi:13.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c024/mm__04024052.pdf
(Erişim Tarihi:13.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c015/mm__04015060.pdf
(Erişim Tarihi:14.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c024/mm__04024048.pdf
(Erişim Tarihi:14.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c025/mm__04025057.pdf
(Erişim Tarihi:14.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c001/mm__05001024.pdf
(Erişim Tarihi:14.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c004/mm__05004119.pdf
(Erişim Tarihi:15.05.1986)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c015/mm__05015055.pdf
(Erişim Tarihi:15.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d04/c001/mm__04001035.pdf
(Erişim tarihi:18.05.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d03/c001/mm__03001005.pdf
(Erişim Tarihi:16.06.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c016/mm__05016126.pdf
(Erişim Tarihi:17.06.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c011/mm__01011030.pdf
(Erişim Tarihi:12.07.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c003/mm__05003114.pdf
(Erişim Tarihi:12.07.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c004/mm__05004116.pdf
(Erişim Tarihi:15.07.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d05/c004/mm__05004116.pdf
(Erişim Tarihi:16.07.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c004/mm__02004054.pdf
(Erişim Tarihi:09.09.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c021/mm__01021138.pdf
(Erişim Tarihi:10.09.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c026/mm__02026048.pdf
(Erişim Tarihi:12.09.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d02/c034/mm__02034059.pdf
(Erişim Tarihi:12.09.2015)

TBMM TUTANAK DERGİSİ:

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c005/tbmm09005045.pdf>
(Erişim tarihi: 01.03.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c001/tbmm09001004.pdf>
(Erişim Tarihi:01.03.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c002/tbmm20002021.pdf>
(Erişim Tarihi:03.03.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c019/tbmm21019033.pdf>
(Erişim Tarihi:03.03.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c004/tbmm11004087.pdf>
(Erişim Tarihi:04.03.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c022/tbmm21022046.pdf>
(Erişim Tarihi:04.03.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c017/tbmm10017046.pdf>
(Erişim tarihi: 04.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c007/tbmm11007048.pdf>
(Erişim Tarihi:05.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c013/tbmm09013048.pdf>
(Erişim Tarihi:10.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c015/tbmm17015083.pdf>
(Erişim Tarihi:14.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c030/tbmm18030107.pdf>
(Erişim Tarihi:15.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001011.pdf>
(Erişim Tarihi:16.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c004/tbmm17004086.pdf>
(Erişim Tarihi:16.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c004/tbmm17004086.pdf>
(Erişim Tarihi:16.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c033/tbmm18033029.pdf>
(Erişim Tarihi:17.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c001/tbmm18001004.pdf>
(Erişim Tarihi:17.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c006/tbmm18006045.pdf>
(Erişim Tarihi:17.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c019/tbmm18019037.pdf>
(Erişim Tarihi:17.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c033/tbmm18033030.pdf>
(Erişim Tarihi:18.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c041/tbmm18041080.pdf>
(Erişim Tarihi:18.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c028/tbmm09028049.pdf>
(Erişim Tarihi:18.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c059/tbmm19059098.pdf>
(Erişim Tarihi:18.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c026/tbmm19026052.pdf>
(Erişim Tarihi:18.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c027/tbmm19027055.pdf>
(Erişim Tarihi:18.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001011.pdf>
(Erişim Tarihi:20.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c001/tbmm19001008.pdf>
(Erişim Tarihi:20.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c071/tbmm21071005.pdf>
(Erişim Tarihi:20.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001011.pdf>
(Erişim Tarihi:20.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c085/tbmm19085103.pdf>
(Erişim Tarihi:21.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c004/tbmm17004086.pdf>
(Erişim Tarihi:21.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c001/tbmm19001008.pdf>
(Erişim Tarihi:21.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001011.pdf>
(Erişim Tarihi:21.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c003/tbmm17003045.pdf>
(Erişim Tarihi:21.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c015/tbmm17015083.pdf>
(Erişim Tarihi:22.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c018/tbmm17018115.pdf>
(Erişim Tarihi:22.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c091/tbmm19091136.pdf>
(Erişim Tarihi:22.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c008/tbmm22008049.pdf>
(Erişim Tarihi:24.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c020/tbmm22020100.pdf>
(Erişim Tarihi:24.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c001/tbmm19001016.pdf>
(Erişim Tarihi:28.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c002/tbmm19002020.pdf>
(Erişim Tarihi:29.04.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c002/tbmm20002021.pdf>
 (Erişim Tarihi:03.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c005/tbmm10005043.pdf>
 (Erişim Tarihi:08.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c009/tbmm17009036.pdf>
 (Erişim Tarihi:12.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c009/tbmm17009038.pdf>
 (Erişim Tarihi:12.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c009/tbmm17009036.pdf>
 (Erişim Tarihi:12.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c009/tbmm17009038.pdf>
 (Erişim Tarihi:12.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c025/tbmm17025065.pdf>
 (Erişim Tarihi:13.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c025/tbmm17025065.pdf>
 (Erişim Tarihi:13.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c025/tbmm17025067.pdf>
 (Erişim Tarihi:14.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c025/tbmm17025067.pdf>
 (Erişim Tarihi:14.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c026/tbmm19026052.pdf>
 (Erişim Tarihi:20.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c037/tbmm19037121.pdf>
 (Erişim Tarihi:22.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c074/tbmm19074050.pdf>
 (Erişim Tarihi:20.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c074/tbmm19074050.pdf>
 (Erişim Tarihi:20.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c001/tbmm21001011.pdf>
 (Erişim Tarihi:20.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c004/tbmm21004023.pdf>
 (Erişim Tarihi:20.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c037/tbmm19037121.pdf>
 (Erişim Tarihi:22.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c078/tbmm21078032.pdf>
 (Erişim Tarihi:27.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c070/tbmm21070131.pdf>
 (Erişim Tarihi:28.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c080/tbmm21080038.pdf>
 (Erişim Tarihi:28.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c102/tbmm21102125.pdf>
 (Erişim Tarihi:28.05.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c102/tbmm21102125.pdf>
 (Erişim Tarihi:01.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c069/tbmm20069042.pdf>
 (Erişim Tarihi:02.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c015/tbmm22015084.pdf>
 (Erişim Tarihi:07.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c094/tbmm22094003.pdf>
 (Erişim Tarihi:07.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c020/tbmm21020037.pdf>
(Erişim Tarihi:15.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c092/tbmm21092090.pdf>
(Erişim Tarihi:15.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c001/tbmm21001012.pdf>
(Erişim Tarihi:15.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c001/tbmm21001012.pdf>
(Erişim Tarihi:17.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c001/tbmm21001012.pdf>
(Erişim Tarihi:17.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c085/tbmm21085061.pdf>
(Erişim Tarihi:17.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c102/tbmm21102125.pdf>
(Erişim Tarihi:17.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c022/tbmm21022046.pdf>
(Erişim Tarihi:17.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c021/tbmm21021039.pdf>
(Erişim Tarihi:17.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c028/tbmm21028066.pdf>
(Erişim Tarihi:18.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c037/tbmm21037119.pdf>
(Erişim Tarihi:19.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c050/tbmm21050035.pdf>
(Erişim Tarihi:19.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c006/tbmm21006034.pdf>
(Erişim Tarihi:20.06.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c052/tbmm18052046.pdf>
(Erişim Tarihi:02.07.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d18/c052/tbmm18052046.pdf>
(Erişim Tarihi:02.07.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c094/tbmm22094003.pdf>
(Erişim Tarihi:07.07.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c001/tbmm22001003.pdf>
(Erişim Tarihi:05.08.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c001/tbmm22001011.pdf>
(Erişim Tarihi:06.08.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c015/tbmm10015022.pdf>
(Erişim Tarihi:12.09.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d10/c017/tbmm10017047.pdf>
(Erişim Tarihi:13.09.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c020/tbmm21020037.pdf>
(Erişim Tarihi:18.09.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d21/c037/tbmm21037118.pdf>
(Erişim Tarihi:18.09.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c096/tbmm19096022.pdf>
(Erişim tarihi:11.10.2014)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c003/tbmm20003039.pdf>
(Erişim Tarihi:11.10.2014)

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d20/c010/tbmm20010091.pdf>
(Erişim Tarihi:11.12.2014)

DİĞER

<https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm>, (Erişim Tarihi: 21.1.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf, (Erişim Tarihi: 21.1.2015)

http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_17072.htm, (Erişim Tarihi:03.07.2015)

http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm, (Erişim Tarihi: 03.07.2015)

<http://www.coe.int/web/portal/home>, (Erişim Tarihi: 04.07.2015)

<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/001.htm>, (Erişim Tarihi: 04.07.2015)

http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_en.htm, (Erişim Tarihi: 04.07.2015)

http://www.ab.gov.tr/files/ardb/ankara_anlasmasi.pdf, (Erişim Tarihi: 12.07.2015)

<http://www.mfa.gov.tr/avrupa-ekonomik-toplulugu-ile-turkiye-arasinda-ortaklik-iliskisi-kurulmasina-dair-anlasmaya-katma-protokol---23-kasim-1970.tr.mfa>, (Erişim Tarihi:13.07.2015)

<http://www.mfa.gov.tr/1-95-sayili-ortaklik-konseyi-karari-gumruk-birligi-karari.tr.mfa>, (Erişim Tarihi:13.07.2015)

<http://sam.baskent.edu.tr/belgeler/23helsinki.htm>, (Erişim Tarihi: 14.07.2015)

http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_4_zirveler_1985_sonrasi/1997_12_lu_ksemburg_zirvesi_baskanlik_sonuc_bildirgesi_en.pdf, (Erişim Tarihi: 29.07.2015)

https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukümetler.html, (Erişim Tarihi:10.10.2014)

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP18.htm>, Erişim Tarihi: 11.04.2015

<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/199901601%20CHP%20XX%20KURULTAYI/199901601%20CHP%20XX%20KURULTAYI%200073-0101%20IKTISADI%20GELISMELER%20VE%20BUNALIMLAR.pdf>, (Erişim Tarihi:10.10.2014)

<http://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP40.htm>, (Erişim Tarihi: 12.04.2015)

http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/MuzakereCercevesi/Muzakere_Cercevesi_2005.pdf, (Erişim Tarihi: 10.07.2015)

<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP49.htm>, (Erişim Tarihi:28.04.2015)

5-TV PROGRAMLARI/BELGESELLER

"Dünden Yarına: Avrupa Birliği Macerası",

<https://www.youtube.com/watch?v=bbrApjlx270>, (Erişim Tarihi: 25.10.2015)

6-SÖZLÜ GÖRÜŞMELER

İmren AYKUT, Anavatan Partisi Dönemi Türkiye Çevre Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı, İstanbul ve Adana Milletvekili, 12.11.2014, Ankara.

Hasan Celal GÜZEL, Anavatan Partisi Dönemi Milli Eğitim, Gençlik ve Spor Bakanı, 20.11.2014, Ankara.

Osman Faruk LOĞOĞLU, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı ve CHP Adana Milletvekili, 21.01.2015, Ankara.

Ferruh BOZBEYLİ, Adalet Partisi İstanbul Milletvekili, TBMM Eski Başkanı, Demokratik Parti Kurucusu, 09.12.2015, Ankara.